T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

# SEYYİD MEHMED NÂİLÎ EFENDİ'NİN MİRATÜ'N-NİZÂM FÎ DEVLETİ'L-FİHÂM ADLI ESERİ (TAHLİL VE METİN)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HALİL İBRAHİM BAHADIR

İSTANBUL 2024

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

# SEYYİD MEHMED NÂİLÎ EFENDİ'NİN MİRATÜ'N-NİZÂM FÎ DEVLETİ'L-FİHÂM ADLI ESERİ (TAHLİL VE METİN)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HALİL İBRAHİM BAHADIR

DANIŞMAN: PROF. DR. UFUK GÜLSOY

İSTANBUL 2024

## İÇİNDEKİLER


**İÇİNDEKİLER** ..... I

**ÖNSÖZ** ..... II

**ÖZET** ..... IV

**ABSTRACT** ..... V

**KISALTMALAR** ..... VI

**GİRİŞ** ..... 1

**1. BÖLÜM** ..... 3

**1.1. SİYÂSET VE SİYÂSETNÂME** ..... 3

**1.1.1. Siyâset** ..... 3
**1.1.2. Siyâsetnâme** ..... 19
***1.1.2.1. Siyâsetnâme Geleneği*** ..... 23
***1.1.2.2. Osmanlı Siyâsetnâmeleri*** ..... 28

**1.2. SEYYİD MEHMED NÂİLÎ EFENDİ'NİN HAYATI VE ESERLERİ** ..... 45

**1.2.1. Seyyid Mehmed Nâilî Efendi'nin Doğumu ve İlk Vazifeleri** ..... 45
**1.2.2. Anadolu Eyaleti Timar ve Zeâmet Muamelatı Yoklamacılığı** ..... 45
**1.2.3. Kîsedârlık Vazifesi** ..... 47
**1.2.4. Top Arabacıları Kâtipliği** ..... 47
**1.2.5. Prusya Sefirliği** ..... 48
**1.2.6. Anadolu Muhasebeciliği** ..... 49
**1.2.7. Tersane-i Âmire Anbar Eminliği** ..... 50
**1.2.8. Ganem Mukataacılığı** ..... 51
**1.2.9. Haremeyn Mukataacılığı** ..... 52
**1.2.10. Defterdar-ı Şıkk-ı Evvel Vekilliği** ..... 52
**1.2.11. Vefatı ve Eserleri** ..... 52

**2. BÖLÜM** ..... 54

**2.1. Eserin Adı ve Kime İthaf Edildiği** ..... 54

**2.2. Eserin Telif Tarihi** ..... 54

**2.3. Eserin Telif Sebebi** ..... 54

**2.4. Eserin Nüshaları ve Şekil Özellikleri** ..... 54

**2.5. Eserin Muhtevası** ..... 55

**2.6. Eserin Kaynakları** ..... 68

**2.7. Tahlil** ..... 71

**2.8. Metnin Hazırlanmasında İzlenen Yol** ..... 78

**2.9. Mir'âtü'n-Nizâm Fî Devleti'l-Fihâm (Metin)** ..... 79

**SONUÇ** ..... 128

**KAYNAKÇA** ..... 129

# ÖNSÖZ

Osmanlı tarihine dair bugüne kadar pek çok inceleme yapılmıştır. Son yıllarda özellikle Osmanlı tarihine dair arşiv kaynakları, kronikler, siyâsetnâmeler vb. kaynakların neşrindeki artış, Osmanlı tarihine dair geniş bir literatürün oluşmasını sağlamıştır. Bu literatür içerisinde, Osmanlı siyâsetnâmeleri mühim bir yer işgal etmektedir. Tezimizin mevzuunu teşkil eden Seyyid Mehmed Nâilî Efendi'nin *Mir'âtü'n-Nizâm Fî Devleti'l-Fihâm* isimli eseri Osmanlı adab literatürü içerisinde ıslahatnâme hususiyetleri de taşıyan bir siyâsetnâmedir.

Çalışmamıza konu olan işbu esere literatürde birkaç kütüphane kataloğu hâricinde bugüne kadar atıf yapılmamış ve âdeta meçhul kalmıştır. Eser, Nâilî Efendi özelinde II. Mahmud (1808-1839) devri siyâset ve düşünce dünyasını anlamak nokta-i nazarından mühim bir yer teşkil etmektedir. Bugüne kadar yazma hâlinde kalmış olan eser yeni harflerle neşredilmemiştir. Eserin Latin harfleriyle neşri hem literatüre katkı sağlayacak hem de Osmanlıca bilmeyenlerin de eserden istifade etmelerine vesile olacaktır.

Bu vesile ile tez konusunun belirlenmesinden son şeklini alana kadar yardımlarını esirgemeyenlere teşekkür etmek benim için büyük bir bahtiyarlıktır. Evvela lisans yıllarımdan itibaren engin bilgi ve tecrübesinden istifade ettiğim, hoşgörü, müsamaha ve tavsiyeleriyle tezi ikmâl etmemi sağlayan hocam Prof. Dr. Ufuk Gülsoy'a arz-ı ihtirâm ederim. Metindeki bazı kelimelerin doğru bir şekilde okunmasında desteklerini esirgemeyen hocam Doç. Dr. Recep Ahıshalı'ya hususen teşekkür ederim. Tezi okuyarak değerli görüş ve ikazları ile yol gösteren hocam Prof. Dr. Ömerül Faruk Bölükbaşı'na ve ayrıca Doç. Dr. Arif Kolay'a teşekkür ederim. Nâilî Efendi'nin eserinden beni haberdar ederek tez konumu belirlememe yardımcı olan, tez vetiresi boyunca tabir-i caizse kahrımı çekerek yorucu ve bıktırıcı suallerime bıkmadan cevap verip, pek çok meselenin üstesinden gelmemi sağlayan, kendisini tanıma bahtiyarlığına erdiğim sevgili ağabeyim Muhammed Mahmut Bakır'a hulûs-i kalb ile teşekkürât-ı bî-nihâyemi sunarım. Tecrübe ve görüşlerinden her daim istifade ettiğim Samet Tınas'a teşekkürü bir borç bilirim. Arapça ve Farsça tercümeler başta olmak üzere desteklerini her daim hissettiğim Burhan Başarslan, Ufuk Alkım Güven, Muhammet Enes Karedeniz, Dr. Öğr. Üyesi Abdulrahman Acer, Yusuf Sami Kamadan ve Beytullah İmzaoğlu'na ihtirâmât-ı fâikamı arz ederim. Lisans yıllarından itibaren tanıdığım, maddî ve manevî desteklerini esirgemeyen Berk Ayvaz, Mustafa Aksu, Mehmed Fatih Can, Ömer Furkan Tepe, Ömer Tanzer Gökalp, Tibet Karakuş ve Osmanlılar İlim ve İrfan Vakfı ve büyüklerine hususen teşekkür ederim.

Tez vetiresi boyunca tabir-i caizse bana tahammül eden Muhammed İlbak'a ayrıca teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi ve İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi emekçilerine sağladıkları kolaylıklardan dolayı teşekkürü borç bilirim.

Bu vetirede yardım ve desteklerini esirgemeyen, her daim yanımda olan ablam Songül Baykara ve ağabeyim Cengiz Baykara'ya ayrıca teşekkür ederim. Varlığıyla her daim gönlüme sürûr veren Mazhar Serdar Arslan'a lisana gelmez muhabbetimi arz ederim. Tez vetiresi boyunca desteğini esirgemeyen aileme ve hususen zor şartlar altında beni okutarak, her zaman destekleyen ve bugünlere gelmemi sağlayan, anneme ve babama her türlü teşekkürün üstünde minnet ve şükranlarımı sunuyorum.

Bî-pâyân ilim âlemine naçizane bir fâide olmak üzere kaleme alınan bu çalışmayı nasib eden Cenâb-ı Bârî'ye sonsuz hamd ederim. Habîb-i Ekrem'i Resûl-i Kibriyâ'ya salât ve selâm ederim. Bütün hatalar bizden, tevfîk ise yalnızca Hakk Teâlâ'dandır.

Halil İbrahim Bahadır

Üsküdar, 2024.

## ÖZET

Bu çalışma, Seyyid Mehmed Nâilî Efendi'nin *Mir'âtü'n-Nizâm Fî Devleti'l-Fihâm* isimli eseri ile alakalıdır. Çalışmada, söz konusu eserin siyâsetnâme türünde olması hasebiyle ilk olarak siyâset; siyâsetnâme; siyâsetnâme geleneği; Osmanlı siyâsetnâmelerine dair bilgi verilmiştir. Bunun akabinde müellifin hayatı hakkında bilgi verilerek eser, telif tarihi; telif sebebi; şekil özellikleri; muhtevası gibi çeşitli yönleriyle incelenip tahlil edilmiş ve son olarak da eserin transkripsiyon metnine yer verilmiştir. İncelediğimiz eser, Osmanlı siyâsetnâme türü içerisinde ıslahatnâme hususiyetlerini de barındıran bir telif olup, XIX. yüzyıl başlarında yaşamış bir Osmanlı devlet adamının gözünden askerî, mâlî, siyâsî, içtimâî problemlere nasıl bakıldığını ve bu problemler karşısında hangi tedbirlerin alınması gerektiğine dair çözüm tavsiyelerini yansıtmaktadır.



**Anahtar Kelimeler:** Seyyid Mehmed Nâilî Efendi, Siyâset, Siyâsetnâme, XIX. Yüzyıl.

**ABSTRACT**

This study is related to Seyyid Mehmed Nâilî Efendi's work named Mir'âtü'n-Nizâm Fî Devleti'l-Fihâm. In the study, firstly politics, since the work in question is in the type of siyâsetnâme, politics, siyâsetname tradition; information about Ottoman politics is given. Following this, information is given about the author's life, the work, its copyright date, copyright reason, shape features. It has been examined and analyzed in various aspects such as its content and finally the transcription text of the work is included. The work we are examining is a compilation within the Ottoman siyâsetnâme genre, which also includes the characteristics of reforms, and dates back to the 19th century. It reflects how military, financial, political and social problems were viewed through the eyes of an Ottoman statesman who lived at the beginning of the 19th century, and his solution recommendations on what measures should be taken against these problems.

**Key Words:** Seyyid Mehmed Nâilî Efendi, Politics, Siyâsetnâme, XIX. Century.

## KISALTMALAR

age. : Adı geçen eser
agm. : Adı geçen makale
a.g.mlf. : Adı geçen müellif
agt. : Adı geçen tez
bkz. : Bakınız
BOA : Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
C : Cemaziyelahir
CA : Cemaziyelevvel
çev. : Çeviren
der. : Derleyen
haz. : Hazırlayan
MEB : Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları
nr. : Numara
nşr. : Neşreden
R : Rebiulahir
RA : Rebiulevvel
s. : Sayfa
Ş : Şaban
TALİD : Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi
TDVİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
trc. : Tercüme/mütercim
ts. : Tarihsiz
TTK : Türk Tarih Kurumu
TYEKBY : Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları
vr. : Varak
vb. : Ve benzeri
vs. : Ve sair
Z : Zilhicce
ZA : Zilkade

# GİRİŞ

İnsan hayatını düzenleyen umûmî kaideleri ortaya koyarak bunları muhafaza ve gerektiğinde tebdil için yapılan faaliyetlerin bütünü olarak tanımlayabileceğimiz siyâsetin günümüze değin pek çok tanımı yapılagelmiştir. Siyâsete dair nadir de olsa bazı müstakil eserler yazılmışsa da genellikle farklı alanlardaki eserler içerisinde yeri geldikçe bahsedilmiştir. Siyâseti de şâmil bir şekilde devlet idâresi için yazılmış olan siyâsetnâmeler içerisinde de kavramın tanımına yer verilmiştir. Devlet idâresinin hem nazarî veçhesini hem de pratik/amelî tarafını göstermesi bakımından siyâsetnâmeler, tarih boyunca düşünce tarihi ve devlet idâresinin nasıllığına dair teorik tartışmalar bakımından mühim bir yer işgal etmiştir. Bu bakımdan Osmanlı siyâsetnâmelerinin de alakalı literatür çerçevesinde mühim bir mevkii bulunmaktadır. Osmanlı siyâsetnâmeleri, hem devlet idâresinin temel ilkelerinin neler olması gerektiği gibi nazarî, hem de devlet idâresindeki eksik ve/veya yanlış tatbik edilen uygulamalar vesilesiyle fiiliyatta var olan herhangi bir problemin çözümüne dair pratik tavsiyeleri barındırması hasebiyle amelîdir. Bu bakımdan Osmanlı siyâsetnâmeleri ve bu türün içerisinde değerlendirilen ıslahatnâmeler, Osmanlıların siyâsete dair nazarî ve amelî bakış açılarını göstermesi bakımından oldukça mühimdir.

Tezimizin mevzuunu teşkil eden Seyyid Mehmed Nâilî Efendi'nin *Mir'âtü'n-Nizâm Fî Devleti'l-Fihâm* isimli eseri, sultanın gerekliliği ve adaletin önemi gibi klasik siyâsetnâmelerdeki teorik hususlara yer vermesiyle nazarî, asker tertîbi, hazine, rüşvet, reâyânın durumu gibi devrin askerî, mâlî, siyâsî, içtimâî problemlerine çözüm bâbında birtakım tavsiyelerde bulunması yönüyle de amelî olup, siyâsetin hem nazariyatını hem de pratiğini içerisinde barındırmaktadır. Eserin, tarih yazımında bugüne değin Osmanlıların "modernleşmeye" ve "Batılılaşmaya" başladığının söylenegelindiği XIX. yüzyıl başlarında kaleme alınması bu iddianın doğruluğunu sorgular mahiyettedir. Zira eserin bütününe bakıldığında klasik bir siyâsetnâme olduğu kolayca anlaşılabilir. Bu durum aynı zamanda -istisnalar her zaman için mevcut olmakla beraber- Seyyid Mehmed Nâilî Efendi özelinde Osmanlıların XIX. asır başlarında "klasik" düşündüğünün de bir ifadesidir. Bu bakımdan eserin devraldığı mirasa bakılması yerinde olacaktır.

Bundan hareketle tezimizin ilk bölümünde siyâset ve siyâsetnâme kavramları elden geldiğince geniş bir şekilde açıklanarak ele alınmış ve bu mirasın devamı olan Osmanlı siyâsetnâmelerine ve onun içerisindeki ıslahatnâmelere değinilmiştir. İlk bölümün ikinci kısmında eserin müellifi Seyyid Mehmed Nâilî Efendi'nin hayatı arşiv vesikaları ve devrin kaynakları muvacehesinde ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Müellifimiz hakkındaki bilgiler oldukça mahdut da olsa müellifimizin küçük memuriyetlerden başlayarak sefirlik görevi gibi büyük bürokratik vazifelere kadar devlet katında yükseldiği anlaşılmaktadır. Tezimizin ikinci bölümündeyse Nâilî Efendi'nin eseri mümkün olduğunca ayrıntılı bir şekilde ele alınmaya çalışılmıştır. Bu manâda, ikinci bölümde eserin adı ve kime ithaf edildiği belirtildikten sonra eserin takribî telif tarihi tesbit edilmiş; eserin telif sebebinden bahsedilmiş; eserin nüshaları ve şekil özellikleri ele alınmış; eserin elden geldiğince ayrıntılı bir muhtevası verilmiş; eserin kaynakları bulunabildiği ölçüde gösterilmiş; eserin tahlili yapılmış; metnin neşir usulü belirtilmiş ve son olarak da eserin transkripsiyon metnine yer verilmiştir.

# 1. BÖLÜM

## 1.1. SİYÂSET VE SİYÂSETNÂME

Tezin mevzuunu teşkil eden *Mir'âtü'n-Nizâm Fî Devleti'l-Fihâm* adlı eseri son devir Osmanlı siyâsetnâme literatürü içerisinde değerlendirmek mümkündür. Bu bakımdan evvela bu literatürü oluşturan kavramlardan siyâset ve siyâsetnâme kavramlarına, siyâsetnâme literatürüne ve akabinde bunun Osmanlı'daki iz düşümleri olan Osmanlı siyâsetnâmelerine bakmak eserin devraldığı mirası görmek ve nasıl bir mirasın XIX. asırdaki yansıması olduğunu anlamak açısından yerinde olacaktır.

### 1.1.1. Siyâset

Siyâset lügatte, "bir nesnenin takayyüd ve ıslahı hususunu ihtimamla görüp gözetmek, umûr-ı raiyyeti muhafaza"[1], "vedîatullâh olan fukara ve zuafânın umûrunu zabt ve idâre etmek"[2] ve "umûr-ı raiyyenin tanzîmi için hikmet-i hükûmet[3] iktizâsından olan icrâât"[4] anlamlarına gelmektedir. Siyâsetin ayrıca mücâzât anlamı da vardır. Bu manâsıyla siyâset (etmek), doğrudan katl (siyâseten katl) ve idam için kullanılır. Kelime vali ve hâkim olmak gibi manâlarının yanında at ve katır seyisliği için de kullanılmıştır.[5]

---

1 Doktor Hüseyin Remzi, *Lügat-i Remzi,* Matbaa-i Hüseyin Remzi, İstanbul 1305, I, s. 695.

2 *İlâveli Kitâb-ı Müntahabât-ı Lügat-i Osmâniyye*, Hacı Hüseyin Efendi Matbaası, [İstanbul] 1286, I, s. 412

3 "Devlet aklı" olarak çevirebileceğimiz hikmet-i hükûmet kavramı için bkz. Mustafa Erdoğan, ""Hikmet-i Hükümet"ten Hukuk Devletine Yol Var mı?", *Doğu Batı*, 13, (2000-2001), s. 45-56; Mithat Sancar, *"Devlet Aklı" Kıskacında Hukuk Devleti*, İletişim Yayınları, İstanbul 2020, s. 13-26; Muhammed Mahmut Bakır, *II. Mahmud'un Gölgesinde Kanun-ı Kadîm'in Yaniden İnşası: Tanzimat-ı Hayriye*, İnsan Yayınları, İstanbul 2022, s. 99-114.

4 Ş. Sâmî, *Kâmûs-i Türkî*, İkdâm Matbaası, Dersaâdet 1317, s. 754

5 Doktor Hüseyin Remzi, *Lügat-i Remzi*, I, aynı yer. Kelimenin katl manasında "katl-i siyâset" şeklindeki kullanımı için bkz. Âşık Çelebi, *Mi'râcü'l-eyâle Âşık Çelebi'nin Siyasetnâmesi (İnceleme-Tenkitli Metin),* haz. Muhammed Usame Onuş-Abdurrahman Bulut-Ahmet Çelik, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları (TYEKBY), İstanbul 2018, s. 151; "kemend-i siyâsetle cezâsı virildi", "...üzerine tîr-i zehr-âlud-ı siyâset üşürdüler ... siyâsetle ihlâk ü tedmîr ve levs-i vücûd-ı bed-bûdundan 'alemi tathîr eylediler" bkz. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, haz. Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu Yayınları (TTK), Ankara 1995, s. 84, s. 267, dipnot 41-42; "...aslâ mecâl virmeyüp siyâset eyleyüp hakkından gelesin" bkz. *12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572) < Özet-Transkripsiyon ve İndeks >*, haz. Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Murat Cebecioğlu, Muhammed Safi, Mustafa Serin, Osman Uslu, Numan Yekeler, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1996, I, s. 71; "cümle sekiz yüz mikdarı levendi tu'me-i seyf-i ecel-peyvend idüb siyâseten katl eylediler" bkz. Celâlzâde Mustafa Çelebi, *Tabakātü'l-memâlik Ve Derecâtü'l-mesâlik*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi (İÜNEK), nr. TY 5997, vr. 139a-139b (*hikmet-i hükûmet* icabı öldürülen bu leventlerin katledilmelerine sebep olan hâdise için bkz. Asım Cüneyd Köksal, *Fıkıh ve Siyaset Osmanlılarda Siyâset-i Şer'iyye*, Klasik Yayınları, İstanbul 2017, s. 222-224); "dâr-ı siyâset..." tabiri için bkz. Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595)*, haz. Mehmet İpşirli, TTK, Ankara 1999, I, s. 330; "nâmûs-ı devlet ve ırz-ı saltanata lâyık olmayan amel idenlerün ... siyâset ile ibret-nümâ-yı âlem eylemek vâcibdür" şeklindeki tavsif için bkz. a.g.mlf., *Tarih-i Selânikî (1003-1008/1595-1600)*, haz. Mehmet İpşirli, TTK, Ankara 1999, II, s. 726; "seyf-i siyâset" tabiri için bkz. Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'îmâ (Ravzatü'l-Hüseyn Fî Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn)*, haz. Mehmet İpşirli, TTK, Ankara 2007, IV, s. 1669, 1718, 1779; "tîğ-i siyâset-i sultanî" kullanımı için bkz. a.g.mlf., *age*., IV, s. 1663; "kānûn-ı pâdişâhî üzere siyâset" tabiri için bkz. Şeyh Vefâyî Mehmed, *Osmanlı-Safevî Savaşlarına Dair Bir Kaynak Tevârih-i Gazavât-ı Sultan Murâd-ı Sâlis*, haz. Erhan Afyoncu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019, s. 152. Katl ve idamın infaz ve teşhir edildiği yer için ise "siyâsetgâh, meydân-ı siyâset, siyâset çeşmesi" denmekteydi bkz. *İlâveli Kitâb-ı Müntahabât-ı Lugat-i Osmâniyye*, aynı yer; Ş. Sâmî, *Kâmûs-i Türkî*, aynı yer; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları (MEB), İstanbul 1993, III, s. 240; İlhan Ayverdi, *Asırlar boyu târihî seyri içinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul 2010, s. 1117; Yaşar Çağbayır, *Arap Asıllı Türk Alfabesiyle Yazılmış Türkçenin Söz Varlığı Ötüken Osmanlı Türkçesi*

Siyâset kelimesinin devletlerarası münasebet ve diplomasiyi karşılayacak bir şekilde kullanılmaya başlaması kısmen yeni sayılır.[6] Zaten kelimenin manâsı verilirken yapılan atıflar da çoğunlukla tebaaya veya âmmeye ve onların idâresinedir.[7] Devlet/milletlerin birbirleriyle münasebetlerinde izledikleri hareket/tavır için genellikle politika kelimesi kullanılmıştır.[8]

Kelimenin kökenine dair muhtelif görüşler vardır. Eski Arap lügatlarına nazaran siyâset kelimesinin kökü tabiat, yünde ve yemekte oluşan kurt anlamındaki "sûs" iken zamanla bu anlamından bağımsızlaşarak yönetmek manâsında kullanılmıştır. Kelime, Arapça ile aynı dil ailesinden olan İbranice'de at için kullanılan "sûs" ile de ilişkilendirilmiştir.[9] İbn Tağrîberdî'ye[10] (ö. 1470) göre ise kelimenin aslı Türkçedir ve "yasa"dan gelmektedir. Tağrîberdî'nin nakline nazaran Cengiz Han'ın askerlerine üç düzeni emredip işlerinde bu üç temel ilkeyi esas ittihaz etmesi ve zamanla Farsça'daki üç anlamına gelen "se"nin "yasa"nın önüne gelmesiyle kelime "se yasa"/"siyasa" şeklini almış ve Arap alfabesiyle yazılmasıyla da "siyâset"e dönüşmüştür.[11] Kemalpaşazâde'ye (ö. 1534) göre ise "se yasa" terkibinden oluşan kelime Farsça ve Türkçeden mürekkeptir. "se" Farsça üç demek olup "yasa" da tertib anlamına gelmektedir.[12] Osmanlı lügat müelliflerindeyse siyâset kelimesinin Arapça kökenli olduğu yönünde bir kabul vardır.[13]

XVIII. yüzyıl Osmanlı şeyhülislamlarından Mehmed Şerif Efendi[14] (ö. 1790) siyâseti şu şekilde tarif etmiştir:

> siyâset şer'an ve aklen ve âdeten ehemm-i mühimmât-ı saltanatdan olup mizâc-ı mülke terk-i siyâset kadar mazarratı eşedd bir şey mülâhaza olunmaz. Siyâset medâr-ı nizâm-ı âlem

---

*Sözlüğü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s. 1483. Tabirin kullanımı için bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Tertib-i Cedid, Matbaa-i Osmâniye, Dersaadet 1309, II, s. 18, 142; Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563*-1595), I, s. 76, 291; Sahhâflar Şeyhi-zâde Seyyid Mehmed Es'ad Efendi, *Vak'a-nüvis Es'ad Efendi Tarihi (Bâhir Efendi'nin Zeyl ve İlâveleriyle) 1237-1241/1821-1826*, nşr. Ziya Yılmazer, OSAV, İstanbul 2000, s. 130, 346; Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'îmâ (Ravzatü'l-Hüseyn Fî Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn)*, I, s. 217; Kâtib Çelebi, *Fezleke [Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)]*, nşr. Zeynep Aycibin, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2016, I, s. 247.

6 Ş. Sâmî, *Kâmûs-i Türkî*, aynı yer; Agâh Sırrı Levend, "Siyaset-Nameler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1962*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1963, s. 167.

7 Ebuzziyâ Tevfîk, *Lügat-i Ebuzziyâ*, Matbaa-i Ebuzziyâ, Konstantıniyye 1306, s. 564; Mehmed Salâhî, *Kāmûs-i Osmânî*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1322, IV, s. 43; İbrahim Cûdî, *Lügat-i Cûdî*, Kitâbhâne-i Hamdi, Trabzon 1332, s. 597; [Muallim Naci,] *Lügat-i Nâcî*, ts., s. 735

8 Ahmed Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmânî*, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1306, I, s. 282; Mehmed Salâhî, *Kāmûs-i Osmânî*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1313, II, s. 369.

9 Muharrem Midilli, *Klasik Osmanlı Ceza Hukukunda Şeriat-Kanun Ayırımı*, Klasik Yayınları, İstanbul 2019, s. 95.

10 Memlükler devri tarihçisi. Hayatı ve eserleri için bkz. Mustafa Çuhadar-İsmail Yiğit, "İbn Tağrîberdî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (*TDVİA*), XX, (1999), s. 385-388.

11 H. Yunus Apaydın, "Siyâset-i Şer'iyye", *TDVİA*, XXXVII, (2009), s. 299.

12 Ahmed Bin Süleyman el-Ma'rûf bin Kemalpaşa el-Vezir, *Risâle Fî Taḥḳîḳi Ta'rîbi'l-Kelimâti'l-A'cemiyye*, nşr. Muhammed Sevâî, Dımaşk 1991, s. 99-100.

13 Doktor Hüseyin Remzi, *Lügat-i Remzi*, I, aynı yer; Ebuzziyâ Tevfîk, *Lügat-i Ebuzziyâ*, aynı yer; Ş. Sâmî, *Kâmûs-i Türkî*, aynı yer; [Muallim Naci,] *Lügat-i Nâcî*, aynı yer.

14 Hayatı için bkz. Tahsin Özcan, "Mehmed Şerif Efendi", *TDVİA*, XXVIII, (2003), s. 531-532.

> olduğuna binâen ta‘birât-ı şettâ ile fevâidi mastûr ve elsine-i kâffe-i ümemde menâfi‘ ve medâyihi mezkûr olup demişlerdir ki mülûk ve ümerâdan emr-i siyâset ve ihtisâbda ihtimâm eden erham ve eşfak ve siyâset ve ihtisâbı terk edenler cevr ü zulmle mevsûf idiği muhakkakdır. ... Zira mülûke vedî‘atullâh olan ibâdın emn ü âsâyişi icrâ-yı hükm-i siyâset ve îfâ-yı levâzım-ı hudûd-ı şerî‘at ile hâsıl olur.[15]

Bu cümleden olarak siyâset, nizâm-ı âlemin dayanağıdır ve aynı zamanda meliklere/idârecilere Allah'ın bir emaneti olan kulların emniyet ve asayişini sağlar.

Kavram olarak cemiyeti idâre etme sanatı olarak tanımlanan[16] siyâset, en geniş manâsıyla insan hayatını düzenleyen umûmî kaideleri ortaya koyarak bunları muhafaza ve gerektiğinde tebdil için yapılan faaliyetlerin bütünüdür.[17] Siyâseti insan, ülke ve devlet idâresi şeklinde tanımlamak da mümkündür.[18] Haddizatında siyâset, muayyen bir tanımı kolay kolay yapılacak bir kavram olmayıp bugüne kadar pek çok tanımı yapılmıştır.[19] Zira siyâseti belirli bir tanım ile tanımlayarak o tanım çerçevesinde bir kalıba soksak dahi o tanım hâricinde de her zaman için siyâsetin başka tanımları da olacaktır. Siyâseti en basit ve anlaşılır bir şekilde tanımlayacak olursak siyâset, ne olduğu fark etmeksizin herhangi bir müştereklik dolayısıyla bir araya gelen bir topluluk ve/veya cemiyetin tabii olarak ortaya çıkan yönetilme ihtiyacının yerine getirilmesidir.[20]

Siyâset kelimesi Kur'ân-ı Kerim'de lafzen geçmemekle beraber idâre ile alakalı bazı âyetlerin kelimenin terim anlamını karşıladığı söylenebilir. Mesela Sâd suresindeki "Ey Dâvûd! Biz seni yeryüzünde halife yaptık; onun için insanlar arasında adaletle hükmet; nefsin isteklerine uyma, sonra seni Allah yolundan saptırır. Kuşkusuz, Allah yolundan sapanlara, hesap verme gününü unutmaları yüzünden çok ağır bir azap vardır" âyetinde Hz. Davud'dan halife olarak insanlara adaletle hükmetmesi yani yönetmesi/idâre etmesi istenmiştir.[21] Bakara suresindeki "Vaktiyle rabbi İbrâhim'i bazı sözlerle sınayıp

---

15 Esad Efendizâde Mehmed Şerif Efendi, *Fusûlü'l-ârâ fî Şâni'l-mülûk ve'l-vüzerâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, nr. 2117, vr. 14b-15a. Bu eserden haberdar olmama vesile olan çalışma için bkz. Dede Cöngî, *Şer'î Siyaset (Es-Siyâsetü'ş-şer'iyye)*, çev. Asım Cüneyd Köksal, İlke Yayıncılık, İstanbul 2019, s. 28-29.

16 Hızır Murat Köse, "Siyaset", *TDVİA*, XXXVII, (2009), s. 294. Bu açıdan kelime lügatteki bazı manâları itibariyle de (vedîatullâh olan fukaranın ve zayıf ahalinin işlerini zabt ve idâre etmek, umûr-ı raiyyenin tanzîmi için hikmet-i hükûmet iktizâsından olan icrâât) tetâbukluk arz etmektedir. Haddizâtında bir kelimenin lügat manâsı yeri geldiğinde o kelimenin ıstılâhî manâlarını da verebilmektedir. Mesela "siyâset" kelimesinin lügat manâlarından olan "Mesâlih-i devleti intizâm ve âsâyiş ile cereyân etdirmek..." ve "Mesâlih-i devleti mihver-i lâyıkında cereyân etdirmek..." manâları ıstılâhî manâsına yakındır bkz. Mehmed Salâhî, *Kāmûs-i Osmânî*, IV, s. 43; *Lügat-i Nâcî*, s. 735.

17 Andrew Heywood, *Siyaset*, çev. Bekir Berat Özipek, Bican Şahin, Mete Yıldız, Zeynep Kopuzlu, Bahattin Seçilmişoğlu, Atilla Yayla, Adres Yayınları, Ankara 2014, s. 22.

18 Bülent Dâver, *Siyaset Bilimine Giriş*, Doğan Yayınları, Ankara 1969, s. 5.

19 Derda Küçükalp, *Siyaset Felsefesi İyi, Akıl ve Siyaset*, Say Yayınları, İstanbul 2011, s. 23.

20 "Siyaset", *Temel İslam Ansiklopedisi*, ed. Tuncay Başoğlu, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2021, VII, s. 264.

21 Sâd Suresi 26. âyet.

da İbrâhim onları eksiksiz yerine getirince, "Ben seni insanlara önder yapacağım" buyurmuştu. İbrâhim, "soyumdan da" deyince rabbi, "Vaadim zalimleri kapsamaz" buyurdu" âyetiyle Hz. İbrahim'e daha evvelden imâm yani idâreci yapılacağının bildirildiği ifade edilmektedir.[22] İsrâ suresindeki "Her insan topluluğunu önderleriyle birlikte çağıracağımız o günde kimlerin amel defterleri sağından verilirse işte onlar amel defterlerini okuyacaklar ve en küçük bir haksızlığa uğramayacaklar"[23] âyetiyse bizlere yöneten-yönetilen ilişkisinin önemini göstermekle beraber toplumların idârecilerinin Tanrı indindeki konumunu göstermesi bakımından da mühimdir.

Siyâset hadislerde ise at terbiye etme ve halkın işlerini idâre etme manâsında kullanılmıştır.[24] Halkın işlerini idâre etme manâsındaki kullanımı İsrailoğullarını peygamberlerin idâre etmesi ile alakalıdır: "İsrail oğullarını peygamberler idare ederdi. Bir peygamber vefat ettiği zaman yerine diğeri geçerdi. Ancak benden sonra peygamber yoktur, lâkin halifeler olacaktır".[25]

Kur'ân-ı Kerim, hadis ve İslâmî ilimlerde siyâset ile alakalı pek çok kavram kullanılmıştır. Bu meyânda "imâm" kavramı Kur'ân-ı Kerim ve hadislerde siyâsî lider anlamına gelecek şekilde kullanılırken ilk halifelerle beraber devlet başkanı manâsında kullanılmıştır. "Halîfe" kavramı da sıkça kullanılan kavramlardandır ve siyasî lider anlamında kullanılmıştır. "Emîrü'l-mü'minîn" veya "emîr" unvanıysa hadislerde yönetici anlamında kullanılmaktadır. Bir başka kavram olarak bir âyet ve kimi hadislerde bulunan "ülü'l-emr" ise siyâsî ve askerî liderler için kullanılmıştır. Siyâsî iktidarı elinde tutan kişi için "sultân" kelimesi kullanılırken buna yakın bir anlamda "mülk" ve "melik" kavramlarıysa siyâsî iktidar ve o iktidara sahip kişiler anlamlarında kullanılmıştır.[26]

İslâm düşüncesinde tefsir, fıkıh, hadis, kelâm, felsefe, tasavvuf gibi alanlarda, adab literatürü çerçevesinde siyâsetnâme ve ıslahatnâme türünde eser vermiş müelliflerin siyâsete dair görüşleri siyâsetin birbirinden farklı alanlarda birbirinden farklı tanım ve tarifinin ortaya çıkmasını sağlarken bu eserler bir bütün halinde bakıldığında çok geniş bir külliyatı oluşturarak İslâm siyâsî düşünce geleneğinin, içerisinde farklılıkları muhtevî çok zengin bir birikime sahip olduğunu göstermektedir.[27] Fakat bu geniş külliyat

---

22 Bakara Suresi 124. âyet.

23 İsrâ Suresi 71. âyet.

24 Hızır Murat Köse, "Siyaset", s. 294.

25 Asım Cüneyd Köksal, *Fıkıh ve Siyaset Osmanlılarda Siyâset-i Şer'iyye,* s. 31.

26 Hızır Murat Köse, "Siyaset", s. 294. Kur'ân-ı Kerîm'de kullanılan siyâsî kavramlar için ayrıca bkz. Vecdi Akyüz, *Kur'an'da Siyasî Kavramlar*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1998, s. 127-154; Manzuriddin Ahmed, "Kur'an'da Anahtar Siyasî Kavramlar", *İslâm'da Siyaset Düşüncesi* içinde, Türkçesi: Kâzım Güleçyüz, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 75-103.

27 Özgür Kavak, "İslam Siyaset Düşüncesi Klasikleri Niçin Önemsizdir?", *Teklif,* 7, (2023), s. 124-125.

kapsamlı bir İslâm siyâset düşüncesinin inşa edilmesine kifâyet edememiştir. Zira külliyat ne kadar geniş ve zengin olsa da siyâsete dair tarif ve tanımların mezkûr alanlardaki eserlere adeta serpiştirilmiş olması ve bu eserlerin birbirinden farklı ve bazen de uzak disiplinlere ait olması İslâm siyâset düşüncesinin dört başı mamur bir şekilde inşa edilmesini engellemiştir.[28]

Yukarda zikredilen alanlarda siyâsete dair yapılan tanımlamalar siyâsetin farklı alanlar içerisinde ne kadar farklı tariflerinin olabileceğini ve bir kalıba ve/veya tanıma sıkıştırılamayacak kadar geniş bir tanım/tarif çerçevesinin olduğunu göstermesi açısından oldukça mühim olup zikre şâyândır. Bu meyânda fıkıh literatüründe siyâset, fıkhın ortaya çıkmasıyla beraber başta hilâfet olmak üzere siyâsî yetkiyi inşa, istimal, devir ve bu yetkinin sona ermesine dair konular bazı fıkhî kavramlar çerçevesinde ele alınırken ayrıca cuma namazından had cezalarına değin pek çok bölümde çeşitli meseleler muvacehesinde tartışılmıştır. Hilâfet kurumunun işlevini yitirmeye başlamasıyla (özellikle onuncu yüzyılda Bağdat'ta halifenin gücü zayıflarken Büveyhî emirlerinin fiili iktidarı ele geçirmesi gibi) siyâsetin temel meseleleri müstakil eserlerde ele alınmaya başlanmıştır.[29] Bu bâbda fıkıh literatürü çerçevesinde değerlendirilebilecek bazı müelliflerin alakalı tanımlamalarına yer vermek meselenin daha anlaşılır olması adına yerinde olacaktır.[30] Bu cümleden olarak Mâverdî (ö. 1058), devlet işlerini idâre edenler için en uygun eser olarak tavsif ettiği ve yönetimle alakalı bütün hükümleri muhtevî olduğunu söylediği *el-Ahkâmü's-Sultâniyye* isimli eserinin insanların siyâsetle meşgul olmasına rağmen hükümlerden uzaklaşıp yüz çevirmelerini engelleyeceğini söyler. Esere göre yönetimle alakalı hükümlerin ve milletin işlerinin yürütülmesi için devletin temel müessesesi hilâfettir.[31]

Siyâset-i şer'iyye kavramını[32] ıstılâhlaştıran İbn Teymiyye (ö. 1328) ise yönetici ve yönetilenlerin müstağni kalamayacağı, ilahî siyâset ve nebevî yönetime dair mevzuları kapsayan bir risale olarak tavsif ettiği ve Moğol istilasının buhranlı vetiresinde kaleme

---

[28] Ömer Türker, "İslam Siyaset Düşüncesinin Yeniden İnşası Üzerine Bir Deneme", *İslam Siyaset Düşüncesi Adil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan*, ed. Lütfi Sunar-Özgür Kavak, Gözden Geçirilmiş ve Güncellenmiş 2. Basım, İlem Yayınları, Ankara 2022, s. 59-60.

[29] Hızır Murat Köse, "İslam Siyaset Düşüncesinin Temelleri -Bir Giriş Denemesi-", *İslam Siyaset Düşüncesi Adil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan*, s. 37-38.

[30] Siyâsetin fürû-ı fıkıh ve emvâl literatüründeki yansımaları için bkz. Özgür Kavak, *İslam Siyaset Düşüncesinin Fıkhi Temelleri Siyasi-Fıkhi Hükümlere Dair İncelemeler*, Klasik Yayınları, İstanbul 2023, s. 41-64, 67-86.

[31] Ebu'l-Hasan Habîb el-Maverdi, E*l-Ahkâmü's-Sultaniye*, çev. Ali Şafak, Bedir Yayınevi, İstanbul 2020, s. 26.

[32] Kamu otoritesinin idâre edilen topluluğa fayda sağlayacak ve dinin umûmî kaidelerine aykırı olmayacak düzenlemeler ve bu bağlamda uygulamalar yapma selahiyeti ve idârenin şeriata muvâfık olması ve şeriat vasıtasıyla gerçekleşmesi olarak tanımlanan siyâset-i şer'iyye kavramı için bkz. H. Yunus Apaydın, "Siyâset-i Şer'iyye", *TDVİA,* XXXVII, (2009), s. 299-304; Asım Cüneyd Köksal, *Fıkıh ve Siyaset Osmanlılarda Siyâset-i Şer'iyye,* s. 32-56.

aldığı *Es-Siyâsetü'ş-Şer'iyye fî Islâhi'r-Râ'î ve'r-Ra'iyye* isimli eserinde siyâsî sistemin şer'iliği üzerinde durarak sultanların kamu idâresi ile alakalı işleri şer'î dairede çözmesi gerektiğini vurgulamıştır. Eserini adaletle hükmetmeyi, emaneti ehline vermeyi ve ülü'l-emre itaati emreden Nisâ Suresi 58-59. âyetlerini temel alarak yazmış olan İbn Teymiyye'ye göre yönetim işlerinde Allah ve Resul'üne itaat edildiği takdirde şer'î bir idâre mevzubahis iken Allah ve Resul'üne itaatin terk edildiği yerde ise şer'î bir yönetimden bahsedilemez.[33]

Gazzâlî (ö. 1111) ise dünya nizâmı olmadan dinin intizâmının olamayacağını zira dünyanın ahiretin tarlası olduğunu, dünyanın vatan olmadığını Allah'a ulaşmak için bir araçtan ibaret olduğunu, dünyanın ise insanların amel/fiilleriyle muntazam olabileceğini ve âlemin mevcudiyeti için dört temel iş, zanaat ve sanat olduğunu söyler. Bunlar ziraat, dokumacılık, inşaat ve insanların bir arada yaşamasını ve maişetlerini sağlamalarında birbirlerine yardım etmelerini temin için siyâsettir. Bundan sonra demircilik ve terzilik gibi bazı sanatları sayan Gazzâlî'ye göre bunlar arasında en şereflisi ise siyâsettir ve siyâset sanatına sahip olanlar diğer sanatlara sahip olanları istihdam ederler. Zira siyâset sanatına sahip olanlar diğerlerinde olmayan hüner ve kemâle sahiptir. Gazzâlî halkın iyiliğini düşünen, dünya ve ahirette kurtarıcı olan doğru yola ileten siyâsete sahip olanları dört mertebeye ayırmıştır. Buna göre ilk mertebe en alâ ve yüksek olan peygamberlerin siyâsetleridir ki, avamın ve havâsın zâhir ve bâtınlarına hükmeder. İkinci mertebe ise halife, melik ve sultanların siyâseti olup halkın ve havâsın zâhirlerine tesir edebilir. Üçüncü mertebe peygamberlerin varisleri olan ulemâ-i âmilînin siyâsetleridir ve havâsın bâtını üzerine câridir. Son mertebe ise vaizlerin siyaseti olup onların hükmü sadece avamın bâtınları üzerinde câridir.[34] Fıkıh-siyâset münasebetine de değinen Gazzâlî'ye göre fakihler, sultanların insanlar arasındaki anlaşmazlığı gidermek için muhtaç olduğu siyâset kanunlarını bilen ve halk arasındaki anlaşmazlıkları gidermenin yolunu bulmuş kimseler olarak sultanların muallimleri ve insanoğlunun siyâset ile düzen altına alınmasının yolunu bilen kişiler olarak da mürşidleridir.[35]

---

[33] İbn Teymiyye, *Es-Siyâsetü'ş-Şer'iyye fî Islâhi'r-Râî ve'r-Raiyye*, çev. Soner Duman, Timaş Yayınları, İstanbul 2021, s. 15-16, 166; Asım Cüneyd Köksal, *Fıkıh ve Siyaset Osmanlılarda Siyâset-i Şer'iyye,* s. 19.

[34] Yusuf Sıdkî El-Mardinî, *Mesîru Umûmi'l-Muvahhidîn Şerh U Terceme-i Kitâb-ı İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* haz. Mustafa Koç-Eyyüp Tanrıverdi, TYEKBY, İstanbul 2015, I, s. 159-164; İmam Ebû Hâmid Muhammed el-Gazalî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Din Tercümesi*, trc. Ahmed Serdaroğlu, Bedir Yayınevi, İstanbul 1974, I, s. 39-41; Asım Cüneyd Köksal, *Fıkıh ve Siyaset Osmanlılarda Siyâset-i Şer'iyye,* s. 65-66.

[35] Yusuf Sıdkî El-Mardinî, *Mesîru Umûmi'l-Muvahhidîn Şerh U Terceme-i Kitâb-ı İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I, s. 194; Asım Cüneyd Köksal, *Fıkıh ve Siyaset Osmanlılarda Siyâset-i Şer'iyye,* s. 67.

Endülüslü Mâlikî fakih Turtûşî'ye[36] (ö. 1126) göre hükümdarların kendi inançlarına göre helal ve haram olan hususlarla alışveriş, evlilik, vergiler gibi muameleler için vaz ettikleri yasalar ile bunlara uymayanlara verilen cezaları ihtiva eden ve herhangi bir ilâhî kaynağa dayanmayarak sırf hükümdarların kendi akıllarınca ortaya koymuş olduğu bu hükümlerin (ahkâm) icrâsı ve muhafazasına siyâset denir. Ancak, meşru ve doğru siyâset vahiy temelli gerçekleşebilir. Turtûşî, siyâseti nebevî (ilâhî) ve ıstılâhî siyâset/adalet olarak ikiye ayırmıştır. Bu taksime göre ilâhî adalet nebilerin vahiy ile bildirdikleridir ve Müslüman bir hükümdar ilâhî adaleti işlerinde âlimler ve fakihlerle istişare ederek sağlar. Istılâhî siyâset ise mer'iyette olan yani fiilen icrâ edilen siyâsettir ve akıl ve tecrübeye dayanır. Dünya işleri bu siyâsetle idâre edilir. Turtûşî'ye göre ıstılâhî siyâseti icrâ eden bir gayrimüslim hükümdar, kendince âdil ve fakat nebevî siyâsetten neş'et etmiş olan adaleti uygulamaktan âciz bir Müslüman hükümdardan daha kavî ve daha devamlı olur.[37]

Buharalı Hanefi fakih Hasîrî'ye[38] (ö. 1142'den sonra) göre siyâset, toplumsal düzeni sağlama sanatı olup bu düzen, dinî (es-Siyasetü'l-uzma ed-dîniyye) ve hissî (es-siyasetü'l-uzmâ el-hissiyye) siyâset ile sağlanabilir. Dinî siyâset, hukuku da içine alarak ibâdât ve muamelâtı ihtiva eder ve müftü eliyle icrâ edilir. Hissî siyâset ise siyâsetin bir manâda terim anlamını karşılayan iktidar/devlet yönetimi ile alakalı mevzularını ihtiva eder. Hasîrî, kadıyı dinî siyâset ile hissî siyâseti dengede tutan kişi olarak görürken müftüyü ise yetkisi dinî siyâset sahasında olmasına rağmen hissî siyâseti denetleyerek istibdat eğilimini kontrol altında tutan biri olarak görmüştür.[39]

*Tahrirü'l-ahkâm fî tedbîri ehli'l-İslâm* isimli eserini fıkıh çerçevesinde yazmış olan Memlük dönemi fakihlerinden Bedreddin İbn Cemâa'ya[40] (ö. 1333) göre dini koruyarak Müslümanların işlerini idâre edecek (siyasetü umûri'l-müslîmin), aşırı gidenlere karşı gelerek mazlumu zalimden kurtaracak, hakları yerinde kullanacak bir imâmın tayini vaciptir. İmâmın tayiniyle memleketler barış içinde olurken kulların da emniyeti gerçekleşmiş olacak ve bu da fesadı ortadan kaldırmış olacaktır. Zira mahlukatın hâlleri onları idâre ederek koruyacak bir sultan ile salaha erer. Hz. Ali'den (r.a) "Adil

---

36 Hayatı ve eserleri için bkz. Muharrem Kılıç, "Turtûşî", *TDVİA*, XLI, (2012), s. 430-431.

37 İlker Kömbe, "İslam Siyaset Düşüncesinde Siyaset Tasnifleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Dîvân Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, XXIII/44, (2018/1), s. 43-45; Asım Cüneyd Köksal, *Fıkıh ve Siyaset Osmanlılarda Siyâset-i Şer'iyye*, s. 68-70.

38 Hayatı için bkz. Saffet Köse, "Hasîrî, Muhammed B. İbrâhim" *TDVİA*, XVI, (1997), s. 383-384.

39 Murteza Bedir, *Buhara Hukuk Okulu Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme*, İsam Yayınları, İstanbul 2014, s. 61, 63-64.

40 Hayatı ve eserleri için bkz. Cemil Akpınar, "İbn Cemâa, Bedredin", *TDVİA*, XIX, (1999), s. 388-392.

imam bereketli yağmurdan daha hayırlıdır" sözünün nakledildiğini söyleyen İbn Cemâa, "Raiyyeye nispetle sultan, bedene nispetle ruh gibidir. Onun mizacı düzgün olursa bütün azâ ve duyuların mizacı düzgün olur; onun mizacı bozuk olursa uzuvların mizacı da bozulur, beden vazifesini yapamaz hale gelir" diyerek sultan/reâyâ ilişkisinin önemine vurgu yapmıştır. İbn Cemâa'ya göre imâmet ihtiyarî ve cebrî (kahrî) olarak ikiye ayrılır. İhtiyarî imâmet için imâm olacak olan kişi erkek, hür, baliğ, akıllı, Müslüman, âdil, cesur, Kureyş'e mensup, âlim ve ümmeti idâre ve maslahatlarını yerine getirebilmelidir. İhtiyarî imâmet emirler, alimler, reisler gibi ehil kimselerin (Ehl-i hal ve'l-akd) şehirlerin halkları adına imâma biat etmesi ve istihlâf yani halifenin kendi yerine birini bırakması ve imâmet şartlarını taşıyan bu kişiye biat edilmesi şeklinde iki yolla gerçekleşir. Kahrî biat ise kuvvet sahibi birine biatin cebren yapılmasıdır. Meşru yolla iş başına gelmemiş bir imâmın olmadığı bir zaman iktizâ eden şartları hâiz birinin imâmeti ele geçirerek biat almadan yahut sitihlâf yoluyla tayin edilmeden askerî güçle halk üzerinde hâkimiyet kurarsa kendisine biat edilmiş sayılır ve Müslümanların birliği için bu kişiye itaat etmek gerekir. Fakat cebrî bir şekilde gerçekleşen bu imâmete karşı biri isyan ederek onu yenerse bu sefer onu yenen kişiye biat edilir.[41] İbn Cemâa'ya göre

> ...imam/sultan Allah'ın yeryüzündeki naibi, Hz. Peygamber'in halifesidir. Bu durum hem imam/sultana hem de raiyyeye dönük çift yönlü bir sorumluluk yüklemektedir. İmam/sultan bu hiyerarşik düzlemdeki üstünlüğünün gereğini yerine getirmek durumundadır. Bunu yapabilmek için bir yandan tüm tasarruflarında şeriatın çizdiği çerçeveyle bağımlı olurken, diğer yandan bu yüce konumuna şükretmelidir. Şükrünün en önemli göstergesi ise adaletle hükmetmesidir. Adalet devletin bekasının, dünya ve ahiret şerefinin elde edilmesinin de temel ilkesidir.[42]

İbn Kayyim el-Cevziyye[43] (ö. 1350) ve Makrizî[44] (ö. 1442) benzer siyâset tanımları yapmışlardır. Buna göre siyâset, şeriatın haram kıldığı/yasakladığı zâlim siyâset ve hakkı zâlimden alan âdil siyâset olarak ikiye ayrılır. Âdil siyâset şer'î hükümlere ve bu vesileyle de şer'î hükümlerin ilmi olan fıkıh ilmine dair olduğundan bu çeşit siyâseti bilmemek şeriatı bilmemek olarak değerlendirilmiştir.[45] Fakihler ütopik devlet

---

41 Bedreddin İbn Cemâa*, Adl'e Boyun Eğmek Ehl-i İslâm'ın Yönetimi İçin Hükümler*, trc. Özgür Kavak, Klasik Yayınları, İstanbul 2010, s. 33-36. İbn Cemâa'nın siyâset anlayışına dair ayrıca bkz. Özgür Kavak, "Oryantalist Gözüyle İslam Siyaset Düşüncesi: İbn Cemâa'nın Siyaset Anlayışı ya da Şeriat'a Karşı Fıkıh", *İslam ve Klasik* içinde, haz. Sami Erdem-M. Cüneyt Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul 2008, s. 147-171.

42 Bedreddin İbn Cemâa*, Adl'e Boyun Eğmek Ehl-i İslâm'ın Yönetimi İçin Hükümler*, s. 28.

43 Hanbelî âlim. Hayatı ve eserleri için bkz. H. Yunus Apaydın, "İbn Kayyim el-Cevziyye", *TDVİA*, XX, (1999), s. 109-123.

44 Mısırlı tarihçi ve Şafii fakihi. Hayatı ve eserleri için bkz. Eymen Fuad Seyyid, "Makrîzî", *TDVİA*, XXVII, (2003), s. 448-451.

45 Asım Cüneyd Köksal, *Fıkıh ve Siyaset Osmanlılarda Siyâset-i Şer'iyye*, s. 80, 87.

nazariyelerindeki[46] dünya cennetleri vaatleri yerine güncel siyâsetin güç ile münasebetinin doğurabileceği tehlikelerin farkında olarak adalete vurgu yapmışlardır.[47]

İbn Haldun'a (ö. 1406) göre ise mülk/devlet içtimâî bir varlık olan insanoğlunun bir arada yaşama zorunluluğundan neş'et etmiştir. İnsanda merkûz olan hayvânî bir haslet olan gazab ise zorbalığa sebep olmuş ve bu da saltanata zarar vermekle hükümdarları bunu engellemek için halka karşı tedbirler almaya sevk etmiştir. Bu durumun ahaliyi zor duruma düşürmesiyle nizâm-ı mülkü düzeltecek kanunlara/siyâsete ihtiyaç hâsıl olmuştur. Haldun, burada siyâseti ikiye ayırmıştır: Siyâset-i akliyye (aklî siyâset) ve siyâset-i şer'iyye (dinî siyâset). Ona göre bu kanunlar akıllı ve tecrübeli devlet adamları tarafından vaz edilmişse bu aklî siyâset, eğer Şâri/Allah tarafından vaz edilmişse dinî siyâsettir. Dinî siyâset, saadet-i dareyne vesile iken aklî siyâset sadece dünya saadetine vesiledir. Sadece aklî kanunların câri olduğu, şer'î hükümlere itibar edilmeyen yani dinî siyâsetin olmadığı bir devlet ise makbul ve muteber değildir. Aklî siyâseti de ikiye ayıran Haldun'a göre birinci aklî siyâset genel olarak cemiyetin maslahatını özel olarak da mülkün devamlı ve güçlü olması için hükümdarın maslahatını, umumun maslahatına tâbi kılarak nazar-ı dikkate alır. İkinci aklî siyâset ise hükümdarın kahr u galebe ile maslahat ve menfaat vasıtasıyla mülkünün sağlam bir hâl alması için umumun maslahatları hükümdarın maslahatlarına tâbi kılınarak nazar-ı dikkate alınır.[48]

Kelâm literatüründe ise siyâset, imâmet yani devlet başkanlığı çerçevesinde ele alınmıştır. Bu cümleden olarak Gazzâlî'ye göre imâmın/devlet başkanının tayini vaciptir. Zira din işlerinin tanzimi kendisine itaat edilen bir imâmın varlığıyla mümkün olur. Gazzâlî'ye göre din işlerinin tanzimi dünya işlerinin tanzimiyle mümkündür, dünyanın tanzimi de kendisine itaat edilen bir imâm ile olur. Bundan dolayı imâmın varlığının vacibiyeti şeriatın terki mümkün olmayan zorunluluklarındandır. İmâm, halkı idâre etme ve onlara söz, tavsiye ve emirlerini dinletebilme kabiliyetine hâiz olmalıdır ki, bu da imâmın yeterli ilim ve takvaya sahip olmasıyla olur. İmâmların Kureyş'ten olması gerektiğini dile getiren Gazzâlî, imâmı halkı birbiriyle savaşmaktan men ederek güçlerini

---

46 "Teorik yaklaşımlı ütopik siyaset teorileri" olarak da tavsif edebileceğimiz nazariyelere dair bkz. Necmeddin Dâye, *Hüküm Sahiplerinin İzleyecekleri Yol Mirsâdü'l-İbâd Mine'l-Mebdei Meâd'dan*, Giriş, haz. Şefaettin Severcan, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2017, s. 33-40.

47 Hızır Murat Köse, "Siyaset", s. 296.

48 İbn Haldûn, *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldûn*, trc. Pîrîzâde Mehmed Sâhib, haz. Yavuz Yıldırım, Sami Erdem, Halit Özkan, M. Cüney Kaya, TYEKBY, İstanbul 2015, I, s. 532-534; a.g.mlf., *age*., trc. Pîrîzâde Mehmed Sâhib, haz. Yavuz Yıldırım, Sami Erdem, Halit Özkan, M. Cüney Kaya, TYEKBY, İstanbul 2015, II, s. 262; İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2007, I, s. 420-421, 571-572; Asım Cüneyd Köksal, *Fıkıh ve Siyaset Osmanlılarda Siyâset-i Şer'iyye*, s. 84-85; Tahsin Görgün, "İbn Haldûn, Görüşleri", *TDVİA*, XIX, (1999), s. 551.

dünya ve ahiret saadetine harcamalarını sağlayacak kabiliyette ve kendisine itaat edilerek saygı duyulan güçlü biri olarak tavsif etmiştir.[49]

*El-Makâsıd* isimli eserinin imâmet bahsinde meseleyi ele alan Teftâzânî'ye (ö. 1390) göre ise imâmet din ve dünya ile ilgili işlerde peygamber adına umuma başkanlık yapmaktır (riyâset-i âmme). Teftâzânî'ye göre imâm tayini vaciptir. Zira bu hususta icmâ vardır ve Peygamber'in defni işlemi dahi imâm seçildikten sonra yapılmıştır. İmâm olmadan cezalar uygulanamayacağı gibi hudutların muhafazası ve nizâmın korunması tam olarak sağlanamaz. İmâmın Kureyş'ten olması gerektiğini savunan Teftâzânî'ye göre imâm akıl bâliğ olmuş, hür, erkek ve âdil olmadır ve dinden dönme, delilik, bazı hastalıklar, kendi kendini herhangi bir sebeple vazifeden azletmesi ve zorla yönetimin ele geçirilmesi gibi durumlarda imâmet sakıt olmaktadır.[50]

Ehli sünnet kelâmcılarının imâmet anlayışına atf-ı nazar etmek kelâmcıların imâmetten kastının daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır:

> Ehli Sünnet kelâmcılarına göre 'imâmet', 'hilâfet' demektir; ve insanların dinî ve dünyevî maslahatı, kısaca nizam-ı âlem için bir halife (yönetici) tayini insanlar üzerine 'sem'an' (naklen/nassen) vaciptir. Ancak 'tayin' eyleminin mâhiyeti ile tayin edilecek kişinin nitelikleri aklîdir; ve bu süreç de ihtiyarîdir. Kısaca, Ehli Sünnet için imamın/halifenin varlığı nasla zorunludur; ancak bu işi deruhte edecek kişinin seçimi ihtiyarî, özellikleri insanîdir. Başka bir deyişle Ehli Sünnet'e göre hilafet/imâmet fer'îdir; bu açıdan 'siyaset' dünyevî bir eylemdir ve ilkece siyaset ilâhî kanuna göre hükmetme işidir [nomokrasi]. Bu nedenlerle Ehli Sünnet dinî ve dünyevî otoriteyi Kitab ve Sünnetle temsil edilen ilâhî kanuna bağlar; Kitab ve Sünnetten hareketle hükmetme işini halifeye; ve bu iki kaynağı icma ve kıyasla yorumlama işini ise ulemâya verir. Dolayısıyla ilkece 'halife ile âlim'in aynı kişi olması gerekse de, uygulamada halife dinî ve dünyevî otoriteyi temsil eder; ancak nazarîde –nazar bilgiyi şart koştuğundan- dünyevî otoritesini sürdürmekle beraber, dinî otoritesini ulemâya devreder.[51]

Siyâset, tefsir eserlerinde ise ıstılâhî anlamıyla geçmemekle beraber doğrudan idâre ile irtibatlı olan halîfe, imâm, melik, ülü'l-emr gibi bazı kavramlar çerçevesinde ele alınmıştır.[52]

---

[49] Ebû Hâmid al-Gazzalî, *İtikad'da Orta Yol*, çev. Kemal Işık, Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1971, s. 175-179.

[50] Sa'deddin Et-Teftâzânî, *El-Makâsıd Kelâm İlminin Maksatları*, çev. İrfan Eyibil, Eleştirmeli Metin: Ahmet Kayalı, TYEKBY, İstanbul 2019, s. 736, 738, 742, 750.

[51] İhsan Fazlıoğlu, "Osmanlı Düşünce Geleneğinde 'Siyasî Metin' Olarak Kelâm Kitapları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* (*TALİD*), I/2, (2003), s. 383. Konuyu imâmet-hilâfet çerçevesinde mufassal bir şekilde ele alan bir çalışma için bkz. Rıdvan Özdinç, *İtikat Ve Siyaset Sünnî Kelâmında İmamet-Hilafet Meselesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2018.

[52] Tefsir metinlerindeki mezkûr ve benzer bazı kavramlara dair yapılmış bir çalışma için bkz. İsmail Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2012, s. 267-290. Zikredilen esere dair yapılmış bir tenkid için bkz. Mehmet Paçacı, "Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 10, (2003), s. 161-167.

Ehl-i tasavvufun siyâsete bakışına kısaca bakmak siyâsetin bâtınî bir tasvirini görmek açısından mühimdir. Bu açıdan nebevî hikmetin dallarından biri olarak gördüğü siyâseti er-Rab ismi çerçevesinde tarif eden Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye (ö. 1240) göre Rab ismi bazı tahditler getirmiş ve âlemi ıslah için bazı umdeler/resmî düzenlemeler belirlemiştir. Buna göre Allah kaynağını hikmetten alan siyâseti insanların ileri gelenlerine/zamanın hakimlerine fıtrî olarak vermiştir/kalplerine indirmiştir. Onlar da kendilerindeki güç ve hikmetin kendilerine verdiği bilgiyle bulundukları şehir, bölge ve iklimin mizacına göre kanunlar yapmışlardır. Bu kanunlar hikmete dayalı kanunlardır ve insanların mal, can, aile, ırz ve neseplerini korur. Bu kanunları âlemin nizamı için yapan akıl sahipleri bunu Allah'ın kendilerine verdiği ilhâmla yaptıklarının farkında olmazlar.[53]

İbnü'l-Arabî'nin *Tedbirat-ı İlahiyye* isimli eseri ise müstakil olarak siyâseti konu edinmektedir. *Tedbirat-ı İlahiyye*, Aristo'ya (ö. M.Ö. 322) atfedilen ve fakat günümüzde Aristo'ya ait olmadığı ve İbn el-Bıtrîk[54] (ö. 815(?)) tarafından yazılmış olduğu ortaya konulmuş olan[55] siyâsete dair bir telif olan -ki haddizatında Makedonya kralı İskender'e (ö. M.Ö. 323) öğütleri içermektedir- *Sırru'l-Esrâr*[56] isimli eserin İbnü'l-Arabî'nin Şeyh Ebû Muhammed el-Mevrûrî'yi ziyaretinde kendisine gösterilip görüşünün sorulması üzerine Arabî'nin mezkûr eseri tasavvufî açıdan ana hatlarıyla ele alarak yazdığı eserdir.[57] İbn Arabi bu eserinde mufassal bir bâtınî siyâset tasviri yapmıştır:

> (Batında rûha, zâhirde şerâiti câmi' olan imâma hitâbdır). Umûrunda sana refâkat eden birâder-i şefîkından siyâset-i medineyi, ya'ni memleketin zâhiren ve bâtınen intizâmına taalluk eyleyen usûl-i idâreyi, dinle! Rûhun memleketi cisim ve imâmın memleketi ma'lûmdur. Memleketindeki ahâlîye bir şey ibrâzını ve âlem-i melekût ve ceberûttan ve şehâdetten, senin âlem-i muttasıl ve münfasılında bir şey ızhârını murâd ettiğin vakit, o usûl-i idâre sana lâzım olur. Rûhun ehl-i memleketi kuvâ-yı zâhire ve bâtınedir. Kuvâ-yı zâhire âlem-i şehadetten ve kuvâ-yı bâtına âlem-i melekût ve ceberûttandır. Rûhun âlem-i muttasılı bâlâda "hâdıra" ta'bir olunan kalb; ve âlem-i mûnfasılı "bâdiye" ta'bîr olunan havâstir.[58]

---

53 Muhyiddin İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli, Litera Yayıncılık, İstanbul 2006, III, s. 31; a.g.mlf., *age*., çev. Ekrem Demirli, Litera Yayıncılık, İstanbul 2008, VII, s. 438; Mahmud Erol Kılıç, "İbnü'l-Arabî, Muhyiddin", *TDVİA*, XX, (1999), s. 512.

54 Abbâsî devri mütercimlerinden. Hayatı ve eserleri için bkz. M. Cüneyt Kaya, "Yuhannâ b. Bıtrîḳ", *TDVİA*, XLII, (2013), s. 579-580.

55 Mahmut Kaya, *İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles Ve Felsefesi*, Ekin Yayınları, İstanbul 1983, s. 294-296.

56 Türkçesi için bkz. *Sırların Sırrı Sırru'l-Esrâr Aristoteles'den İskender'e Nasihatler*, trc. İslam Kavas, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2018.

57 Ahmed Avni Konuk, *Tedbîrât-ı İlâhiyye Tercüme Ve Şerhi*, haz. Mustafa Tahralı, İz Yayıncılık, İstanbul 2004, s. XVII; Mahmud Erol Kılıç, "İbnü'l-Arabî, Muhyiddin", s. 512. *Sırru'l-Esrâr*'ı müellif ve mütercimini sorgulayarak ele alan kapsamlı bir çalışma için bkz. *İslam Siyaset Düşüncesinin Pseudo-Aristotelesçi Zemini: Sırru'l-Esrâr ve Nevâlî Tercümesi*, İnceleme: Elif İlhan Yücer, Metin Neşri: Rumeysa Güven, Klasik Yayınları, İstanbul 2022.

58 Ahmed Avni Konuk, *Tedbîrât-ı İlâhiyye Tercüme Ve Şerhi*, 161.

Kübrevî şeyhlerinden Necmeddîn-i Dâye'nin (ö. 1256) *Mirsâdü'l-ʿibâd* isimli eserinin bir siyasetnâme olarak değerlendirilen beşinci bölümü[59] doğrudan bir siyâset tarifine yer vermese de sultan/padişahları tavsif ederken kurduğu cümleler ve padişah-reâyâ münasebetinin nasıllığına dair görüşleri ile padişahın özellikleri, nasıl olması gerektiği vb. hususlara dair mütalaaları Dâye'nin gözünden bir sûfînin siyâsete bakışını göstermesi bakımından mühimdir. Dâye'ye göre padişahlık ve saltanat yeryüzünde Hakk Teâlâ'nın halifesi ve naibi olmaktır. Padişahları din ve dünya padişahları olarak ikiye ayıran Dâye'ye göre dünya padişahları Hakk Teâlâ'nın lütuf ve kahır sıfatının suretleridir ve Hakk'ın bu sıfatları bu padişahlar ile zuhur ederek vücud bulur ve fakat bu padişahlar bu durumdan habersizdirler. Din padişahlarında da Hakk'ın lütuf ve kahır sıfatları ortaya çıkar. Lakin onların bu durumdan haberi vardır ve bu sıfatların inceliklerini gizlemiş ve hakikat gözüyle mütalaa etmişlerdir. Allah'ın padişahlar için on hüküm tenbih ettiğini ifade eden Dâye'ye göre bu hükümler şunlardır: Saltanatı Allah'ın lütfu bilmek, mülkün bir başkasına da verilebileceğinin farkında olarak mülk-i fâninin bâkî olan mülk-i hakîkîyi kazanmayı sağlayabileceğini fark ederek ondan mahrum olmamak gerektiğini anlamak, yeryüzünde Hakk Teâlâ'nın halifesi ve naibi olduğunun farkında olmak, gücü yettiğince reâyânın işlerini padişahın yapması, adaletle hükmedip zulm etmemek, halk için değil Hakk için âdil olmak, (nefsin) arzu ve isteklerine (heva) uymamak, hevaya uymak Hakk yolundan düşmektir, kim Hakk'ın yolundan heva dolayısıyla düşse ve bunda ısrar etse bu onu küfre ve şiddetli bir azaba götürü, padişahlık Allah'a ibadet ve yakınlığa vesiledir.[60]

Dâye'ye göre ayrıca padişah cihangirlik ve adaletle zalimleri zulümden men etse, zayıfları güçlendirse, ulemâya hürmet ederek şeriatı kesb etmelerinde harîs olmalarını sağlasa, salihler ile bereket ve uğur istese, emr-i maruf ve nehy-i münkeri yerine getirse, raiyyesini hoş ve rahat tutsa ki, ibadet ile meşgul olabilsinler, yollardan haramileri def edip tehlikeli yerleri emin tutsa memleketinin halkı rahat eder ve Hakk Teâlâ'da bu işleri onun hayır defterine yazar. Böylece bu yaptığı işler padişahın Hakk'a yakın olmasına vesile olur. Bu yaptıklarının hilafını yapacak olursa Hakk'ın kahır ve azabına sebep olur.[61] Padişah, Hakk Teâlâ'nın fermanına itaat edip hevasından sakınıp raiyyesini devletinin himayesinde hoş tutup siyâset gölgesinde ve saltanat civarında gözetse ve o

---

59 Necmeddîn-i Dâye, *Sûfî Diliyle Siyaset İrşâdü'l-mürîd ile'l murâd fî tercemeti Mirsādü'l-ʿibâd*, çev. Kâsım b. Mahmûd Karahisârî, haz. Özgür Kavak, Klasik Yayınları, İstanbul 2019, s. 22-23.

60 a.g.mlf., *age*., s. 59-64.

61 a.g.mlf., *age*., s. 65.

saltanatta kulluk hizmetini de yerine getirse Hakk'ın halifesi olmaya layık olur. Fakat zulm edip hevasına uyarak Hakk'ın fermanına muhalefet ederse Hakk'ın kahrının sureti ve asrının iblisi olur ve kendisine ebedî laneti vacip kılar.[62]

İslâm düşüncesinde siyâset, ilimler tasnifi içerisinde ise Aristo'dan mülhem amelî/pratik felsefe içerisinde ahlâk ve ev yönetimi (ilm-i tedbîr-i menzil) kısımlarından sonra gelmiştir. İslâm düşüncesindeki ilimler tasnifi geleneğinde siyâsetin sıralamada yeri değişmekle beraber daima amelî felsefe içerisinde sayılmıştır.[63] Felâsifenin siyâsete dair görüşleri mevzubahs edildiğinde ise hiç şüphesiz akla gelen ilk isim Farabi (ö. 950) olmuştur. Farabi'ye göre siyâset, ahlâk ve fiillerde mutedil olma sanatıdır ki, bu sanatı ortaya çıkaranda şehrin yöneticisi ve sultandır.[64] Şehirlerde ve ahaliler arasında iş, hareket, seciye, meleke ve ahlâkı temin ve inzibatı sağlamayı mümkün kılan reisin (başbuğun/yöneticinin) bu mezkûr fiilleri yapma işini de siyâset olarak tanımlayan Farabi'ye göre bu reislik fâzıl ve câhil reislik olarak ikiye ayrılır.[65] Farabi'ye göre ayrıca kişinin varlığının gayesi mutluluk olup[66] ona ulaşmanın vasıtası da toplum olduğundan toplumun insan hayatı için vazgeçilmez ve alternatifsiz oluşu, mutluluğu Farabi'nin "siyâseti"nin en temel meselesi hâline getirmiştir.[67]

İhvân-ı Safâ[68] topluluğuna göre Allah'ın kudretini en iyi görüp hikmetini en iyi bilen ve âyetlerini en iyi okuyan kimse, onun halkını idâre etmeyi en iyi bilen kişidir. Bunu en iyi bilen kişinin siyâsetiyse elbette en iyi ve en ölçülü olan siyâsettir. Bu durumda olanlar Allah'a en yakın ve katında en şerefli olandır. Peygamber (s.a.v.) şüphesiz siyâset edenlerin en iyisi, en bilgini ve anlayışı en güçlü olan, en zekisi, en güzel tedbir alan, ehline en iyi bakan, muamelesi en insaflı olan ve en âdil hüküm veren olarak Allah

---

62 a.g.mlf., *age*., s. 74-75.

63 M. Cüneyt Kaya, "İslâm Felsefesinin Mahiyeti Üzerine", *İslâm Felsefesi Tarih ve Problemler* içinde, ed. M. Cüneyt Kaya, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2018, s. 19; Ömer Türker, "İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi", *İlimleri Sınıflamak İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifleri* içinde, ed. Müstakim Arıcı, Klasik Yayınları, İstanbul 2019, s. 69; Eşref Altaş, "Fahreddin er-Râzî'nin İlimler Ansiklopedisi: Câmi'u'l-ulûm ya da Hadâiku'l-envâr", *İlimleri Sınıflamak İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifleri* içinde, s. 107; Ali Ertuğrul, "Şemseddin Âmülî ve İlimler Ansiklopedisi Eseri: Nefâisü'l-fünûn fî arâisi'l-uyûn", *İlimleri Sınıflamak İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifleri* içinde, s. 183; Mehmet Çiçek, "Mehmed Şah Fenârî ve Enmûzecü'l-ulûm'u", *İlimleri Sınıflamak İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifleri* içinde, s. 271-272; Şükran Fazlıoğlu-İhsan Fazlıoğlu, *İbnü'l-Ekfânî'nin Düşüncesinde Ahlâk, Siyaset ve Firâset İrşâdü'l-kâsıd ilâ esne'l-mekâsıd İkmâlü's-siyâse fî ilmi'l-firâse Risâle fî âdâbi suhbeti'l-mülûk*, Klasik Yayınları, İstanbul 2022, s. 44.

64 Fārābī, *Fusūlü'l-Medenī*, nşr. D. M. Dunlop, çev. Hanifi Özcan, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 1987, s. 36.

65 Fârâbi, *Kitabü İhsâu'l-Ulûm İlimlerin Sayımı Hakkında*, çev. Ahmed Ateş, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2022, s. 136-137. Farabi bu tanıma yakın bir tanımı *Kitâbü'l-Mille*'de de yapmıştır bkz. Fârâbi, *Kitâbü'l-Mille Din Üzerine,* çev. Yaşar Aydınlı, Litera Yayıncılık, İstanbul 2021, s. 42.

66 Ebū Nasr El-Fārābī, *Es-Siyāset Ul-Medeniyye Veya Mebādi' Ul-Mevcūdāt*, çev. Mehmet Aydın, Abdülkadir Şener, M. Rami Ayas, Kültür Bakanlığı Yayınları, ts., s. 43

67 Yaşar Aydınlı, "Fârâbî ve Bağdat Meşşâî Okulu", *İslâm Felsefesi Tarih ve Problemler* içinde, s. 170.

68 Onuncu yüzyılda Basra'da tarih sahnesine çıkan ve ansiklopedik risâleleriyle bilinen bu topluluk ve görüşleri için bkz. Enver Uysal, "İhvân-ı Safâ", *TDVİA*, XXII, (2000), s. 1-6.

katında mertebesi en yüksek ve Allah'a en yakın olandır.[69] Topluluk siyâseti beşe ayırmıştır. İlki nebevî siyâsettir ki, Allah'ın razı olacağı kanunları yapmayı, güzel gelenekler oluşturmayı; bozuk inançlar, kötü alışkanlıklar ve zâlim davranışlar dolayısıyla hastalanmış olan gönülleri tedavi etmeyi; Allah'ın razı olduğu davranış ve alışkanlıklarla şifa bulmayı; insanları kötü yollara sevk eden şerir nefisleri, gaflete düşen ruhları ikaz etmeyi muhtevî olan peygamberlere özgü siyâsettir. İkincisi dini muhafaza, iyiliği tavsiye ve kötülükten sakındırma, dinî hükümleri icrâ ve hadleri uygulayarak sünneti ihya, zulmü reddederek düşmanı engelleyip kötülerden uzaklaşarak iyilere yardım etmeyi muhtevî olan halife ve imâmlara özgü siyâsettir. Üçüncüsü emirlerin belde ve şehirleri, komutanların askerî idâresi olup, yönetenlerin yönettikleri kesimlerin durumlarını, mesleklerini, ahlâklarını, düzenlerini, onların işlerinin takibini ve münasebetlerinde tedbirli olmayı bilmelerini gerektiren genel siyâsettir. Dördüncüsü evin siyâseti olup, geçim, aile, komşu ve yakınlarla ilişkilere dairdir. Beşincisi kişinin kendi siyâseti olup, kişinin kendi huy ve ahlâkını bilerek bütün işlerini düşünerek yapması gerektiğine dairdir.[70]

İbn Sina (ö. 1037) da siyâsetin birden fazla tanımını yapmıştır. *Makâle fi'n-nefs alâ sünneti'l-ihtisâr* isimli eserinde nefsi insanî ve aklî olarak ikiye ayıran İbn Sina siyâseti, aklî nefsin hilekârlığa çalışan zekâ, aptallık, tedbirsiz cesaret, korkaklık ve şehvet düşkünlüğü gibi kötü güçleri kontrol altına alma yönelimi olarak ifade etmiştir.[71] İbn Sina ilimler tasnifinde amelî felsefenin ahlâk ve ev yönetimi kısımlarından sonra saydığı siyâseti beş alt kısma ayırmıştır. Bu kısımlar şunlardır: a) Siyâsî rejimler. b) Yönetici türleri. c) Erdemli ve düşük şehir topluluklarının çeşitleri, bunların tam olarak gerçekleşme şekliyle yok oluşlarının sebebi, birbirlerine nasıl dönüştükleri. d) Siyâsetin yönetim/mülk ve yönetici ile alakalı kısmı. e) Nübüvvet ve din ile ilgili kısmı.[72] İbn Sina, amelî felsefe içerisindeki ilimlere metafizik ilkelerini veren "peygamberin yasa koyuculuğu" başlıklı yeni bir ilim dalı ekleyerek siyâsetin felsefî zemindeki tasnifini Yunan felsefesinin tasnifinin ötesine geçirmiştir.[73] *Dânişnâme-i Alâî* isimli eserindeyse

---

69 *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, çev. Abdullah Kahraman, Ali Durusoy, Metin Özdemir, Murat Demirkol, Muhammed Fatih Kılıç, Tahsin Yurttaş, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2016, V, s. 293-294.

70 *Age*., çev. Ali Durusoy, Bayram Ali Çetinkaya, İsmail Çalışkan, Ahmet Hakkı Turabi, Ali Avcu, Enver Uysal, Ömer Bozkurt, Elmin Aliyev, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2012, I, s. 184-185. İhvân-ı Safâ'nın siyâset görüşüne dair ayrıca bkz. Fatih Toktaş, "İhvân-ı Safâ: Din - Felsefe İlişkisi ve Siyaset", *İslâm Felsefesi Tarih ve Problemler* içinde, s. 206-212.

71 M. Cüneyt Kaya, ""Peygamberin Yasa Koyuculuğu": İbn Sînâ'nın Amelî Felsefe Tasavvuruna Bir Giriş Denemesi", *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, XIV/27, (2009/2), s. 60.

72 a.g.mlf., *agm*., s. 71-73.

73 a.g.mlf., agm., s. 79-82; Özgür Kavak, *İslam Siyaset Düşüncesinin Fıkhi Temelleri Siyasi-Fıkhi Hükümlere Dair İncelemeler*, s. 19.

siyâseti dinlerle ve yönetim şekilleriyle ilgilenenler olarak ikiye ayırmış ve dinlerle alakalı kısmı asıl, yönetim şekilleriyle ilgili bölümü ise fer olarak görmüştür.[74] İbn Sina ayrıca siyâset ile insanın müşterek hayatını düzenleyen görüşlerin belirlenerek şehir/devletlerin nasıl idâre edileceklerinin bilindiğini ve maddî refah ile insanoğlunun bekası için insanlar arasındaki yardımlaşma ortaklığının niteliğinin bilineceğini ifade etmiştir.[75]

İbn Rüşd'e (ö. 1198) göre ise amelî ilimler içerisinde olan siyâsetin konusu irâde ve ihtiyâr/seçme ile ilgili varlıkları muhtevî olup aslolan irâde ve hür bir seçme yetkisidir. Siyâsetin gayesi toplumda adaleti sağlayan umûmî kaideler koymaktır ki, bu da eylem/uygulama şeklinde tezahür etmektedir. İbn Rüşd'e göre ahlâk, siyâsetin temelidir. Fikrî ve ahlâkî faziletler de siyâsetin esasını oluşturmaktadır. Burada siyâset ile kastedilen de devlet idâresidir. Nitekim ahlâk ferdî hayatın siyâsette toplumsal hayatın idâresidir.[76]

Nasîrüddin Tûsî (ö. 1274) ise insan fiillerinin farklı farklı olduğunu ve hareketlerinin çeşitli gayelere matuf olduğunu ifade ederek bu durumun da kargaşaya sebebiyet vereceğini ve bundan ötürü bir idârenin herkesi hak ettiği konumda razı ederek kişileri haklarına ulaştırması, başkalarının hukukunun çiğnenmesini engelleyip haklarının yenilmesinin önüne geçerek kişilerin mesul olduğu yardımlaşma işlerinde onları bir işle meşgul etmesi gerektiğini söylemektedir ki, bu idârenin adı da siyâsettir.[77] Tûsî ayrıca hükümdarın yönetimini ilki imâmet olan ve amacı halkı yetkinleştirmek ve gereği mutluluğa varmak olan siyâset-i fâzıla ile ikincisi zorbalık denilen ve amacı insanı köle yapmak olan ve gereği mutsuzluk ve yerilmekten ibaret olan siyâset-i nâkısa olarak ikiye ayırmıştır.[78]

Devvânî'ye (ö. 1502) göreyse siyâset, insanlar arasında zaruri olan içtimâî münasebetleri cereyan ettirerek adalete ulaşmayı sağlayan ilimdir.[79] Devvânî devlet başkanının siyâsetini/yönetimini ise fâzıl siyâset ki, imâmet çerçevesinde insanların dünya ve ahiret işlerini düzene koyan, hakiki saadetin elde edildiği, Tanrı'nın halifesi ve gölgesi olan kişinin idâre ederek Hz. Peygamber'i takip edip titiz bir adalet uyguladığı

---

74 M. Cüneyt Kaya, ""Peygamberin Yasa Koyuculuğu": İbn Sînâ'nın Amelî Felsefe Tasavvuruna Bir Giriş Denemesi", s. 75-76.

75 a.g.mlf., agm., s. 73, dipnot 43.

76 Cevher Şulul, *İbn Rüşd'ün Siyaset Felsefesi (Eflâtun'un Devlet'i ve İbn Rüşd'ün Yorumu)*, İnsan Yayınları, İstanbul 2009, s. 63-66.

77 Nasîruddin Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, çev. Anar Gafarov, Zaur Şükürow, Litera Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 240.

78 a.g.mlf., *age*., s. 290.

79 Harun Anay, *Celâleddin Devvânî Hayatı, Eserleri, Ahlâk Ve Siyaset Düşüncesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994, s. 337

siyâset ve hırs ve arzularının kölesi olmuş, zorba siyâseti uygulayarak beldeleri harap edip zulmeden yöneticinin uyguladığı nâkıs siyâset olarak ikiye ayırmıştır.[80]

Devlet yönetimine dair vezirler için kaleme alınanlar da olmakla beraber daha çok hükümdarlar için yazılmış olan siyâsetnâmelerde[81] ise siyâset, doğrudan ıstılâhî anlamına yakın bir şekilde devlet idâresi çerçevesinde tanımlanırken farklı tarifleri de yapılmıştır. Birkaç siyâsetnâmeden misal vermek mevzunun anlaşılmasına kifâyet edecektir. Bu meyânda Ebû Mansûr Seâlibî (ö. 1038), Büveyhî veziri Sâhib b. Abbâd'dan (ö. 995) naklen siyâseti hükümdarın halkını cezasının ağırlığı ve mükâfâtının güzelliği arasında idâre ederek onlara kılıcının şakırtısının yanında nimetlerinin ışığıyla göz kırpması şeklinde tarif etmiştir.[82]

Yûsuf Has Hâcib (ö. XI. yüzyıl), mesnevi tarzında yazdığı ve bir siyâsetnâme olarak kabul edilen manzum eseri *Kutadgu Bilig*'de siyâseti ıstılâh anlamına yakın bir tarzda ülkenin düzeninin sağlanması olarak tanımlamış ve halkın da bu siyâsete göre tavrını düzenlediğini ifade etmiştir. Yûsuf Has Hâcib'e göre halkın karışıklığı siyâsetle halledilmelidir. Nitekim siyâset beylerin (yönecilerin) kapısının süsüdür.[83]

Mâverdî, insan önce kendi nefsini siyâset/yönetmek ile işe başlamalıdır diyerek siyâseti yönetim manâsında tanımlamıştır. Mâverdî'ye göre kendi nefsini yöneten başkalarını da idâre etmede daha güçlü olur. Allah'ın kendi arzında kendisine siyâset yapma imkânı verdiği kişiyse (yönetici/hükümdar) Allah'ın nimetleri karşısında samimi ve halka güzel davranarak karşılık vermelidir. Bu karşılık da âdil bir siyâset ile olur. Âdil siyâset ise rağbet (insanları iyi ve güzele teşvik), rahbet (mutedil bir korkutma ile muhalefet ve istikrarsızlığı engelleme) ve insaf yani adalet ile olur.[84] Siyâsete kendi nefsinden başlamak siyâsetnâmelerde rastlanılan bir tavsiyedir. Nitekim Ahmed b. Sa'd b. Mehdî ez-Zencânî'ye (ö. 1228'den sonra) göre de "Kendi nefsinin siyâseti ile başlayan, insanların siyâsetini de idrâk eder".[85]

İbnü't-Tıktakā (ö. 1309'dan sonra) siyâseti ıstılâh anlamıyla yönetmek olarak tanımlamış ve reâyâyı yönetmenin farklı çeşitleri olduğunu belirtmiştir. Buna göre

---

80 a.g.mlf., *agt.*, s. 356

81 Siyâsetnâmelere dair ilerde ayrıntılı bilgi verilecektir.

82 Ebû Mansur es-Seâlibî, *Hükümdarlık Sanatı (Âdâbu'l-Mulûk)*, çev. Sait Aykut, İstanbul 1997, s. 88.

83 Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, çev. Ayşegül Çakan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 172-173. *Kutadgu Bilig*'de siyâset ile ilgili kavramlar için ayrıca bkz. Burhan Başarslan, *Kutadgu Bilig'de Ahlak, Ölüm Ve Ölümsüzlük*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2021, s. 32-37.

84 Ebü'l-Hasen el-Mâverdî, *Dürerü's-Sülûk Fî Siyâseti'l-Mülûk Mâverdî'nin Siyâsetnâmesi*, haz. Abdüsselam Arı, TYEKBY, İstanbul 2019, s. 28, 62, 66.

85 İhsan Fazlıoğlu, "Sultan I. 'Alâuddîn Keykubâd'a Sunulan Siyasetnâme: el-Letâifu'l-'alâiyye fi'l-fedâili's-seniyye", *DİVAN*, 3, (1997/1), s. 231.

faziletli olanlar güzel ahlâk ve hoş bir şekilde yönetilirken orta derecede bulunanlar korkuyla karışık bir ümit ve sıradan olanlar ise korku ve zorlama ile yönetilir. Doktoru hükümdara hastayı reâyâya benzeten İbnü't-Tıktakā, sultanların kişilerin mizacına ve durumuna göre davranması gerektiğini söyler. Siyâseti hükümdarın sermayesi olarak gören Tıktakā'ya göre kötülükleri menetmek, ahlaksızlıkları zabt etmek, fitne ve kargaşaya yol açan zulme mâni olmak için siyâset güvenli bir limandır.[86]

Siyâseti şeriat ile beraber iki edepten biri olarak sayan Neyrîzî'ye (ö. 1397'den sonra) göreyse siyâset, yeryüzünü mamur etmek ile meşgul olmaktır ve bunun mercii de adalettir. Nitekim hükümdar adaletli olup adaletsizlik ve zulümden ise uzak durmalıdır. Zira adaletin zıddı zulüm olup adaletin olmadığı yerde reâyâ zulme uğrar.[87]

Ali b. Muhammed el-Gazzâlî (ö. 1473/1474) Mâverdî'ye benzer bir tanım yaparak siyâseti idâre olarak tanımlamış ve kendini siyâset/idâre etmeye muktedir olan kişinin diğerlerinin siyâsetine daha rahat bir şekilde muktedir olacağını ifade etmiştir. el-Gazzâlî'ye göre raiyyenin siyâseti ise İslâm topraklarını muhafaza etmek, askerî güvenliği ve sınır muhafazasını sağlamak, zalimleri-fesatçıları def etmek, Allah'ın hadlerini ikame etmek, şeriat ipine sarılarak şeriatın gereklerini yerine getirmek, emir, asker ve hak eden kimselerin ikta, maaş/mallarını eksiksiz vermek, gelir kaynaklarına önem vererek tarım arazilerini korumak, emniyet edilen kişileri istihdam etmek, halkın işleriyle ilgilenmek, memleketteki değişiklikleri yakından takip ederek alakadar olup yeni durumlarla ilgili tedbir almak ile yerine getirilir.[88]

Görüldüğü üzere siyâsetin pek çok farklı alanda/ilimde çok farklı tanım ve tarifleri yapılmıştır. Bu da siyâsetin tek bir tanıma ve/veya tarife indirgenemeyeceğini ve ele alınan mesele/konu ne ise siyâsetin tanımının o konu çerçevesinde yapılarak tek bir tanıma sıkıştırılmaması gerektiği göstermektedir. Siyâsetin tezimizin esasını teşkil eden tarafı ise idâreye müteallik veçhesi olup, siyâsetnâmelere mevzubahis olan yönüdür.

### 1.1.2. Siyâsetnâme

Siyâsetnâme, Arapça "siyâset" kelimesiyle Farsça mektup, yazı gibi manâlara gelen "nâme" kelimesinden mürekkep olup, devlet idâresi ve bu idârenin temel ilkeleri,

---

[86] İbnü't-Tıktakā'nın siyâsete dair görüşleri *el-Fahrî fî'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye* isimli eserinin siyâsetnâme niteliğindeki birinci bölümünden alınmıştır bkz. İbnü't-Tıktakâ, *Siyaset Âdabı el-Fahrî fî'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye [Mukaddime ve Siyasete Dair Birinci Bölümün Çevirisi]*, trc. Harun Yılmaz, Klasik Yayınları, İstanbul 2017, s. 45, 63.

[87] Şihâb En-Neyrîzî, *Miftâhu's-Sa'âde Fî Kavâ'idi's-Siyâde Neyrîzî'nin Siyâsetnâmesi*, haz. Abdollah Dodangeh, TYEKBY, İstanbul 2018, s. 94, 96.

[88] Ali b. Muhammed el-Gazzâlî, *İslam Hükümdarları İçin Siyaset Rehberi Tahrirü's-sülûk fî tedbiri'l-mülûk*, trc. Özgür Kavak, Klasik Yayınları, İstanbul 2016, s. 51, 53-55.

devlet idâresinde dikkat edilmesi gereken hususlar, hükümdarda olması gereken vasıflar, saltanatın esas ve şartları, kötü bir idârenin menfi neticeleri, devlet idâresinin temel ilkeleri, devlet vazifelilerinin tayin ve denetimi, devlet hazinesinin idâresi, devletlerarası münasebetlerde dikkat edilmesi gereken hususlar, hükümdarların Allah'a ve ahaliye karşı olan mesuliyetleri gibi konuların âyet, hadis, dört halifenin uygulamaları, İslâm evveli hükümdarların hayatlarından misaller, halife, sultan veya vezir gibi yüksek kademedeki idârecilerin hikâyeleri ve filozofların hikmetli sözlerinden misaller vermek suretiyle ele alındığı teorinin yanında pratik hayata yönelik tavsiyelere de yer verilen ve yazıldığı/ithaf edildiği kişiye zikredilen şekilde öğüt veren eserlere denir.[89]

Siyâsetnâmeler genelde sultana/devlet başkanlarına yazılmakla beraber vezirler için de kaleme alınan siyâsetnâmeler vardır. Bu tarz siyâsetnâmelerin muhtevası genel olarak vezirliğin şartları, vazifeleri, sultana karşı mesuliyetleri, ahaliye olan tutumları ve iyi vezirlerden misaller olarak sayılabilir. Devlet başkanları için kaleme alınan siyâsetnâmeler Nasîhatü'l-Mülûk, Tuhfetü'l-Mülûk, Enîsü'l-Mülûk ve Ahlâku'l-mülûk gibi isimlerle isimlendirilirken vezirlerle ilgili siyâsetnâmeler ise Nasihatü'l-Vüzerâ, Tuhfetü'l-Vüzerâ, Miratü'l-Vüzerâ gibi isimlerle isimlendirilmiştir.[90]

Siyâsetnâmeler esas karakterleri itibariyle ahlâkî eserlerdir. Ahlâkın temelinin de din olduğu göz önüne alınırsa siyâsetnâmelerin dinî esaslara dayandığı söylenebilir.[91] Nitekim bu türün muhalled eserlerinden birini teşkil eden Nizâmülmülk'ün *Siyâsetnâme*'sinde ve onun takipçisi makamındaki eserlerde verilen tavsiye ve prensipler ahlâkî bir temele dayandırılmıştır. Haddizatında İslâm siyâset düşüncesi içerisinde ahlâktan ayrı/seküler bir siyâsî düşünceden bahsetmek de mümkün değildir.[92]

Burada ahlâkî/didaktik eserler olarak tavsif edebileceğimiz pendnâme olarak da isimlendirilen nasihatnâmelerden kısaca bahsetmek yerinde olacaktır. Nasihatnâmeler, fertlerin ve toplumun eğitilmesini sağlayarak devletin düzeninin sağlanmasını matuf

---

89 Agâh Sırrı Levend, "Siyaset-Nameler", s. 168, 171; Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Siyâsetnâme", *TDVİA*, XXXVII, (2009), s. 304; Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, haz. Aydın Sami Güneyçal, İnceleyen: Mustafa Çiçekler, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2017, s. 1119; İlker Kömbe, "İslam Siyaset Düşüncesinin Bir Kaynağı Olarak Siyasetname-Nasihatname Türünde Siyaset Tasavvuru", *İslam Siyaset Düşüncesi Adil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan*, s. 232.

90 Ahmet Uğur, *Osmanlı Siyâset-Nâmeleri*, MEB, İstanbul 2001, s. 4; Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Siyâsetnâme", s. 304.

91 Agâh Sırrı Levend, "Siyaset-Nameler", s. 171.

92 Ahmet Davutoğlu, "Devlet", *TDVİA*, IX, (1994), s. 239. Davutoğlu burada Nizâmülmülk'ten sonra Ebü'n-Necîb es-Sühreverdî'nin *Nehcü's-sülûk fî siyâseti'l-mülûk*'una yer vermiştir. Ancak burada ve benzeri çalışmalarda Ebü'n-Necîb es-Sühreverdî ile Ebü'n-Necîb Şeyzerî'nin ismi karıştırılmıştır. Bunun sebebi Şeyzerî'nin Ebü'n-Necîb mahlasını kullanmasından kaynaklanmaktadır bkz. Ebü'n-Necîb Şeyzerî, *Nehcü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk Siyaset Stratejileri*, Giriş, çev. Nahîfî Mehmed Emin Efendi, haz. Ensar Köse, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2013, s. 33-34.

olarak dinin emir ve yasaklarına, töre ve gelenek ahlâkı içerisinde yapılması uygun görülen veya görülmeyen davranışlara dair âyet, hadis, atasözü ve hikâyelerden istifade ile ahlâkî öğütler veren eserlerdir. Nasihatnâmeler genel olarak bu tarz üzere kaleme alınmakla beraber ithaf edilen veya yazan kişiye göre siyâsî, tasavvufî, içtimâî muhtevalarda da olabilirler. Bu türe ait pek çok tercüme ve telif eser kaleme alınmıştır.[93] Siyâsetnâmeler ile nasihatnâmeler temelde ahlâkî olmak itibariyle benzer eserlerdir. Ancak siyâsetnâmelerde iktidar gücüyle ahlâk arasında bir nevi var olan mücadelede ahlâk ile güç kontrol edilmeye çalışılırken adalet, erdem, akıl ve bilgi ise öfke, zulüm ve sertliğin yerine ikame edilmeye çalışılır. Güç, ahlâk ile donatılırsa adalet ve erdem ortaya çıkar. Aksi takdirde tahakküm ve zulüm meydana çıkar. Bu veçheden bakınca siyâsetnâmeleri nasihatnâmelerden farklı olarak gücün erdemli bir toplum inşasında kullanılmasını sağlamaya çalışarak zulmü engelleme çabasının bir tezahürü ve hikmet sahiplerinin hükümdarın gücünü doğru ve iyi olanla denetleme çabası olarak okumak mümkündür.[94] Siyâsetnâmelerle nasihatnâmeler arasındaki benzerlik iki türün birbirinden kesin çizgilerle ayrılmasını da zorlaştırmıştır.[95]

Tekrar siyâsetnâmelere avdet edecek olursak siyâsetnâmelerde sıklıkça geçen ana ögeleri, başka bir ifadeyle siyâsetnâmelerin bölümlerini her ne kadar genelde yazılmazsa da giriş (Allah'a şükür, Peygamber'e (s.a.v.) salat ve eserin ithaf edildiği hükümdarın zikri ve övgüsü), hükümdarlığa ait mevzular ve tavsiyeler olarak sayabiliriz. Bu ana ögeleri/bölümleri tamamlayıcı olarak da âyet ve hadisler, hikâye ve darb-ı meseller, tarihî hadiseler, hikmetli sözler ve bazen de şiirler siyâsetnâmelerde kullanılagelmiştir. Siyâsetnâmeleri üslup, kullanılan dil, yazılış gayesi (manevi mesuliyet, problemlere çözüm sunmak, terfi/paye almak vb.), kapsam ve yaklaşım tarzına (teorik-pratik) göre tasnif etmek mümkündür.[96]

Siyâsetnâmelerde üzerinde durulan başlıca durumlar ise şu şekilde sıralanabilir: Hükümdarlar Tanrı'nın lütfunu kazanmış sevgili ve mutlu kullardır, halk Tanrı'nın hükümdarlara bir emanetidir (vedîatullâh), saltanatın temeli adalet olup şecaat ve cömertlik saltanatın kuvvetinin artmasını sağlar, hükümdarlar kendilerine verilen bu saltanat nimetinin şükrünü halkına göstereceği adaletle ödemelidir, istişarenin faydaları,

---

93 Agâh Sırrı Levend, "Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, XI, (1963), s. 91, 101-103; İskender Pala, "Nasihatnâme", *TDVİA*, XXXII, (2006), s. 409-410

94 Ömer Dinçer, *Siyasetnâmeleri Yeniden Okumak Bir Yönetim Bilimci Gözüyle Geleneksel Siyasi Düşünce*, Gözden Geçirilmiş 2. Basım, Klasik Yayınları, İstanbul 2018, s. 19-20.

95 a.g.mlf., *age*., s. 34.

96 a.g.mlf., *age*., s. 37-39, 41-44; Zencânî, *Kitâbu'l-letâifi'l-ʿAlâiyye fi'l-fedâili's-seniyye Alâeddin Keykûbat'a Sunulan Siyâsetnâme*, Giriş, haz. Hasan Hüseyin Adalıoğlu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019, s. 62.

hükümdarın yakınlarına dair hususlar, devlet işlerinin ehline tevcihi, reâyânın durumu, hükümdarın vezir ve diğer vazifelilere karşı tutumu, hükümdarın halkla münasebeti, hazineye dair tavsiyeler, hükümdarın askerlere davranışı, düşmana karşı alınacak tavır, harb durumu, yasaya ve töreye uyma vb.[97] Bu hususlar genel geçer kabul görmüş hususlar olup bunlardan farklı hususlara da değinilmesi de pek tabiidir. Yukarıda sayılan hususlarda da görüleceği üzere siyâsetnâmeler her ne kadar ideal olana/olması gerekene işaret ediyor olsalar da bu durum onların ve tabii olarak müelliflerinin "olan"dan bîhaber olduklarını göstermez. Nitekim olması gereken için bir çabaya girişip bir şeyler kaleme almak ile "olan"ın idrâkinde olmak farklı şeylerdir. Zaten siyâsetnâmeler "olan"ın idrâkinde olan kişilerce telif edildiklerine dair ipuçları da barındırmaktadır.[98]

Siyâsetnâmelerin kaynaklarını ise Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerdeki ülü'l-emre itaat, adalet, ehliyet, zulm etmemek gibi devlet idâresine dair temel düsturlar, Hz. Peygamber (s.a.v.) ve Hulefâ-yı Râşidîn devri uygulamaları temel olmak üzere çeşitli devirlerdeki uygulamalar, sözlü rivayetler, idârî ve siyâsî mektuplar, devlet idâresine dair eski İran, Hint, Çin ve Yunan kültürlerine ait eserler, yukarıda bahsedilen nasihatnâmeler ve Eflâtun ve Aristo'nun devlet felsefesine dair görüşleri oluşturmaktadır.[99]

Siyâsetnâmeler, devlet idâresinde aksayan tarafların neler olduğunu/olabileceğini ve bunun için alınması gereken tedbirleri söyleyip nasihat ederek evvela hükümdara ve onun vasıtasıyla da devlet idâresindeki diğer vazifelilere ulaşmak suretiyle idârecileri doğruya ulaştırmayı gaye edinmiştir. Bu gayeyi yerine getirirken de temel düşünceleri ve idârecilere telkin ettikleri düşünce ahlâk olmuştur. Siyâsetnâmeler teoriden ziyade amele yönelik olduğundan öğretici bir tarzda kaleme alınmışlardır. Bu anlamda bunu sağlamanın en iyi yollarından olan nasihatler siyâsetnâmelerde sık sık ve aynı zamanda yapılması gerekeni söylerken yapılmaması gerekeni de ima edici bir tarzda keleme alınarak azami fayda mülahaza edilmiştir. Siyâsetnâmeler devlet katında vazife görmüş tecrübeli devlet adamlarının yanında ulemâ tarafından da kaleme alınmış olmaları dolayısıyla hem meselelere içerden vâkıf bir göz hem de çağının bir ilim adamının penceresinden devlet idâresine bakışı göstermesi açısından şâyân-ı dikkat eserlerdir. Bu eserler devlet idâresi hâricinde devrinin içtimâî, askerî ve mâlî vaziyetini göstermesi açısından da mühim eserlerdir. Bir anlamda idârecinin eğitilmesine matuf yazılmış

97 Agâh Sırrı Levend, "Siyaset-Nameler", s. 169.
98 H. Bahadır Türk, *Çoban ve Kral Siyasetnamelerde İdeal Yönetici İmgesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 24.
99 Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Siyâsetnâme", s. 304.

olmaları dolayısıyla siyâsetnâmeler, devleti ve toplumu idâre edecek kişinin, idâre nokta-i nazarından belli bir eğitim seviyesine gelmesini amaçlamıştır denilebilir.[100]

Siyâsetnâmelerde geçen kavramların kullanılma sıralaması ve buradan hareketle kavramların eserlerdeki oranı (ilk kavramdan diğerlerine doğru azalan bir seyir) hangi kavramların daha çok kullanıldığını göstermesi bakımından mühimdir. Bu anlamda en fazla kullanılan ilke/kavram tevhiddir. İkinci sırada adalet ve istişare yer alırken bunu hükümdara itaat ve emaneti ehline tevcih takip etmiştir. Bu sıralama aslında birliği sağlamadan siyâsetinde tam manâsıyla sağlanamayacağına bir işaret olarak okunabilir. Ahkâkî eserler oldukları şüphesiz olan siyâsetnâmelerde en çok öğüt verilen ahkâkî konular ise takva sahibi olup Allah'a itaat etmek ve nefisle mücadele etmek olurken dünyanın geçiciliği üzerinde durulmuştur. Gurur ve kibirden kaçmak tavsiye edilirken itidal, ahde vefa, cömertlik, samimiyet gibi ahkâkî vasıflar övülmüş ve dalkavuklardan uzaklaşarak bilgili kişilerle görüşmek, eğlence ve içkiden uzak durmak tavsiye edilmiştir. En fazla mevzu edinilen bir başka konu ise hükümdarın gerekliliği ve ona itaatin zorunluluğu olurken hükümdardan sonra en çok mevzubahs edilen kişi vezir olmuş ve hükümdarla olan ilişkisi etraflıca ele alınmıştır. Askerî meselelere de bîgâne kalmayan siyâsetnâmeler, düşmanı tanımanın üzerinde durarak düşmanla olan ilişkiye önem vermiş, ordu hazırlığı ve casusluk gibi mevzulara da yer vermiştir. Siyâsetnâmelerde devlet teşkilâtı çerçevesinde divan ve meclislere yer verilirken halkın şikâyetlerinin dinlenmesine önem verilmiştir. Yoksulluğun önlenmesi, vergilerin adaletli bir şekilde belirlenmesi, şehirlerin imarı, adaletin sağlanması ve suçluların cezalandırılması gibi konularda siyâsetnâmelerde ele alınmıştır.[101]

#### *1.1.2.1. Siyâsetnâme Geleneği*

Kadim Doğu medeniyetleri içerisinde devlet idâresi ve siyâsetin kökleri M.Ö 2500 yılında Mısır Kralı Merikare'nin oğluna verdiği öğütler ve aynı şekilde yine Mısır'da 12. Hanedanın kurucusu Kral Amenemhat'ın oğlu için yazmış olduğu kitaba dayandırılmaktadır. Bu anlamda siyâsetnâme geleneğinin oluşmasına kaynaklık eden eser ise Hint medeniyetine ait olan ve Arapça'ya *Kelile ve Dimne* adıyla tercüme edilmiş olan M.S. 300 yılında yazılmış *Pançatantra* isimli eserdir.[102] İslâm siyâsetnâme geleneğinin

[100] Agâh Sırrı Levend, "Siyaset-Nameler", s. 168; Özlem Bağdatlı, *İslâm Siyâset Düşüncesinin Kavramsal Temelleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2018, s. 54-55.

[101] Ömer Dinçer, *Siyasetnâmeleri Yeniden Okumak Bir Yönetim Bilimci Gözüyle Geleneksel Siyasi Düşünce*, s. 58-60.

[102] Erwin I. J. Rosenthal, *Ortaçağ'da İslâm Siyaset* Düşüncesi, Türkçesi: Ali Aksu, İz Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 99; Abdüsselâm El-Amâsî, *Tuhfetü'l-Ümerâ ve Minhatü'l-Vüzera Siyaset Ahlâkı*, Giriş, haz. A. Mevhibe Coşar, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2012, s. 22.

beslendiği kaynaklarıysa Fars, Hind, eski Yunan, Çin ve İslâm öncesi Arap kültürü olarak saymak mümkündür.[103]

İslâm tarihinde ilk siyâsetnâme örneklerinden biri olarak Hz. Ali'nin (r.a.) (ö. 661) Mısır valisi Mâlik el-Eşter en-Nehaî'ye (ö. 657?) gönderdiği ve vazifesi esnasında tatbik etmesi gereken kuralları muhtevî olan hacimli mektubu[104] kabul etmek mümkündür.[105] Zira her ne kadar bir mektup olsa da muhteviyatı yukarıda bahsedilen siyâsetnâmelerin muhtevasıyla örtüşmektedir. Bu mektuptan sonra İslâm tarihi boyunca çeşitli siyâsetnâmeler yazılmıştır. Bu meyânda Emevî halifesi Hişâm b. Abdülmelik (ö. 743) devrindeki tercüme faaliyetlerinde yer almış Mevlâ Ebü'l-Alâ Sâlim'in Horasan'da zuhur eden karışıklıklara çözüm için kaleme aldığı *Kitâb fi's-siyâseti'l-ʿâmmiyye* isimli eser ile Abdülhamîd el-Kâtib'in (ö. 750) son Emevî halifesi II. Mervân'ın oğlu Abdullah için kaleme aldığı siyâsî ve askerî öğütleri muhtevi *Ahdü Mervân ilâ İbnihî Ubeydillâh* isimli eser[106] ve İbnü'l-Mukaffa' (ö. 759) tarafından Abbâsî halifesi Mansûr'a hitaben kaleme alınan *Risâletü's-sahâbe*[107] isimli siyâsî, idarî, malî, adlî problemler ve bunların çözümüne dair olan eserle *el-Edebü'l-kebîr*[108] ve *el-Edebü's-sagîr*[109] isimli eserler İslâm tarihindeki ilk siyâsetnâmeleri teşkil etmektedir.[110]

IX. yüzyıl için iki mühim siyâsetnâme söylenebilir. Tâhirîler'in kurucusu olan Horasan Valisi Tâhir b. Hüseyin'in (ö. 822) Suriye ve Mısır valiliğine tayin edilen oğlu Abdullah b. Tâhir'e gönderdiği ve muhteva[111] itibariyle klasik bir siyâsetnâme olarak kabul edilebilecek olan mektup ile Câhiz'in (ö. 869) Halife Mütevekkil-Alellah'ın veziri Feth b. Hâkān el-Fârisî'ye ithaf ettiği ve saray adâbı, hükümdarın huzurunda nasıl davranılması gerektiği, hükümdarın yakınlarının davranışları ile nedimlerin davranışları ve elçi seçimi gibi mevzuları ele alan *et-Tâc fî ahlâki'l-mülûk*[112] adlı eserler siyâsetnâme

---

[103] Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Siyasetnâmeler'in Klasik Kaynakları", *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, V/2, (2004), s. 4-14.

[104] Hz. Ali, *Nehcü'l-Belâğa Hz. Ali'nin Konuşmaları, Mektupları ve Hikmetli Sözleri*, der. Eş-Şerîf er-Radî, çev. Adnan Demircan, Beyan Yayınları, İstanbul 2018, s. 315-329.

[105] Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Siyâsetnâme", s. 304; Abdülaziz Çâvîş, *İslâm ve Siyaset Hz. Ali'nin Bir Emirnâmesi*, Takdim, trc. Mehmed Âkif Ersoy, haz. İlknur Kirenci, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2017, s. 9; Necmeddin Dâye, *Hüküm Sahiplerinin İzleyecekleri Yol Mirsâdü'l-İbâd Mine'l-Mebdei Meâd'dan*, Giriş, s. 48.

[106] Abdülhamid El Kâtib, *Doğunun Hükümdarı*, haz. Güldane Gündüzöz, Soner Gündüzöz, Lacivert Yayıncılık, İstanbul 2007; Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Siyâsetnâme", s. 304.

[107] İbnu'l-Mukaffa, *İslâm Siyaset Üslûbu* içinde, trc. Vecdi Akyüz, Dergâh Yayınları İstanbul 2018, s. 99-119.

[108] a.g.mlf., *age*., s. 51-95.

[109] a.g.mlf., *age*., s. 17-47.

[110] Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Siyâsetnâme", s. 304; *İslâm Siyaset Düşüncesi Ve Siyasetnâme Geleneği*, Giriş, haz. Kadir Canatan, Doğu Kitabevi, İstanbul 2014, s. 8; Mehmet Şakir Yılmaz, *Sultanların Aynası Ahmed bin Hüsameddin Amâsî ve Eseri Kitâb-i Mirâtu'l-Mülûk*, Giriş, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2016, s. 69-70; Ömer Dinçer, *Siyasetnâmeleri Yeniden Okumak Bir Yönetim Bilimci Gözüyle Geleneksel Siyasi Düşünce*, s. 188, 211.

[111] *Abbâsî Veziri Tahir'den Oğlu Abdullah'a Siyasî Nasihatnâme*, der. Özgür Kavak, Klasik Yayınları, İstanbul 2012, s. 26-42.

[112] Ebû Osmân el-Câhız, *Saray Adâbı Kitâbü't-Tâc fî Ahlâki'l-mülûk*, trc. Ali Benli, Klasik Yayınları, İstanbul 2022.

tarzındaki eserler arasında sayılmaktadır.[113] İbn Kuteybe'nin (ö. 889) *Uyûnü'l-ahbâr*'ının ilk bölümleri (Hükümdarların özellikleri, maiyetlerindekilerin uyması gereken kurallar; vali, kadı, hâcib, kâtip intihabı ve tayininde dikkat edilecek hususlar; savaş adabı, ordu, silahlar, vb.) ile İbn Abdürabbih'in (ö. 940) *el-ʿİkdü'l-ferîd*'inin ilk bölümleri de (hükümdara itaatin gerekliliği, devletin ayakta kalmasının neye bağlı olduğu, adalet, hükümdarın yakınları, vezirler, âdil idarecinin vasıfları, danışma vb.) siyâsetnâme özelliği taşımaktadır.[114] Gazneliler'in kurucusu Sebük Tegin'in (ö. 997) oğlu Gazneli Mahmud için yazdığı *Pendnâme* Sebük Tegin'in oğluna devlet idâresine dair nasihatlerini içermekle beraber Sebük Tegin'in tecrübelerine dayalı olması ve ilk Müslüman Türk hükümdarların idâre anlayışını yansıtması açısından mühimdir.[115]

XI. yüzyıldan itibaren siyâsetnâmelerde bir artış gözlenmiştir. Ebû Mansûr es-Seâlibî (ö. 1038) Me'mûnîler'den II. Me'mûn'a ithafen kaleme aldığı *Âdâbü'l-mülûk* adlı siyâsetnâmesinde hükümdarın ehemmiyeti, hükümdara itaatin gerekliliği, devlet idâresine dair hususlar, vezir ve diğer memurların tayini, ordunun sevk ve idâresi gibi hususlara yer vermiştir.[116]

Mâverdî'nin (ö. 1058) *el-Ahkâmü's-sultâniyye*'si siyâsetnâme tasnifine girmese de devlet idâresi ve siyâsete dair nazariyatı muhtevîdir. Mâverdî, siyâsetnâme tasnifine koyabileceğimiz eserlerinden *Teshîlü'n-nazar ve Taʿcîlü'z-zafer fî ahlâki'l-melik ve siyâseti'l-mülk* isimli eserde din-devlet münasebeti, bayındırlık, asayiş, askerî ve mâlî teşkilâtlanma ile hükümdarın yardımcıları ve onların vazifeleri ve halk ile olan münasebetten; *Edebü'l-vezîr*'inde umumi olarak vezirin vazifelerinden; *Nasîhatü'l-mülûk* ve *et-Tuhfetü'l-mülûkiyye fi'l-âdâbi's-siyâsiyye*'de ise siyâsetin pratik tarafından bahsetmektedir.[117]

Yûsuf Has Hâcib'in 1069-1070 yıllarında Kaşgar Hükümdarı Tavgaç Buğra Kara Han/Hakan'a sunduğu *Kutadgu Bilig* isimli siyâsetnâmede devletin devamı veya yıkılmasının sebepleri, devleti korumanın şartları, memleket idâresi için gereken nitelikler, hükümdar ve halkın birbirine karşı olan hakları, halkı itaat altına almak için

---

[113] Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Siyâsetnâme", s. 304. Bu dönemdeki diğer siyâsî içerikli eserler için bkz. Ömer Dinçer, *Siyasetnâmeleri Yeniden Okumak Bir Yönetim Bilimci Gözüyle Geleneksel Siyasi Düşünce*, 219, 223.

[114] Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Siyâsetnâme", s. 306; İsmail Durmuş, "Uyûnü'l-Ahbâr", *TDVİA*, XLII, (2012), s. 247; İbn Abdirabbih, *Hükümdar Ve Siyâset Kitabı*, çev. Erkan Avşar, Karbon Kitaplar, İstanbul 2020, s. 5.

[115] Ömer Dinçer, *Siyasetnâmeleri Yeniden Okumak Bir Yönetim Bilimci Gözüyle Geleneksel Siyasi Düşünce*, s. 229-230; Zencânî, *Kitâbu'l-letâifi'l-ʿAlâiyye fi'l-fedâili's-seniyye Alâeddin Keykûbat'a Sunulan Siyâsetnâme*, Giriş, s. 15. Ayrıca bkz. Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Siyaset Kültürü ve Sebüktegin'in Pendnâme'si Üzerine Değerlendirmeler", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, IV/2, (2017), s. 377-385.

[116] Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Hükümdarlık Sanatı (Âdâbu'l-Mulûk)*, s. 5-8; Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Siyâsetnâme", s. 304.

[117] Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Siyâsetnâme", s. 304-305.

neler yapmak gerektiği, idârede yürütülecek olan siyâset, askerî düzenlemeler ve harbe dair bahislere yer verilmiştir.[118]

Ziyârî Hükümdarı Keykâvus b. İskender'in (ö. 1082'den sonra) oğlu Gîlân Şah için yazdığı *Kâbusnâme* doğrudan bir siyâsetnâme olmasa da eserin 37-42 arası bâblarını (padişahın hizmetlileri, nedimler, kâtipler, vezirlik, askerî konular, padişahlık) bir siyâsetnâme olarak okumak mümkündür.[119]

Dönemin meşhur devlet adamlarından Büyük Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün (ö. 1092) *Siyâsetnâme* adıyla meşhur olan, Sultan Melikşah'ın isteği üzerine devlet idâresindeki problemlerin giderilmesi adına yazdığı ve siyâsetnâme türü ile adeta özdeşleşerek türünün muhalled eserlerinden biri halini alan eseri *Siyerü'l-mülûk*'de devlet kurumlarının yapısı, işleyişi, aksaklıkları ve bu aksaklıkların giderilmesine dair teorik mülahazalardan ziyade pratik tedbirler tavsiye edilmiştir.[120]

Gazzâlî (ö. 1111), Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'e ithaf ettiği *Nasîhatü'l-mülûk* isimli siyâsetnâmesinde devlet idâresinin ehemmiyeti, emirin/devlet başkanının gerekliliği ve emirde bulunması gereken nitelikler, devlet hazinesi, vergi, emirin âdil olması, vezir ve özellikleri, emirin etrafındaki kişilerin durumu, emirin yardımcılarıyla olan münasebeti gibi hususlara yer vermiştir.[121]

Turtûşî (ö. 1126), Fâtımî Halifesi Âmir-Biahkâmillâh'ın veziri Me'mûn el-Batâihî'ye ithaf ettiği siyâsetnâmesi *Sirâcü'l-Mülûk*'de hükümdarın varlığının hikmeti, sultanın halk indindeki yeri, devlet düzenine dair şeriatın prensipleri, sultanda bulunması gereken vasıflar, hükümdarın düsturları, danışma, vezirler ve özellikleri, hükümdarın orduyla münasebeti, devlet hazinesinde takip edilecek usul, valilerde olması gereken nitelikler, zımmîler, harb de alınacak tedbirler gibi konulara yer vermiştir.[122]

Celâleddin eş-Şeyzerî (ö. 1193), Selâhaddîn-i Eyyûbî'ye ithaf ettiği *en-Nehcü'l-meslûk fî siyâseti'l-mülûk* isimli siyâsetnâmesinde reâyânın meliklere olan ihtiyacı, memleketin erkânını teşkil eden vezirlik, reâyâ ve padişah, meşveret, siyâset, askerin

---

[118] Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Giriş, çev. Reşid Rahmeti Arat, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2008, s. 23, 34.

[119] Keykâvus, *Kabusnâme*, haz. Orhan Şaik Gökyay, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2007, s. 201-231; Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Siyâsetnâme", s. 305.

[120] Nizamülmülk, *Siyasetname*, Önsöz, çev. Mehmet Kanar, Say Yayınları, İstanbul 2021, s. 20-22. Nizâmülmülk ve eserine dair ayrıca bkz. Ufuk Alkım Güven, *Büyük Selçuklularda Devlet Adamlarının Âlim, Şair Ve Sûfilerle İlişkileri,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2021, s. 51-54.

[121] İmâm-ı Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk Mülkün Sultanlarına...*, haz. Osman Şekerci, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2020, s. 5-7.

[122] Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Siyâsetnâme", s. 305; Muhammed B. Turtûşî, *Sirâcu'l-Mülûk Siyaset Ahlâkı Ve İlkelerine Dair, haz. Said Aykut, İnsan Yayınları*, İstanbul 2011, s. 35-38.

idâresi, ganimetin taksimi gibi devlet idâresine dair mevzuları ayrıntılı olarak ele almıştır.[123]

Ahmed b. Sa'd b. Mehdî ez-Zencânî (ö. 1228'den sonra), Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad'a ithaf ettiği *Kitâbu'l-letâifi'l-ʿAlâiyye fi'l-fedâili's-seniyye* isimli siyâsetnâmesinde sultana itaatin gerekliliği, adalet, hükümdarda bulunması gereken erdemler, istişare, memuriyetlerde ehliyet, vezir, vali ve kadılarda bulunması gereken özellikler gibi mevzulara yer vermiştir.[124]

Kübrevî şeyhi Necmeddîn-i Dâye (ö. 1256), Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad'a ithaf ettiği *Mirsâdü'l-ibâd mine'l-mebdeʾ ile'l-meʿâd* adlı eserinin siyâsetnâme olarak değerlendirilen beşinci bölümünde sultanların dikkat etmesi gereken hususlar, adalet, ehliyet, vezirlik gibi doğrudan siyâsetnâmelerin mevzusunu teşkil eden hususlara yer vermiştir. Yine Nizâmeddin Yahyâ b. Saîd b. Ahmed'in *Kitâbü Hadâʾiki's-siyer fî âdâbi'l-mülûk* isimli Farsça eseri de I. Alâeddin Keykubad'a sunulmuş bir siyâsetnâmedir.[125] Sa'dî-i Şîrâzî'nin (ö. 1291) *Nasihatü'l-Mülûk* ve *Abaka Han'a Yazdığı Nasihatnâme* isimli eserleri direk bir siyâsetnâme olmasalar da verdikleri öğütler devlet idâresi ve hükümdarlık sanatına dairdir.[126]

İbnü't-Tıktakā'nın (ö. 1309'dan sonra) Fahreddin Îsâ'ya ithaf ettiği *el-Fahrî* isimli tarih eserinin saltanat işleri, danışma, devlet adamları, valiler ve diğer idâreciler için öğütler, hükümdarın hakları, siyâset tarzları gibi hususlara yer veren birinci bölümü bir siyâsetnâme olarak değerlendirilmiştir.[127] Emîr-i Kebîr (Seyyid Ali) Hemedânî'nin (ö. 1385) *Zahîretü'l-mülûk* isimli eseri ise hadisler temel alınarak telif edilmiş bir siyâsetnâmedir.[128]

Hindistan'da Delhi sultanlarından Aybeg ve İltutmış dönemi meşhur tarihçisi Fahreddin Mübârek Şah'ın (ö. XIII. yüzyılın ilk çeyreği) *Âdâbü'l-harb ve'ş-şecâʿa* isimli eseriyle Berenî'nin (ö. 1357) *Fetâvâ-yı Cihândârî* isimli eserleri Hint sahasında yazılan siyâsetnâmelerdendir. Safevî ulemâsından Muhammed Bâkır es-Sebzevârî'nin (ö. 1679)

---

123 Ebü'n-Necîb Şeyzerî, *Nehcü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk Siyaset Stratejileri*, s. 9-11.

124 Zencânî, *Kitâbu'l-letâifi'l-ʿAlâiyye fi'l-fedâili's-seniyye Alâeddin Keykubat'a Sunulan Siyâsetnâme*, Giriş, s. 69-70, 74-80.

125 Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Siyâsetnâme", s. 305; Necmeddin Dâye, *Hüküm Sahiplerinin İzleyecekleri Yol Mirsâdü'l-İbâd Mine'l-Mebdei Meâd'dan*, Giriş, s. 109, 112-117.

126 Sa'di-yi Şirâzî, *Hükümdarlara Öğütler Nasihatü'l-Mülûk* içinde, çev. Turgay Şafak, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2021, s. 39-90.

127 Sabri Hizmetli, "İbnü't-Tıktakā", *TDVİA,* XXI, (2000), s. 232; İbnü't-Tıktaka, *El-Fahrî*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2016, s. 27-63.

128 Tahsin Yazıcı, "Hemedânî, Emîr-i Kebîr", *TDVİA,* XVII, (1998), s. 186; İbrahîm bin Muhammed, *Âdâbu'l-Hilâfe ve Esbâbu'l-Hisâfe Devlet ve İnsan Siyasetin İlkeleri Yöneticilerin Vasıfları*, Giriş, trc. Hayrullah Acar, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2016, s. 49.

Şah II. Abbas'a ithafen kaleme aldığı *Ravzatü'l-envâri ʿAbbâsî (Ravzatü'l-envâr fî âdâbi'l-mülûk)* ise İran sahasındaki mesnevi şeklinde yazılmış Farsça siyâsetnâme türünün güzel bir örneğini teşkil etmektedir.[129]

Ebû Bekir Muhammed b. Hasan el-Murâdî el-Hadramî'nin, Emîr Ebû Bekir b. Ömer için kaleme aldığı *el-İşâre fî tedbîri'l-imâre* (*Kitâbü's-Siyâse*) isimli siyâsetnâme ile Ebü'l-Kāsım İbn Rıdvân'ın (ö. 1381) Merînî Devleti'nin siyâsî krizine bir çözüm ve aynı zamanda hükümdar Ebû Sâlim İbrâhim b. Ebü'l-Hasan'ın talebi üzerine hükümdara yol gösterici olarak telif ettiği *eş-Şühübü'l-lâmiʿa fi's-siyâseti'n-nâfiʿa* isimli eserler ise İslâm dünyasının batısında telif edilen siyâsetnâmelerdendir.[130]

Ayrıca Hatîb el-İskâfî'nin *Lutfü't-tedbîr fî siyâseti'l-mülûk*, İbn Zafer'in *Sülvânü'l-mütâʿ fî ʿudvâni'l-etbâʿ*, Ali b. Rezîn el-Kâtib'in *Âdâbü'l-mülûk,* Burhâneddin Muhammed b. Ali es-Semerkandî'nin *Agrâzü's-siyâse*, Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin *Kenzü'l-mülûk fî keyfiyyeti's-sülûk ve el-Celîsü's-sâlih ve'l-enîsü'n-nâsih,* Efdalüddîn-i Kâşânî'nin *Sâz ü Pîrâye-i Şâhân-ı Pürmâye*, İbnü'r-Rif'a'nın *Bezlü'n-nesâʾihi'ş-şerʿiyye fîmâ ʿale's-sultân ve vülâti'l-ümûr ve sâʾiri'r-raʿiyye* gibi eserlerde mühim siyâsetnâmelerdir.[131]

#### *1.1.2.2. Osmanlı Siyâsetnâmeleri*

Osmanlı devri siyâsetnâmelerinin ilk örneklerini tercüme siyâsetnâmeler teşkil etmektedir. Siyâsetnâme klasiklerinin erken dönemlerden itibaren tercüme yoluyla Türkçe'ye çevrilerek Osmanlı muhitine girmesiyle İslâm devlet geleneği/düşüncesi ile beraber idâreye dair yorumların ve siyâset literatürünün de Osmanlılara taşınması sağlanarak Osmanlı devletinin bu gelenekten beslenmesinin yolu açılmıştır.[132]

Osmanlı siyâsetnâmeleri arasındaki ilk teliflerden biri olarak Cemâleddin Aksarâyî'nin (ö. 1388/89?) Yıldırım Bayezid'e takdim ettiği *Âhlak-ı Cemâlî* sayılabilir. Ancak eser maalesef günümüze ulaşamamıştır.[133] İlk tercüme siyâsetnâme örneklerini ise I. Murad'a (ö. 1389) sunulan manzum *Kelile ve Dimne* tercümesi ile II. Murad'a (ö. 1451) takdim edilen Mercimek Ahmed'in Türkçe'ye çevirdiği *Kâbûsnâme* olarak saymak

---

[129] Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Siyâsetnâme", s. 306.

[130] Osman Çetin, "Ebü'l-Kāsım, İbn Rıdvân", *TDVİA,* XX, (1999), s. 253; Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Siyâsetnâme", s. 306.

[131] Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Siyâsetnâme", s. 306. Buraya kadar tarihî seyri göstermesi bakımından bazı meşhur ve mühim görülen siyâsetnâmeler ele alınmıştır. Bunların dışındaki siyâsetnâmeler için bkz. Bursalı Mehmed Tahir, *Siyâsete Müteallik Âsâr-ı İslâmiyye*, Kader Matbaası, İstanbul 1330; Agâh Sırrı Levend, "Siyaset-Nameler", s. 177-183; Orhan Çolak, "İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Siyasetnâmeler Bibliyografyası", *TALİD,* I/2, (2003), s. 350-378.

[132] Coşkun Yılmaz, "Siyâsetnâme, Osmanlı Dönemi", *TDVİA*, XXXVII, (2009), s. 306.

[133] Mehmet Şakir Yılmaz, *Sultanların Aynası Ahmed bin Hüsameddin Amâsî ve Eseri Kitâb-i Mirâtu'l-Mülûk*, Giriş, s. 22.

mümkündür.[134] Telif edilen ve günümüze ulaşan ilk siyâsetnâme ise Şeyhoğlu Mustafa tarafından 1401'de itmâm edilmiş olan *Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ*'dır. Şeyhoğlu eserini Germiyanoğlu ricâlinden ve daha sonra Osmanlı sarayına intisap etmiş bulunan Paşa Ağa bin Hoca Paşa için kaleme almıştır. Şeyhoğlu eserinde padişah ve meliklerin vazifeleri, padişahın kendi nefsiyle, reâyâyla ve Tanrı ile arasındaki hâlin nasıl olması gerektiği, vezirlerin durumu, vezir ile padişah, reâyâ ve ordu arasındaki durum ve ulemâ, müftü, vaiz ve kadıların durumuna yer vermiştir.[135] Ahmed bin Hüsameddin Amâsî'nin 1406'da Çelebi Mehmed'e takdim ettiği *Mirâtu'l-Mülûk* de ilk telif siyâsetnâmelerdendir.[136] İlk dönem siyâsetnâmelerinden bir diğeri ise Kāsım b. Seydî el-Hâfız Ankaravî'nin, Arapça kaleme alınmış ve Hacı bin İsmail Tebrizî tarafından Farsçaya çevrilmiş olan *Enîsü'l-Celîs* isimli eserin II. Murad'ın isteği üzerine Farsçadan Türkçeye yaptığı tercümesidir. Eserde devlet idâresinde adalet ve zulüm, padişahın vasıfları, istişare, padişaha idâreye dair verilen öğütler ve güzel misal olmak bâbında anlatılan kıssalara yer verilmiştir.[137]

Musannifek'in (ö. 1470) vezir-i azam Mahmud Paşa için yazdığı, Mahmud Paşa'nın da Fâtih Sultan Mehmed'e sunduğu *Tuhfetü's-selâtîn*'de genel olarak emir ve vezirlerin ahvâli ile ahali ile olan münasebetlerine değinilmiştir. İdrîs-i Bitlisî (ö. 1520) muhtemelen II. Bayezid'in oğlu şehzade Şehinşâh'a sunduğu *Kānûn-ı Şâhenşâhî*'sinde sultanlık için lazım olan melekeler, sultanlığa yakışan amel ve hâller, padişah ve meliklerin kime nasıl davranmaları gerektiği, vezir, nâib ve kalem ehlinin özellikleri ve yapmaları gereken işler ve dünyevî saltanatla manevî saltanatın elde edilmesi gerektiği gibi hususlara yer vermiştir.[138] II. Murad'ın oğlu Fatih Sultan Mehmed'e nasihatleri ise doğrudan bir siyâsetnâme olmasa da siyâsetin tecessüm etmiş hâli olan bir sultanın istikbâlin sultanına nasihatlerini -ki bu nasihatler tabiatı icabı siyâsî bir muhtevaya sahiptirler- göstermesi bakımından şâyân-ı tetkiktir.[139] II. Bayezid'e (ö. 1512) sunulan bir siyâsetnâmede ise hükümdarların dikkat etmesi gereken hususlar, vezir ve emirlerde dâhil

---

[134] Coşkun Yılmaz, "Osmanlılarda Siyaset Düşüncesi (XVI-XVIII. Asırlar)", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 4-5, (2000), s. 45.

[135] Coşkun Yılmaz, "Siyâsetnâme, Osmanlı Dönemi", 306; Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ Büyüklerin Hazinesi Âlimlerin Mihenk Taşı*, Giriş, haz. Kemal Yavuz, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2013, s. 11-12, 34-41.

[136] Coşkun Yılmaz, "Siyâsetnâme, Osmanlı Dönemi", 306; Mehmet Şakir Yılmaz, *Sultanların Aynası Ahmed bin Hüsameddin Amâsî ve Eseri Kitâb-i Mirâtu'l-Mülûk*, Giriş, s. 18, 23-24.

[137] Kasım b. Seydî el-Hâfız Ankaravî, *Enîsü'l-Celîs*, Giriş, haz. Azmi Bilgin, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2017, s. 27, 34-47.

[138] Coşkun Yılmaz, "Siyâsetnâme, Osmanlı Dönemi", 307; İdrîs-i Bitlisî, *Kānûn-i Şâhenşâhî*, çev. Pelin Seval Esen, Esengül Uzunoğlu Sayın, Timaş Yayınları, İstanbul 2022, s. 7-9.

[139] Sultan Murad Han, *Fatih Sultan Mehmed'e Nasihatler*, haz. Abdullah Uçman, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2017.

olmak üzere devlet ricâlinin sultanla olan münasebetlerindeki ahvâlleri, hükümdarın komşu hükümdarlar, emirler, vazifeliler, ehli sanat ve zanaat gibi reâyâsı ile olan muamelesi, hükümdarın reâyâsına dair siyâseti ve düşmanlara karşı olan muamele hususlarına yer verilmiştir.[140]

XVI. asrın ikinci yarısından sonra siyâsetnâmelerin sayı ve mahiyetlerinde bir artış ve farklılaşma yaşanmıştır. Bu farklılaşmanın ana sebebi olarak devletin büyümesi ile teşkilât ve sosyal yapıdaki birtakım aksaklıklar ve bunların yanında sistem farklılıkları, ekip çatışması, düşünce ekollerindeki farklılıklar ve hususî beklentiler sayılabilir. XVI. Asır sonlarından itibaren siyâsetnâme müellifleri geçmiş tecrübelerden yararlanarak tanık oldukları hadiselerden de istifade ile kendi tecrübe ve müşahedelerinden hareketle muhteva itibariyle zengin bir literatür oluşmasını sağlamışlardır. Bunda pratik siyâsetin aktüel problemlerine çözüm gayreti de mühim bir rol oynamıştır.[141] Bu durum mezkûr asırdan itibaren siyâsetnâmeler içerisinde Osmanlılara münhasır yeni bir tür olarak (siyâsetnâme üst türünün altında sayılabilecek bir tarzda) ıslahatnâmelerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Siyâsetin amelî/pratik veçhesine dair problemleri ele alan, başta Lutfi Paşa'nın *Âsafnâme*'si ve Âlî Mustafa Efendi'nin *Nushatü's-Selâtîn*'i de dâhil olmak üzere pek çok eser Coşkun Yılmaz tarafından "ıslahatnâme" olarak kavramsallaştırılmıştır. Bu eserler daha önce "ıslahat risaleleri", "ıslahat layihaları" gibi isimlerle tesmiye edilmişse de Yılmaz'ın kavramsallaştırması daha münasip gözükmektedir. Bu eserler klasik siyâsetnâme özelliklerini muhafaza ederken bunun yanında aktüel problemlere karşı çözüm tavsiyelerinde bulunmalarının yanında kurumların ıslahına dair düşünceleriyle de klasik siyâsetnâmelerden ayrılmışlardır. Yılmaz'a göre bu eserlerde meselelere pragmatik ve amelî bir bakış açısıyla yaklaşılması ıslahatnâmelerin, Osmanlı siyasetnâme geleneği içerisinde nev-i şahsına münhasır bir tür olarak neşv ü nema bulmasını sağlamıştır.[142]

Bu anlamda Lutfi Paşa'nın (ö. 1564) *Âsafnâme*'si paşanın kendi tecrübelerine dayanıyor olması dolayısıyla ıslahatnâmelerin pratik veçhesini göstermesi bakımından mühimdir. Vezir-i azamlar için bir yol gösterici olmak üzere Edirne'de tekaüt olarak

---

[140] *Sultan, Ordu ve Reaya II. Bayezid'e Sunulan Müellifi Meçhul Siyasetnâme (İnceleme-Tercüme-Metin)*, haz. Özgür Kavak, Klasik Yayınları, İstanbul 2020, s. 25-26. Eserden müellifin kim olduğu anlaşılmamaktadır. Siyâsetnâmenin müellifi hususuna dair bkz. Uğur Demir, "II. Bâyezid'e Sunulan ve Fâtih Sultan Mehmed Dönemi İçin Önemli Bir Eser Olan Siyasetnâme'nin Müellifi Meselesi", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 69, (2021), s. 389-394.

[141] Coşkun Yılmaz, "Siyâsetnâme, Osmanlı Dönemi", s. 307.

[142] Cemal Kafadar, "Osmanlı Siyasal Düşüncesinin Kaynakları Üzerine Gözlemler", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, I, s. 27; Coşkun Yılmaz, "Osmanlı Siyaset Düşüncesi ile İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islahatnâmeler", *TALİD*, I/2, (2003), s. 300-302.

inzivaya çekildiği zaman yazdığı, bir giriş ve dört bâbdan oluşan eserde Lutfi Paşa, ilk bâbda vezir-i azamın durumu, vasıfları, vazifeleri, padişah, devlet erkânı ve ahali ile olan muamelelerinden; ikinci bâbda kara ve derya seferlerinden; üçüncü bâbda hazine ve tekaütlük; dördüncü bâbda reâyânın durumundan ve bu bâblardaki meselelere dair alınması gereken tedbirlerden bahsetmiştir.[143] Âlî Mustafa Efendi (ö. 1600) ise 1581'de Halep Timar Defterdarı vazifesinde iken kaleme aldığı *Nushatü's-Selâtîn* veya *Nasîhatu's-Selâtîn* ismiyle anılan eserinde padişah ve devlet adamlarının ahali ile olan münasebetlerinde dikkat etmesi gereken hususlar, sultanlara lazım olan işler, kanun dışı işlerden dolayı ortaya çıkan karışıklıklar, içtimâî, iktisâdî ve siyâsî bozukluklardan bahsetmiştir. Âlî, ayrıca idâri işleyişteki kusurları ve devlet ricâlinin kusurlarını sert bir dille tenkit etmekten geri durmazken, adalet sisteminin iyi işlemediğinden, devlet hazinesinin lüzumsuz yere harcanmaması gerektiğinden, vergi düzeninde mühim problemler olduğundan, hazinenin israf içinde olduğundan, devşirme sisteminde aksaklıklar olduğundan bahsetmiştir. Âlî Efendi'nin eseri Lütfi Paşa'ya nazaran daha teorik bir çerçevede telif edilmiştir. Âlî, devrinin problemlerine çözüm için fikirlerini beyan ederken kendi karşılaştığı problemlere/haksızlıklara -ki istediği makamı elde edememiştir- yer vermekten de hâlî kalmamıştır. Eser içtimâî tarihe dair meselelere de yer veriyor oluşu dolayısıyla ayrıca mühimdir.[144]

Müellifi meçhul ve 1643-1644'de kaleme alınarak vezir-i azam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'ya sunulan veya başka bir görüşe göre Kanûnî Sultan Süleyman (ö. 1566) devrinin sonlarında kaleme alınan *Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn* isimli eserde ilmiye sınıfının durumu ve bu sınıfın geçim derdi yaşamamaları için alınması gereken tedbirler, kapıkulu ocaklarının durumu, yeniçeri ve sipahilerin durumu ile bu ocakların problemlerine çözüm önerileri, sancak beyleri ve bu beylerin kimlerden seçilmesi gerektiği, dirlik ve timârların hak edenlere verilmesi gerektiği, muhtesiplik ve bu kurumdaki aksaklıklara dair alınması gereken çözümler, taşradaki askerin ahvâli ve dîvân kâtipleri ile dîvândaki büroların çalışma usulleri gibi amelî meselelere değinilerek

[143] Mübahat S. Kütükoğlu, "Lütfi Paşa Âsafnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 60-99; Mehmet İpşirli, "Âsafnâme", *TDVİA*, III, (1991), s. 456; Coşkun Yılmaz, "Siyâsetnâme, Osmanlı Dönemi", s. 307; Lütfi Paşa, *Asafnâme*, haz. Ahmet Uğur, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2017, s. 54-79.

[144] Coşkun Yılmaz, "Siyâsetnâme, Osmanlı Dönemi", 307; Kasım Ertaş, "XVI. Yüzyıl Osmanlı Devleti Islahat Düşüncesi Bağlamında Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Nasîhatu's-Selatîn* İsimli Eseri", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II/2, (2011), s. 134-139; Gelibolulu Âlî Mustafa, *Nushatü's-Selâtîn Siyaset Sanatı*, haz. Faris Çerçi, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2015, s. 31-37, 39-43.

çözüm önerileri sunulmuştur.[145] Müellifi meçhul ve XVI. Asır sonlarında III. Murad'a (ö. 1595) sunulan *Hırzü'l-Mülûk*'da ise padişahın ahvâli, dikkat etmesi gereken hususlar, vezir-i azam ve vezirlerin ahvâli, vazifeleri, dikkat etmeleri gereken hususlar, padişah-vezir ilişkisi, hazinenin durumu ve alınması gereken tedbirler varsa ona göre davranmak, beylerbeyileri ve yeniçerilerin ahvâli ve bunların problemlerine dair çözüm önerileri, şeyhülislâmlık, kazaskerlik, kadılık, şeyhlik vb. ulemânın durumu gibi mevzular ele alınırken klasik düzene muhalif uygulamalar da tenkid edilmiştir.[146]

Hasan Kâfî Akhisârî'nin önce Arapça olarak kaleme aldığı sonrada 1596-1597'de Türkçeye çevirdiği *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Âlem* isimli eserinde devletin düzenini sağlayan hususlar, padişahta bulunması gereken vasıflar ve padişahın dikkat etmesi gereken hususlar, devlet idâresinin ilkeleri olan istişare, rey ve tedbir ile diğer ıslahatnâmelerden farklı olarak askerî alandaki düzensizlikten bahisle düşmanın yeni harb aletleri kullanarak muzaffer olduğunu ifade ile Osmanlı askerinin harb aletlerinin kullanılmasındaki ihmalkârlığından yakınmakta, zafer ve hezimetin sebepleri ile sulh ve ahidden bahsederek sulhün ehemmiyetini vurgulamaktadır.[147] Askerî alana dair hususlar ıslahatnâmelerde daha sonraki dönemlerde giderek daha fazla yer alacaktır.

Muhtemelen II. Osman'a (ö. 1622) sunulan müellifi meçhul *Kitâb-ı Müstetâb* isimli eserde ise kul tâifesinin ahvâli, dirlik tevcihi, hazinenin zarara uğramasının sebebi, rüşvetin zararları, yeniçeri sayısındaki artış, bunun neticeleri ve yeniçeri ocağının diğer problemleri, acemi oğlanlarının durumu, zeamet ve timâr ile ulufelerdeki problemler, sefere çıkma usulündeki değişiklik ve bunun getirdiği problemler, sadrazamlığın bozulması gibi hususlara değinilmiştir.[148]

Hasanbeyzâde Ahmed Paşa (ö. 1636-37) II. Osman devri sadrazamlarından Güzelce Ali Paşa için kaleme aldığı *Usûli'l-hikem fî Nizâmi'l-Âlem* isimli eserinde hükümdarlığın nizâmının sağlanması ve devletin doğru bir şekilde idâresi için lazım olan hususlar, devlet idâresinde lazım olan müşavere, istihare, görüş ve tedbir, harb aletlerinin kullanımı ile harb hâlinde alınması gereken askerî tedbirlerden bahsederken düşmanın

---

[145] Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar*, TTK, Ankara 1988, s. 59-62, 67-76; Coşkun Yılmaz, "Osmanlı Siyaset Düşüncesi ile İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islahatnâmeler", s. 303.

[146] Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar*, s. 148, 151-166; Coşkun Yılmaz, "Osmanlı Siyaset Düşüncesi ile İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islahatnâmeler", s. 306-307.

[147] Mehmet İpşirli, "Hasan Kâfî El-Akhisârî Ve Devlet Düzenine Ait Eseri Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmi'l-Âlem", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 10-11, (1979-1980), s. 242-245; Coşkun Yılmaz, "Osmanlı Siyaset Düşüncesi ile İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islahatnâmeler", s. 307-308.

[148] Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar*, s. XXII-XXVII.

gittikçe kuvvetlendiğine işaret ederek düşmanın durumunun bilinmesinin önemini vurgularken sulhün harbden daha hayırlı olduğunu ifade etmiştir.[149]

Koçi Bey'in IV. Murad (ö. 1640) ve Sultan İbrâhim'e (ö. 1678) arzlar halinde sunduğu ve padişah tarafından uygulanmış olan *Risale*ler'inde vezir-i azamın bağımsızlığı, rüşvet, saray nüfuzunun ilgası yahut asgariye indirilmesi, ulemânın yükselmesinde sadece liyakatin esas tutulması, haksız ve sık azillerin engellenmesi, timâr topraklarının hiçbir şekilde vakıf, mülk ve paşmaklık haline getirilmemesi, timâr tevcihlerinin liyakatin nazara alınarak yapılması, beylerbeyilerin yoklamaları düzenli almak suretiyle timârların lâyık kişilere verilmesini temin etmeleri, merkez ve eyalet birlikleri arasındaki dengenin sağlanması gibi hususlara değinilmiştir.[150] Kâtib Çelebi (ö. 1657) ise 1653'de kaleme aldığı *Düstûru'l-Amel li Islâhi'l-Halel* isimli eserinde reâyânın, askerin ve hazinenin ahvâlinden bahsederek bunlarla alakalı problemlere kendi zaviyesinden çözümler sunmuştur.[151]

Vâiz (ö. 1687'den sonra), II. Süleyman'a ithaf ettiği *er-Risaletü'n-nizamiyye fi'd-devleti'l-İslamiyye* isimli eserinde sultan, sultana dair konular, vezirlik için gerekli şartlar, hükümdarlar ve onlara lazım olan hususlar, adalet, memleketin harap olmasının nedenleri, kadı ve naiblerin ahvâli, rüşvetin durumu gibi konulara yer verirken[152] Budinli (ö. 1691'den sonra) ise II. Ahmed'e ithaf ettiği *Risale fî nizami'd-devle* isimli eserinde adalet ve hüsn-i siyâset, zulüm, cihad ve müşavere gibi mevzulara yer vermiştir.[153]

Defterdar Sarı Mehmed Paşa (ö. 1717), *Nesâyihü'l-vüzerâ ve'l-ümerâ* isimli eserinde sadrazamın ahlak ve tavır/davranışları, makam sahiplerinin durumları ve rüşvetin zararları, hazine defterdarının nitelikleri, yeniçeri ocağının ahvâli, reâyânın ahvâli ve reâyâya yapılan zulmün zararları, düşmanın durumu ve serhadlerin keyfiyeti ile timâr ve zeâmetin durumunu ele almaktadır. Paşa, Kanûnî devri ile mukayese yaparken sistemin işleyiş tarzına tenkit getirmiştir.[154] Nahîfî Süleyman Efendi (ö. 1738) de *Nasîhatü'l-Vüzerâ*'sında sultanın, vezir-i azamların ihtimam göstermesi gereken

---

[149] Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Usûli'l-hikem fi Nizâmi'l-Âlem Devlet Yönetimi İçin Bilgelik Kılavuzu*, Giriş, haz. Ensar Köse, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2017, s. 16-17.

[150] Mehmet İpşirli, "Islahat", *TDVİA*, XIX, (1999), s. 172.

[151] Kâtib Çelebi, *Siyaset Nazariyesi Düstûru'l-Amel li Islâhi'l-Halel*, haz. Ensar Köse, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2016, s. 44-45, 139-160.

[152] Vâiz, *er-Risaletü'n-nizamiyye fi'd-devleti'l-İslamiyye Osmanlı Devlet Nizamının Tesisi*, haz. Özgür Kavak, Klasik Yayınları, İstanbul 2020, 40-41.

[153] Budinli, *Nizâm-ı Devlet (Risale fi nizami'd-devle & Risâle-i Nizâm-ı Devlet)*, haz. Özgür Kavak, Klasik Yayınları, İstanbul 2021, s. 25.

[154] Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler*, der. Hüseyin Ragıp Uğural, Türkiye ve Orta Doğu Âmme İdaresi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1969, s. XXIII-XXXII; Abdülkadir Özcan, "Defterdar Sarı Mehmed Paşa", *TDVİA*, IX, (1994), s. 99; Coşkun Yılmaz, "Osmanlı Siyaset Düşüncesi ile İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islahatnâmeler", s. 313-314.

mevzular, reâyâ, esnaf ve ordunun durumu ile alınması lazım gelen tedbirlere dair mütalaalarını serdetmiştir.[155]

İbrahim Müteferrika (ö. 1747) ise *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem* isimli eserinde orduya duyulan ihtiyaç, düşmana mukabelede bulunacak ordunun yeni şartlar muvacehesinde tanzim edilmesine ihtiyaç duyulduğu, nizâmî ordunun faydaları, Avrupa'nın/Hristiyanların askerî alandaki yenilikleri, düşmanın durumunun iyi bilinmesi, yeni usullere göre teşkil edilen ordular karşısında Osmanlı askerinin nasıl başarılı olabileceği, yeni askerî usullere göre ordunun nasıl olması gerektiği gibi mevzuları ele alarak "nizâm-ı cedîd" gerekliliğini vurgulamıştır.[156] Dürrî Mehmed Efendi (ö. 1794), 1768-1774 Osmanlı-Rus harbi sonrası yazdığı *Nuhbetü'l-Emel fî Tenkîhi'l-Fesâdi ve'l-Halel* isimli eserinde hazinenin durumunun düzeltilmesi, askerin ahvâlinin düzeltilmesi gerektiği, menzillerdeki problemler, tekâlif-i şakkanın pek çok sıkıntıya yol açtığı ve bu vergi meselesinin düzeltilmesi gerektiği, dirlik sahiplerinin çokluğunun getirdiği problemler ve buna çözüm önerileri, hazineye yük olan bahşiş gibi uygulamaların tedricen ilgası, eyalet askerinin kanûn-ı kadîme göre yeniden düzenlenmesi gibi problemlere çözüm önerisi sunmuş ve ancak sunduğu tedbirlere riâyet edilirse devletin düşmanlara engel olabileceğini ifade etmiştir.[157] Görüldüğü üzere Dürrî Mehmed Efendi de İbrahim Müteferrika gibi daha çok askerî meselelere dair çözüm önerileri sunmuştur. Bu cümleden olarak ıslahatnâme tarzı olarak değerlendirebileceğimiz eserlerde teorik siyâset mevzularından ziyade problemler ve bu problemlere karşı pratik çözüm tavsiyelerinin yer aldığı görülmektedir.

III. Selim devri yenileşme hareketlerini ifade eden Nizâm-ı Cedîd (1792-1807) projesi/kavramı[158] çerçevesinde -ki haddizatında Nizâm-ı Cedîd, "devlet-i ebed müddet" olan Devlet-i Aliyye'nin bekasının devamını sağlamaya matuf her türlü icraattan başka bir şey değildir- kaleme alınan ve fakat bir nevi siyâsetnâme olarak da değerlendirilmeleri mümkün olan[159] layiha ve risalelerin muhtevalarına bakıldığında bu eserlerin de klasik

---

[155] Mehmet İpşirli, "Nahîfî'nin Nasîhatü'l-Vüzera'sı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 15, (1995-1997), s. 15-27; Coşkun Yılmaz, "Osmanlı Siyaset Düşüncesi ile İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islahatnâmeler", s. 314.

[156] İbrahim Müteferrika, *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem*, haz. Coşkun Ünsal, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2022, s. 35, 45, 47-53.

[157] Dürrî Mehmed Efendi, *Nuhbetü'l-Emel fî Tenkîhi'l-Fesâdi ve'l-Halel Fesad ve Bozukluğun Islahı İçin Seçilmiş Temenniler*, haz. Hilal Çiftçi, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2022, s. 21-23.

[158] Nizâm-ı Cedîd'e dair bkz. Kemal Beydilli, "Nizâm-ı Cedîd", *TDVİA*, XXXIII, (2007), s. 175-178; Fatih Yeşil, "Nizâm-ı Cedîd", *III. Selim İki Asrın Dönemecinde İstanbul*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010, s. 103-121; Muhammet Enes Karadeniz, *Sultan IV. Mustafa Ve Dönemi (1807-1808)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2022, s. 1-13.

[159] Fatih Yeşil, "III. Selim Devri Siyasî Literatürüne Bir Katkı: Yeni Bir Lâyiha Üzerine Notlar", *Belleten*, LXXVI/275, (2012), s. 75.

Osmanlı siyâsetnâme/ıslahatnâme eserleri ile benzer muhtevalara sahip oldukları görülmektedir. Bu cümleden olarak Ömer Fâik Efendi (ö. 1829) 1804'de kaleme aldığı *Nizâm-ı Atîk* isimli risalesinde devletin düzeni için alınması gereken tedbirlerden bahsetmiştir. Fâik Efendi, bu tedbirler meyânında şu hususları ele almıştır: şeriatı uygulayarak adaleti sağlayıp emaneti ehline vermek, "kânun-ı kadîme-i Osmâniyye'ye" riâyet ederek saray haremindeki vazifeli hizmetçilere hisse vermek, gereksiz masraflardan kaçınmak, tashih-i sikke, tersane ve donanmanın idâresine dair tavsiyeler, vedî'atullah olan reâyânın muhafazası, mültezimlerin zulümlerinin engellenmesi, cizye vergisi toplayan memurların yolsuzluklarına dair alınması gereken tedbirler, bazı mühim devlet görevlerinin dâire-i hümâyûn terbiyesi görmüş kişilere verilmesi gerektiği, Surre emininde olması gereken hasletler, kale ve hudutlara gerekli ihtimamın gösterilmesi.[160]

Tatarcık Abdullah Efendi (ö. 1797) ise layihasında ordu ve donanmanın tertib ve nizâmı, ilmiye sınıfının ahvâli, altın ve gümüş sikkenin değerinin korunması, hudud muhafazası ile buna dair alınması gereken tedbirler, tersanenin vaziyeti ile donanmanın durumunun iyileştirilmesi için alınması gereken tedbirler, hazinenin gelirlerinin artırılarak masrafların kısılması için yapılması gerekenler, taşra idâresinin tanzimi için yapılması gerekenler, cizyenin tanzimi ile ahalinin üzerindeki zulmün kaldırılması hususlarına değinmiştir.[161]

Dihkānîzâde Ubeydullah Kuşmânî (ö. 1808'den sonra), Nizâm-ı Cedîd ordusuna dil uzatanlara cevap mahiyetinde kaleme aldığı ve III. Selim'e takdim ettiği *Zebîre-i Kuşmânî Fî Ta'rîf-i Nizâm-ı İlhâmî* isimli eserinde III. Selim'in tahta geçtiği dönemde ordunun ahvâlinin perişan olduğunu, düşmana karşı değil mukabele müdafaadan bile âciz bir hâlde bulunduğunu, bunu gören sultanın daha şehzadeyken Avrupa ile çarpışabilecek bir ordu kurmaya karar verdiğini, bu maksatla yapacağı yeniliklere zemin teşkil etmesi bâbında bir takım kanun ve nizâmlar, harb aletleri için kârhâneler ve asker için kışla ve talimgâhlar bina ettiğini ifade etmiştir. Nizâm-ı Cedîd aleyhtarlarını şedid bir surette tenkid eden müellif, ülü'l-emre itaatin farz ve düşmana mukabelenin lazım olduğunu vurgulamıştır. Ulemâyı da tenkidden hâlî kalmayan Kuşmânî, onları sohbet ve meclislerinde cihaddan bahsetmemekle itham etmiştir. Yeniçerilerle taraftarlarını Nizâm-ı Cedîd'e karşı itidale çağıran müellif, Nizâm-ı Cedîd askerinin kıyafetini tenkid eden Yeniçerilerin kıyafetlerinin de harbe uygun olmadığını söyleyerek Yeniçerileri tenkid

[160] Ömer Fâik Efendi, *Nizâm-ı 'Atîk*, haz. Doğukaan Arıkan, Klasik Yayınları, İstanbul 2022, s. 13-18.

[161] Tatarcıkzâde Abdullah Molla, *Lâyiha-i Tatarcıkzâde Abdullah Sultân Selîm-i Sâlis Devrinde Nizâm-ı Devlet Hakkında Mütâlaât*, haz. Mehmet Karaaaslan, Klasik Yayınları, İstanbul 2022, s. 14-15.

etmiştir. Yeniçerilerin nizâmsız olduğunu ifade eden Dihkānîzâde, Nizâm-ı Cedîd askerinin oldukça muntazam olduğunu söylemiştir. Talime oldukça önem veren müellife göre hükümdarlar halkının ahvâlini kollamalı ve düşmanın vaziyetini araştırıp ondan bir mertebe önde olmalıdır.[162]

Müverrih Vâsıf Ahmed Efendi (ö. 1806) tarafından[163] Nizâm-ı Cedîd ordusunu kamuoyunda müdafaa ve ahali arasındaki yeni orduya dair mevcut olan menfi havaya karşı cevap mahiyetinde telif edilen *Hulâsatü'l-Kelâm fî Reddi'l-Avâm*/*Koca Sekbanbaşı Risâlesi* isimli eserde ise Nizâm-ı Cedîd ordusunun ortaya konulması ve bazı kimselerin onu kötülemesinin sebepleri, Yeniçeri Ocağının kuruluşu ile kendi zamanındaki durumu, talimden maksadın ne olduğu, casusluğun ehemmiyeti ve buna dair bir misal ile Îrâd-ı Cedîd hazinesinin niçin kurulduğu mevzularını ele alınmıştır.[164] Aslında bu eser ve Kuşmânî'nin eserini bir nevi "askerî ıslahatnâme" olarak da okumak mümkündür.

Alî b. Ebû Bekir Herevî (ö. 1215) tarafından Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin oğlu el-Melikü'z-Zâhir Gāzî (ö. 1216) için yazılan ve II. Mahmud (ö. 1839) için 1837'de Mehmed Ârif Hilmî Efendi (ö. 1867) tarafından tercüme edilen *Tezkiretü'l-Hereviyye fî Hiyeli'l-Harbiyye* isimli siyâsetnâmedeyse düşmana karşı tedbir almak, şeriatı uygulayarak devletin nizâmın sağlamak ve adaletle hükmetmek gibi sultanın bilmesi gereken hususlar, vezirlerde bulunması gereken nitelikler, sultanın devlet işlerinde istihdam edeceği kimselerde dikkat etmesi gereken hususlar, valiler ile ilgili hususlar, kadı, gümrük emini ve nazırlar ile vergi memurlarının vasıfları, sultanların nedim ve danışmanları, danışma ve görüş alışverişi, müfettiş, elçiler, casusluk, hazine, yiyecek ve harb aletlerinin temini, ahalinin kalbini kazanmak ve harbe iştirak edecekleri istihdam, düşman ile harb ve bu esnada başvurulacak hileler, devlet sırlarını saklama, düşmana karşı her daim uyanık olmak, askeri harbe teşvik, harb durumunda başvurulacak taktikler, düşman kalelerini kuşatma ve zabt etme, düşmana galebe çalma durumunda ona şefkatli olmak gerektiği, kuşatma altındayken mağlubiyet durumu mevzubahs olunduğunda

---

[162] Dihkānîzâde Ubeydullah Kuşmânî, *Nizâm-ı Cedîde Dâir Bir Risâle Zebîre-i Kuşmânî Fî Ta'rîf-i Nizâm-ı İlhâmî,* haz. Ömer İşbilir, TTK, Ankara 2006, s. XII-XVII.

[163] Eserin müellifi etrafındaki tartışmalar için bkz. Kemal Beydilli, "*Sekbanbaşı Risalesi*'nin Müellifi Hakkında", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 12, (2005), s. 221-224.

[164] *Koca Sekbanbaşı Risâlesi Avâmın Düşüncelerinin Reddedilmesi Hulâsatü'l-Kelâm fî Reddi'l-Avâm,* haz. Abdullah Uçman, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2017, s. 13, 16. III. Selim devrinde kaleme alınan ıslahat layihaları için ayrıca bkz. *III. Selim'e Sunulan Islahat Lâyihaları*, haz. Ergin Çağman, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2010, s. 3-81. Nizâm-ı Cedîd'e dair askerî layihalar ve kanunlar için bkz. Yunus Koç-Fatih Yeşil, *Nizâm-ı Cedîd Kanunları (1791-1800)*, TTK, Ankara 2012; Ahmet Öğreten, *Nizâm-ı Cedîde Dâir Askerî Lâyihalar*, TTK, Ankara 2014.

düşmanın nasıl yenileceğine dair taktikler ve mağlubiyetin kesin olması durumunda ihtiyat ile hareket etmek gerektiği hususlarına yer verilmiştir.[165]

II. Mahmud devri devlet adamları ve şairlerinden Keçecizâde İzzet Molla'nın (ö. 1829) *Islâh-ı Nizâm-ı Devlete Dâir Risale*'sini de ıslahatnâme türünden saymak mümkündür. Keçecizâde eserinde devlet işlerinin sağlıklı bir şekilde idâresi için gerekli kurumlar ve bu meyânda toplana gelen Meclis-i Şûra'dan bahsederek meclisin işlevini görmesi gerektiğinden, memur maaşlarının bir ödenek çerçevesinde düzenli bir şekilde verilmesinin faydaları ve bunun için yapılması gerekenler, memur alım ve maaş düzenlemesinde dikkat edilmesi gereken hususlar, vilayet vergilerinin tahsili, tahsildar seçimi ve vilayet muhafazasına dair hususlar, pahalılık ve buna dair alınacak tedbirler, sefer hazırlıklarına dair hususlar, gelir-gider dengesinin muhafazası, cizyenin toplanması, yerli sanayinin geliştirilmesi, israfın önüne geçilmesine dair tedbirler, devlet gelirleri muayyen olduğundan yapılan harcamaların bunu göz önüne alarak yapılması gerektiği ve ilmiye sınıfına dair düzenlemelerden bahsetmiştir.[166]

Osmanlı siyâsetnâme/ıslahatnâme literatüründe kullanılan kavramlara kısaca değinmek Osmanlıların zihin dünyalarını anlamak açısından mühimdir. Bu meyânda pek çok kavram kullanılıyor olmakla beraber kullanılan temel kavramları; nizâm-ı âlem, erkân-ı erbaa, kanûn-ı kadîm, dâire-i adliyye ve dîn ü devlet; ilkeleri; adalet, liyakat, istişare ve murakabe/denetim kurumları ise; saltanat, sadâret, ilmiye, ordu, reâyâ, hazine ve Dîvân-ı Hümâyun olarak saymak mümkündür.[167]

Nizâm-ı âlem, ulaşılması gereken temel hedeflerden biri olarak ele alınmış ve gayenin tahakkuku olarak mütalaa edilmiştir. Fizikî dünya düzenini ifade için kullanılan kavram, ahlâk merkezinde bir içtimâî nizâm, içtimâî hayatın tamamını kapsayacak şekilde âdemoğluyla âlem arasındaki münasebetin adaletle sağlanmasının temini, toplum hayatıyla beraber ortaya çıkan âlemin ahvâlinin insanoğlunun gayretiyle düzeltilmesi vb. manâlarda kullanılmıştır. Nizâm-ı âlemin sağlanması içinse işler adalet ile görülmeli, kanunlar gözetilmeli, şeriata uyulmalı, reâyâ, ulemâ ve gaziler muhafaza edilmeli, geçmiş sultanların beğenilen tavırları ve ahlakları numune olarak ittihaz edilmeli, kanunlara

---

[165] Ali bin Ebî Bekr el-Herevî, *Siyaset ve Savaş Sanatı Tezkiretü'l-Hereviyye fî Hiyeli'l-Harbiyye*, çev. Mehmed Ârif Hilmî Efendi, haz. Sadık Yazar, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2016, s. 22-23, 26-38.

[166] Lütfi Doğan, *Keçecizâde İzzet Mollâ'nın Islâh-ı Nizâm-ı Devlete Dâir Risale Adlı Eserinin Transkripsiyonu Ve Edisyon Kritiği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000, s. XX-XXV.

[167] Coşkun Yılmaz, "Siyâsetnâme, Osmanlı Dönemi", s. 308; a.g.mlf., "Osmanlı Siyaset Düşüncesinin İlkeleri", *Osmanlı'nın İzinde Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı*, haz. Feridun M. Emecen, İshak Keskin, Ali Ahmetbeyoğlu, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, II, s. 521.

aykırı ihlaller engellenmeli, hükümdar âdil olmalı ve vazifeleri ehline vererek istişareye önem vermeli, mutabakata ehemmiyet verilmelidir. Eğer böyle yapılırsa âlemin nizâmı sağlanmış olur. Nizâm-ı âlem, sadece siyâsî ve idârî bir kavram olmayıp özelde bir milleti güçlendiren geneldeyse insanlığa faydalı umdelerin hâkimiyetinde devlet ve toplum hayatını şâmil bir kavramdır.[168]

Erkân-ı Erbaa kavramı cemiyetin iş/meslek temelinde ayrıldığı sosyal tabakaları ifade etmektedir. Bu tabakalar bir kast sisteminin ifadesi olmayıp var olan içtimâî yapıyı ifade etmektedir. Buna göre erkân-ı erbaa ulemâ, asker, tüccar ve reâyâdan müteşekkildir. Osmanlı siyâsetnâme/ıslahatnâme müellifleri bu tabakalar arasındaki geçişlere pek müsbet bakmayıp eğer bir geçiş olacaksa bunun şartlar dikkate alınarak ve ehliyete riâyet etmek suretiyle planlı bir şekilde yapılması gerektiğini söylemişlerdir. Nitekim müellifler erkân-ı erbaaya dâhil olmayan kimselerin iktisâdî ve içtimâî problemlere sebebiyet verdiğini ifade ederek bundan dolayı bu kimselere karşı tedbir alınarak bir şekilde erkân-ı erbaaya dâhil edilmeleri gerektiğini belirtmişlerdir. Erkân-ı erbaa arasındaki intizâma büyük bir ehemmiyet veren müellifler, erkân-ı erbaanın birisindeki bir problemin diğerlerini de kötü bir şekilde etkileyeceğini ifade ederek toplumun nizâmının sağlanması için erkân-ı erbaanın dengesinin ve birlikteliğinin önemi üzerinde durmuşlardır.[169]

Kanûn-ı kadîm kavramına bakacak olursak, alakalı literatürde kadîmden/önceden beri yapılana muhalif iş yapmak ve yapmamak çerçevesinde ele alınan kavrama problemler ve bunlara çözüm tavsiyeleri bâbında merkezî bir manâ izâfe edilmiştir. Nizâm-ı âlemin kanûn-ı kadîme riâyet edilmesiyle intizâm bulduğu ifade edilerek nizâm-ı âlemin ve reâyânın ahvâlinin kanûn-ı kadîmden inhiraf edildiğinden bozulduğu vurgulanmıştır. Kavram kullanılırken peygamberler ve eski idârecilere de atıf yapılıyor olmakla beraber yakın devir Osmanlı uygulamaları için de kullanılmıştır. Kanûn-ı kadîme riâyetin düzeni sağladığı vurgulanırken, ondan inhirafın ise merkez ve taşra idâresi ile orduda bozukluklara sebep olduğu ifade edilmiştir. Kavram, Osmanlı öncesi devletleri de kapsayacak bir tarzda da kullanılmıştır. Kanun-ı kadîmin nâs olmadığı ifade edilerek zamanın değişmesiyle yeni düzenlemeler yapılması gerektiği gibi tenkidler de yapılmıştır. Kanun-ı kadîmin alakalı literatürde tam bir tarifi verilmese de âdemoğlu tarafından vazedilen ve zaman içerisinde denenmiş kanun/kuralları ifade ettiği

---

[168] a.g.mlf., "Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Kavramlar", *Türkler*, ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XI, s. 35-37.

[169] a.g.mlf., "Siyasetnameler Ve Osmanlılarda Sosyal Tabakalaşma", *Osmanlı*, ed. Güleren Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, IV, s. 77-79; a.g.mlf., "Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Kavramlar", 38-39; Kâtib Çelebi, *Siyaset Nazariyesi Düstûru'l-Amel li Islâhi'l-Halel,* s. 140.

anlaşılmaktadır. Kanun-ı kadîme dair mütalaaları salt bir geçmiş özlemi yahut altın çağ ideali olarak ifade etmek kavramın mahiyetinden uzaklaşmak demek olur. Haddizatında kanûn-ı kadîmle bir veçhesiyle tecrübe vurgulanırken diğer veçhesiyle de pratikte geniş bir uygulamaya yer hazırlanmıştır. Kavram, Osmanlı siyâsî düşüncesinin durağan değil geleneği de göz önüne alan tekâmülcü bir anlayışta olduğunu göstermektedir. Nitekim kanûn-ı kadîmin kültür aktarımı, bazı uygulamalara meşruiyet zemini olma, geleneği ve sosyal yapıyı muhafaza, kimlik ve zihniyet inşası gibi işlevleri de olmuştur. Kanun-ı kadîm, tarihî ve tecrübî birikimlerin neticesi olarak tekâmül etmiş uygulamalar ve âtî ve mâzî tasavvurunu yansıtan bir kavram olarak okunabilir.[170]

Dâire-i adliyye kavramına değinecek olursak, kavramın kökeni kadîm Mezopotamya ve İran medeniyetlerine dayanmaktadır. Bu medeniyetlerden İslâm siyâset geleneğine geçmiş olan kavram, Osmanlılara da İslâm siyâset geleneği vasıtasıyla intikal etmiştir.[171] Dâire-i adliyye, Osmanlılarda en kâmil şeklini Kınalızâde Ali Efendi'nin (ö. 1572) *Ahlâk-ı Alâî* isimli eserinde şu şekilde almıştır:

Adldir mûcib-i salâh-ı cihân

Cihan bir bâgdır dîvârı devlet

Devletin nâzımı şerî'attir

Şerî'ate olamaz hîç hâris illâ melik

Melik zabt eylemez illâ leşker

Leşkeri cem' edemez illâ mâl

---

[170] Coşkun Yılmaz, "Osmanlı Siyasi Düşüncesinde Kânûn-ı Kadîm", *XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri 11-13 Kasım 2014*, İBB, İstanbul 2015, II, s. 106-116. Aslında kanûn-ı kadîm kavramını Osmanlı sisteminin özü olarak da okumak mümkündür: "Bu kavram, bazılarının zannettikleri gibi, aslında "eski kanun" anlamına gelmez. Osmanlılar için kanun-ı kadim, kökü, tarihin tespit edilemeyecek kadar gerilerine kadar giden, halihazırda varlığını sürdüren ve gelecekte de hep var olacak toplumsal sistemin şifresidir. Bu sistem, tarihi süreç içerisinde çeşitli kaynaklardan beslenmiş, yaşanan tecrübelerle olgunlaşmış, başarılarla güçlenmiş ve bilhassa 16. yüzyılda ideal kıvamına ulaşmıştır. Padişahlar, devlet adamları, asker-sivil bürokratlar, memurlar, ulema ve halk nezdinde o çağlarda Osmanlı sisteminin dünyada başka bir benzeri veya alternatifinin olmadığına inanılırdı. Osmanlı yöneticileri, "kanun-ı kadim" ismini verdikleri bu eşsiz yapının hayranıydılar. Tarihi birikim, tecrübe, akıl, başarı, dini ve geleneksel değerlerle harmanlanmış bu sistemin empoze ettiği yüksek özgüven ve üstünlük duygusundan devlet mekanizmasının zirvesindeki padişahlar ve devlet adamlarından başlayarak toplumun en sıradan insanlarına kadar hemen herkes kendine göre bir pay alır ve bu kaynaktan beslenirdi" bkz. Ufuk Gülsoy, *İstanbul Ticaret Borsası 1924-2014*, İstanbul Ticaret Borsası, İstanbul 2014, s. 21. Kanûn-ı kadîm kavramına dair mühim bir değerlendirme için bkz. Muhammed Mahmut Bakır, *II. Mahmud'un Gölgesinde Kanun-ı Kadîm'in Yaniden İnşası: Tanzimat-ı Hayriye,* s. 81-98. Kavram için ayrıca bkz. Mehmet Öz, "Kānûn-ı Kadîm: Osmanlı Gelenekçi Söyleminin Dayanağı mı, Islahat Girişimlerinin Meşrulaştırma Amacı mı?", *Nizâm-ı Kādîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*, ed. Seyfi Kenan, İSAM Yayınları, İstanbul 2010, s. 59-77; a.g.mlf., *Kanun-ı Kadîmin Peşinde Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları (XVI. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıl Başlarına)*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2015, s. 182-183.

[171] Dâire-i adliyye kavramına dair mufassal malumat için bkz. İlker Kömbe, *Adalet Dairesinin Teşekkülü Ve Temel Kavramlar*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014; Linda T. Darling, *Ortadoğu'da Sosyal Adalet Ve Siyasal İktidarın Tarihi Mezopotamya'dan Küreselleşmeye Adalet Çemberi*, çev. Hakan Erdagöz, Alfa Yayınları, İstanbul 2022.

Mâlı kesb eyleyen ra‘iyyettir

Ra‘iyyeti kul eder pâdişâh-ı âleme adl.[172]

Buna göre cihanın düzenini mümkün kılan adalettir. Cihan bir bağdır (bahçedir) ve onun duvarı ise devlettir. Burada bahçe ile kastedilen âlem olup insanların ekme-biçme faaliyeti içinde bulunması, gelir elde etmesi, refahın, bereketin ve düzenin sağlanması ve imarının yapılması gereken bir mekân manâsına kullanılmıştır. Devletse mezkûr faaliyetleri sağlayan bu mekânın hudutlarını tayin ile o mekândaki faaliyetleri yürütenleri muhafaza ile faaliyetlerin devamını sağlayan bir vasıta olarak görülmüştür. Devleti tanzim eden şeriattır. Devletin başı olarak melikten başka kimse şeriatı koruyamaz. Melik leşker/asker olmadan memleketleri fethedemez. Mal/gelir olmadan da asker toplanamaz. Malı elde eden ise reâyâdır. Reâyânın padişaha kul olmasını (itaat ve hizmet etmesini) ise adalet sağlar.[173] Dâire-i adliyye, alakalı literatürde ideal toplum ve devlet nizâmının formüle edilmiş hâli olarak görülmüştür. Bu formül aynı zamanda devletin ahaliye adalet götürerek kendisini meşrulaştırmasını da sağlamıştır. Dâire-i adliyyeyi teşkil eden “adalet, şeriat, melik, leşker/asker, mal/gelir ve reâyâ” aynı zamanda Osmanlı toplum yapısının temel taşlarıdır. Dâire-i adliyye bir bakıma devlet ve toplum arasındaki -yazılı olmayan bir- mutabakatın şartlarını da göstermektedir. Kavram, ayrıca devletin gücü ne olursa olsun reâyâya yüklediği anlam ile bu gücün temelinin toplum olduğunu zımnen ifade etmesi bakımından da câlib-i dikkattir.[174]

Tev’em/ikiz sayılan dîn ü devlet kavramı ise biri diğerinin tamamlayıcısı olmak üzere kullanılmıştır. Kavram, ayrıca sultanın karar alma gücü ve bu gücün kaynağına da işaret etmektedir.[175] Tedbir kelimesiyle de ifade edilen siyâset kavramı ise iki şekilde ele alınmıştır. Bunlar tedbirlerin hikmet esasına göre alınıp ölçülerinin Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından bildirildiği siyâset-i ilâhî ve padişahların vazettiği kurallar olup Osmanlı hukukundaki örfün karşılığı olan siyâset-i sultânîdir. Siyâset-i sultânî için siyâset-i aklî tabiri de kullanılmıştır.[176]

Osmanlı siyâsetnâme/ıslahatnâmelerinin ilkelerinden kısaca bahsedecek olursak temel ilkelerinden olan adalet, devletin bekasının temel gereği olarak telakki edilmiştir. Sıkça rastlanan “Mülk küfr ile payidar olur, ancak zulm ile asla” sözü ise adalete

[172] Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâ’î*, haz. Mustafa Koç, Klasik Yayınları, İstanbul 2021, s. 532.

[173] İlker Kömbe, *Adalet Dairesinin Teşekkülü Ve Temel Kavramlar,* s. 232.

[174] Coşkun Yılmaz, “Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Kavramlar”, s. 38. Ayrıca bkz. Muhammed Mahmut Bakır, *II. Mahmud’un Gölgesinde Kanun-ı Kadîm’in Yaniden İnşası: Tanzimat-ı Hayriye,* s. 32-49.

[175] a.g.mlf., *agm.*, s. 40.

[176] a.g.mlf., *agm.*, s. 35. Ayrıca bkz. Muhammed Mahmut Bakır, *II. Mahmud’un Gölgesinde Kanun-ı Kadîm’in Yaniden İnşası: Tanzimat-ı Hayriye*, s. 60-75.

yüklenilen anlamı göstermesi bakımından oldukça mühimdir. Adalet, mülkün/devletin devamının teminatı olarak görülmüş ve âdil padişaha düşmanın galebe çalamayacağı ifade edilmiştir. Adaletin aynı zamanda hazineyi arttırarak halkın çoğalmasını sağlayacağı ve bununda memleketin gelişmesini sağlayacağı söylenirken adalete aykırı emirleri yerine getirmeyerek ve haksızlık karşısında susmayarak adaletsizlikten kaçınmak gerektiği belirtilmiştir. Osmanlı'nın adaletle korunacağı ifade edilirken adalet karşısında zulmü hiçbir sebebin meşrulaştıramayacağı vurgulanmıştır. Adaletin hiçbir ayırım gözetilmeksizin bütün tebaayı şâmil olarak icrâ edilmesi gerektiğinin ifadesi Osmanlı siyâset düşüncesinin evrenselliğini göstermesi bakımından mühimdir. Adalet, bir bakıma hükümdarın reâyâyı güç odaklarına karşı muhafaza etmesini sağlarken aynı zamanda kendi meşruiyetini de sağlamış oluyordu.[177]

Liyakat ilkesi, âlemin nizâmının bozulmasının ve reâyâ ve berâyâya infial gelmesinin engellenmesidir. Liyakat, saltanatın devamını sağlayan maddelerden görülürken liyakatsiz kimselere makam verilmesi "sebeb-i felaket" ve "mülkün zevâli" olarak görülmüştür. Bir makamın liyakatsiz birine verilmemesi gerektiği ifade edildiği gibi aksi olarak liyakat sahibi birini vazifeden almak da akıl kârı değildir. Vazife tevdi edilecek kişiler liyakatli oldukları kadar güvenilir, akıl ve idrâk ehli de olmalıdırlar. Liyakat aynı zamanda ahalinin refahını, devletin gelişmesini sağlarken rüşvet ve zulmü de ortadan kaldırarak düzeni sağlamaktadır. Liyakatsiz kimseleri vazifelere tayin ile insanlara zulmetmelerine sebep olunmasında ise bilgi eksikliği asla özür olarak kabul edilemez.[178]

Devlet idâresinde riâyet edilmesi lazım gelen temel ilkelerden biri de istişare olup, padişah ve vezirler öncelikli olmak üzere diğer vazifeliler de işlerinde istişareye ehemmiyet vermelidir. İstişare aklın gereği olup sultan kendisinden istifade edebileceği kişileri kendisinden uzak tutmamalıdır. İstişare yapılacak kişiler akıllı, ilim ve irfan sahibi, feraset ehli, tecrübeli ve güvenilir, sır saklayan ve evvelden tecrübe edilmiş kimseler olmalıdır. İstişare, ehliyle yapıldıktan sonra neticeye sâdık kalınılmalıdır. Aksi hâlde yarara değil zarara sebep olur. İstişarede müşterek akıl ile birikim ve tecrübeler iyi bir surette değerlendirilmelidir.[179]

Adaletin yerine getirilmesinin temel esaslarından telakki edilen murakabe ilkesi ise memleketin ve vazifelilerin hâlinden haberdar olunmasını ifade eder. Halkın hâlini

---

[177] Coşkun Yılmaz, "Osmanlı Siyaset Düşüncesinin İlkeleri", s. 522, 525-528.
[178] a.g.mlf., *agm*., s. 528-530.
[179] a.g.mlf., *agm*., s. 530-531.

öğrenmek ve idârecileri teftiş maksadıyla ücra yerlere kadar hususî ve güvenilir kimseler vazifelendirilerek gönderilmeli ve bu şekilde zulüm engellenmelidir. Aksi hâlde ahali göç ederek farklı problemlerin zuhuruna sebep olabilir. Ayrıca hükümdar, âdil ve hainleri, vazifesini suistimal edenleri, halkın idâreciler hakkındaki görüşlerini vb. öğrenmek için akıllı, tedbirli, ferasetli vs. özelliklere sahip kimseleri kendisine musahip olarak almalıdır.[180]

Siyâsetnâme/ıslahatnâmelerde mevzubahs edilen kurumlara da kısaca değinecek olursak ilk kurum olarak saltanatı/hükümdarlığı saymak mümkündür. Hükümdar, alakalı literatüre dair eserlerde âlemin nizâmını sağlayan hususî seçilmiş kişileri ifade ederken bu kişilerin otoritesiyle nizâmın korunması arasında sıkı bir merbutiyet vardır. Saltanattan sonra gelen sadâret/vezir-i azamlık ise devlet çarkının işlemesindeki başat kurumdur. Sadrazamlar affedici, rey ve tedbir sahibi, israftan kaçınmalı, cömert, dindar ve âdil olmalıdır. Hükümdardan bir şey saklamaması gereken sadrazamlar, idârî işleyişi teftiş ile adaleti hâkim kılmaya çaba göstermelidirler. Ordu ise mülkün muhafazası için şart olup hoşnutluğu sağlanarak kaidelere riâyet etmesi hususunda ihtimam gösterilmelidir. Aksi hâlde asayiş sağlanamaz. Devleti ordu, orduyu hazine, hazineyi de ahali ayakta tuttuğundan dolayı ordunun ahvâlinin bozulması, asker sayısındaki artış, ordunun eğitimi vb. hususlara alakalı literatürde büyük bir ehemmiyet gösterilerek dikkatle üzerinde durulmuştur. İlmiye ise toplum hayatının düzenlenmesi, ahlâk ve din kurallarının ihya edilmesi, saadet-i dareynin temini, kâmil bir cemiyet ve iyilikleri emredip kötülüklerden uzaklaştırma çerçevesinde üzerinde hususen durulan kurumlardan biri olmuştur. Alakalı literatürde ulemânın gönlünün hoş tutulup görüşlerine ehemmiyet verilmesi gerektiği ifade edilerek adlî sistemdeki problemlerle ilmiye teşkilâtındaki bozukluklar ve bunların neticeleri ele alınmıştır. Bir kurum olarak hazine, maaş miktarlarının sık aralıklarla artırılması, israf ve asker sayısının artması gibi hazineye problem çıkaran hususların ele alınarak gelir-gider dengesinin sağlanması, kayıtların iyi tutulması, hazinenin hüsn-i tedbirle idâresi gibi çözüm tavsiyeleri çerçevesinde ele alınmıştır.[181]

Toplumun temelde yöneten ve yönetilenler olarak ikiye ayrıldığı bir devirde yönetilenleri ifade eden reâyânın hukukuna büyük bir önem verilmiştir. Hükümdarın siyâsetinin/yönetiminin varlık sebebi olması itibariyle reâyâ, devlet çarklarının dönebilmesi için üretim yaparak vergisini vermelidir. Allah'ın idârecilere bir emaneti olarak görülen reâyâ, iyi idâre edilmeli, zulüm, baskı ve fazla/haksız vergiden muhafaza

[180] a.g.mlf., *agm*., s. 531-532.
[181] a.g.mlf., "Siyasetnameler Ve Osmanlılarda Sosyal Tabakalaşma", s. 73-74.

edilmelidir. Zira reâyânın hukukunun ihlalinin devletin çöküşünün sebeplerinden olabileceği ifade edilmiştir. Reâyâ toprağından koparılmamalı, zorla harbe götürülmemeli, âdil davranılmalı ve işiyle meşgul olması sağlanmalıdır ki, üretimde bir düşüş yaşanmasın. Devletin idâre edildiği merkez ve mühim kararların alındığı bir meclis olan Dîvân-ı Hümâyun ise alakalı literatürde merkez olma vasfını kaybederek sarayın ön plana çıkması çerçevesinde ele alınarak tenkid edilmiştir. Dîvân-ı Hümâyun'da devletin temel meseleleri müzâkere edilerek alınan kararlar sultana sunulurken bunun saray muhitine kayması kurumsal çerçeveye zarar verirken aynı zamanda kişisel ilişkilerin devlet işlerine sirayet etmesine sebep olmuş ve bu da problemleri beraberinde getirmiştir.[182]

Osmanlı siyâsetnâme literatürüne dair bir değerlendirme yapacak olursak: Alakalı literatürün temel kavramlarından olan nizâm-ı âlem yani, toplumun ayrım gözetmeksizin uyumlu bir şekilde âdilâne idâresi ve bunun yaygınlaştırılması temel fonksiyon olarak ortaya konulmuştur. Bunun icrâsı içinse dâire-i adliyye çerçevesinde erkân-ı erbaanın arasındaki uyumun, liyakat çerçevesinde kanûn-ı kadîm veyahut buna muvâfık yeni düzenlemelerle sağlanması benimsenirken toplumu güçlendiren dinî ve ahlâkî değerlerle faziletlerin ihya edilmesi tavsiye edilmiştir. Sistemin işleyişi şahıslardan âzâde olarak düzen ve liyakat ile temellendirilmiştir. Devlete yüklenen mesuliyet ve vazifeler oldukça mufassal ve ihâta edicidir. Ahlâkî ve dinî değerlerse merkezî bir konuma yerleştirilerek içtimâî ve siyâsî hayata tesirleri çerçevesinde ele alınmıştır.

Klasik devir siyâsetnâmelerinde toplum ve devlet hayatı üzerinde durularak yeniden yapılanma hususuyla alakalı tavsiyeler verilirken Avrupa'daki yenilik ve gelişmelerden bahsedilmemiştir. Bu durum siyâsetnâme müelliflerinin Avrupa'daki gelişmelerden habersiz oldukları manâsına gelmemektedir. Zaten bazı siyâsetnâme müelliflerinin vazifeleri icabı bunlardan haberdar olmama gibi bir durumları söz konusu değildir. Bu hususa temas etmemelerinin temel sebebi kendi yani, Osmanlı sistemine bakış açıları ve zihin dünyalarıyla alakalıdır. Nitekim siyâsetnâme müellifleri mevcut sistemin en ekmel düzen olduğunu ve bunun bu şekilde kalacağını düşünmüşlerdir. Osmanlı siyâsetnâmelerinin telif sebepleri göz önüne alındığında pragmatik ve pratik gayelerle yazıldıkları görülmektedir. Osmanlı siyâsetnâmelerinin verdikleri malumatlar muvacehesinde devlet teşkilâtına vâkıf ve ifade edilmemiş olsa da kavî bir felsefî/nazarî

[182] a.g.mlf., "Osmanlılarda Siyaset Düşüncesi (XVI-XVIII. Asırlar)", s. 63-65; Abdulkadir Özcan, "Osmanlı Siyasetnamelerinde Reâya Hukuku", *Tarih Boyunca Türkler'de İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul ts., II, s. 101.

geleneğe dayandığı görülmektedir. Doğrudan olarak bir siyâsetnâme olmasa da Kınalızâde Ali Efendi'nin *Ahlâk-ı Alâî*'si, Muhyî-yi Gülşenî'nin *Ahlâk-ı Kirâm*'ı, Naîmâ'nın *Tarih*'inin mukaddimesi ile Nâbî'nin *Hayriyye*'si gibi bazı edebî, ahlâkî, tasavvufî ve tarihî eserlerde de siyâsetnâme mevzularını ele alan kısımlar mevcuttur.[183]

XVIII. yüzyıldan itibaren ve özellikle III. Selim devrinde Nizâm-ı Cedîd çerçevesinde kaleme alınan siyâsetnâme/ıslahatnâmelerdeyse klasik devir muhtevalarına nisbetle daha çok askerî meselelere yer verildiği görülmüştür. İslâm dünya görüşünün "devlet aklı"yla bütünleşmesinin tezahürü olarak da görebileceğimiz Osmanlı siyâsetnâmelerinde yukarıda ele alınan temel kavram, ilke ve kurumlar hâricinde görülen temel problemler ise maliye, timâr sistemi ve Yeniçeri Ocağı'nın bozulması olmuştur.[184] Osmanlı devri siyâsetnâmelerinin sayısına dairse bugüne kadar başta Bursalı Mehmed Tâhir Bey (ö. 1925) olmak üzere bazı çalışmalar yapılmış ve son çalışmalardan birinde sadece İstanbul kütüphanelerindeki siyâsetnâmelerin sayısı 269 olarak tesbit edilmişse de bu hususa dair geniş kapsamlı bir çalışma hâlâ yapılmış değildir.[185]

[183] Coşkun Yılmaz, "Siyâsetnâme, Osmanlı Dönemi", s. 308.
[184] Orhan Keskintaş, *Adalet, Ahlâk ve Nizam Osmanlı Siyasetnameleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 108-109.
[185] Coşkun Yılmaz, "Siyâsetnâme, Osmanlı Dönemi", s. 308.

## 1.2. SEYYİD MEHMED NÂİLÎ EFENDİ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

Eserin tahlil ve metnine geçmeden önce Seyyid Mehmed Naili Efendi'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi vermek müellifimizin nasıl bir birikime sahip olarak eserini kaleme aldığını göstermesi açısından yerinde olacaktır.

### 1.2.1. Seyyid Mehmed Nâilî Efendi'nin Doğumu ve İlk Vazifeleri

Yaptığımız arşiv ve kaynak taraması neticesinde Seyyid Mehmed Nâilî Efendi'nin doğum tarihine ve doğum yerine, ailesine, hayatının ilk yıllarına ve ilk vazifelerinin neler olduğuna dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Nâilî Efendi'nin doğum tarihi, doğum yeri ve ailesi hakkında biyografik kaynaklarda da herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Nitekim müellifimiz hakkında derli toplu bilgi veren ilk ve tek kaynak olan Mehmed Süreyyâ Bey (ö. 1909), *Sicill-i Osmânî Yâhûd Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniye* isimli meşhur biyografi eserinde bu hususlara dair herhangi bir malumat vermemiştir. Süreyyâ Bey'in verdiği bilgiler müellifimizin memuriyet hayatına dairdir.[186] Bu durum Osmanlı biyografi yazıcılığında karşılaşılan önemli problemlerdendir. Osmanlılara ait elimizdeki bilgiler kişilerin devletle olan irtibatının yoğunluğu nisbetine göre değişiklik göstermektedir. Bu problem Osmanlı son dönemine kadar devam etmiştir. Halktan herhangi birinin, hatta merkezde olup küçük memuriyetlerde bulunan vazifelilerin dahi hakkında malumata ulaşmak oldukça güç olmaktadır.[187]

### 1.2.2. Anadolu Eyaleti Timar ve Zeâmet Muamelatı Yoklamacılığı

Nâilî Efendi'nin tesbit edebildiğimiz ilk vazifesi Anadolu eyaleti timâr ve zeâmet[188] muamelatı yoklama[189] memuriyetidir. Bu memuriyet muhtemelen III. Selim devrine ait 1206/1791-1792 tarihli timâr kanunnamesi[190] sonrası, Nizâm-ı Cedîd

---

186 Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî Yâhûd Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniye*, Matbaa-i Âmire, [İstanbul] ts, IV, s. 530.

187 Osmanlı biyografi yazıcılığının zorluğuna dair bkz. Derin Terzioğlu, "Tarihi İnsanlı Yazmak: Bir Tarih Anlatı Türü Olarak Biyografi ve Osmanlı Tarihyazıcılığı", *Cogito*, Selçuklular, 29, (2001), s. 284-296; İlber Ortaylı, "Türk Tarihçiliğinde Biyografi İnşası ve Biyografik Malzeme Sorunsalı", *Tarih Yazıcılık Üzerine*, Cedit Neşriyat, Ankara 2011, s. 131-142; Yüksel Çelik, *Şeyhü'l-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*, TTK, Ankara 2013, s. 1-4; a.g.mlf., "Biyografinin Yükselişi ya da Mayınlı Arazide Tarihçilik", *Tarih Bilimi ve Metodolojisi*, ed. Mehmet Yaşar Ertaş, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2019, s. 105-110; Ali Akyıldız, "İnsanı Yazmak: 19. Yüzyıl Osmanlı Biyografi Yazıcılığı Ve Problemleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Tarihçilik ve Yöntem Üzerine*, Timaş Yayınları, İstanbul 2021, s. 13-31.

188 Osmanlı toprak sistemi içerisinde başat bir mevkii bulunan, bir anlamda askerî ve idârî teşkilatlanma çerçevesi de olan timâr sistemi ve onun içerisinde olan zeâmet için bkz. Ömer Lûtfi Barkan, "Timar", *İslâm Ansiklopedisi*, XII/I, (2001), s. 286-333; Halil İnalcık, "Timar", *TDVİA*, XLI, (2012), s. 168-173; Erhan Afyoncu, "Zeâmet", *TDVİA*, XLIV, (2013), s. 162-164.

189 Burada yoklama, timâr veya zeâmetin verileceği kişinin buna uygun olup olmadığının tesbiti; yoklamacı ise bu tesbiti yapan kişi anlamında kullanılmıştır bkz. Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986, s. 370.

190 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İbnülemin Maliye (İE.ML), 129/12219; Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, TTK, Ankara 2013, s. 326-329.

ordusunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulmuş olan İrâd-ı Cedîd hazinesine timâr sisteminin ıslahı için verilen vazifelerdendi.[191] Timâr kanunlarına göre mirasçı bırakmadan ölerek boş (mahlûl) hâle gelen timâr ve zeâmetlerin mülâzımlara tevcih edilmeden önce bir yıl İrâd-ı Cedîd hazinesi tarafından idâre edilmesine karar verilmiştir. Böylece timâr-zeâmetin hakiki gelirinin ortaya çıkartılması hedeflenmiştir. Timârların zabt ve idâresi vazifesi İrâd-ı Cedîd hazinesine verildikten sonra çocuksuz vefattan dolayı boş kalan, hasılatsız ve yetim timârları olduğu söylenen, yoklamalarda sahipleri ortaya çıkmadığı için sahipsiz olarak işleme tâbi tutulan ve tevcihlerine rağbet olmadığı için ortada kalan bütün timâr-zeâmetler İrâd-ı Cedîd hazinesi tarafından idâre olunmaya başlandı. Zabt edilen timâr ve zeâmetlerse İrâd-ı Cedîd defterdarı tarafından iltizâm ve emânet usulüyle idâre edilmiştir.[192]

Seyyid Mehmed Nâilî Efendi bu vazife çerçevesinde Anadolu'da gittiği bölgelerin timâr sahipleri ve çeribaşları gibi eşraf tarafından vazifeye layık olduğuna şehadet getirilen kimselere timâr ve mülazemet tevcihi yapılması hususunu merkeze bildiriyordu. Merkezden gelen cevaba göre de alakalı kimselere vazife tevcih ediliyordu. Bu cümleden olarak Nâilî Efendi'nin reyi çerçevesinde cedîd mülazımlardan Antalya'da İbrahim'e[193], Kastamonu Silivri mahallesinde es-Seyyid Ahmed'e[194], yine cedîd mülazımlardan Bolu Gerede'de Ömer'e[195] ve Hüdavendigar sancağı Soma karyesinde askerî zümreden Mustafa'ya[196] mülazemet verilmiştir. Bolu sancağı Viranşehir nahiyesi Ahurtaş karyesindeki boş timâr Hasan'a[197], Sultanönü sancağı İnönü nahiyesi Tumanlar karyesindeki timârın mutasarrıfı Mustafa'nın evlatsız olarak İsmail muharebesinde şehid olmasıyla boş kalan timâr Veli'ye[198] ve Kastamonu Taşköprü'de Virancık nahiyesindeki timâr, sahibi Abdülaziz'in memuriyetini terk ederek firar etmesi ve yoklamada da bulunmaması dolayısıyla Hüseyin'e verilmiştir.[199]

---

191 *Mir'âtü'n-Nizâm Fî Devleti'l-Fihâm,* vr. 67a (Bundan sonra *Metin* şeklinde verilecektir); Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, baskı yeri yok 1986, s. 177.

192 Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih),* s. 178. Bu hususta ilk vazifelendirilen kurum Darbhâne-i Âmire olmuştur bkz. Ömerül Faruk Bölükbaşı, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhâne-i Âmire,* İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013, s. 162, 177-178. Osmanlı vergilendirme usullerinden olan iltizâm ve emânet için bkz. Mehmet Genç, "İltizam", *TDVİA*, XXII, (2000), s. 154-158.

193 BOA, Ali Emiri Selim III (AE.SSLM.III), 154/9261 (15 CA 1208/19 Aralık 1793).

194 BOA, AE.SSLM.III, 155/9314 (8 CA 1209/1 Aralık 1794).

195 BOA, Cevdet Tımar Zeâmet (C.TZ), 34/1662 (26 C 1209/18 Ocak 1795).

196 BOA, AE.SSLM.III, 284/16533 (12 ZA 1209/31 Mayıs 1795).

197 BOA, C.TZ, 118/5869 (3 Ş 1209/23 Şubat 1795).

198 BOA, C.TZ, 118/5873 (14 Ş 1209/6 Mart 1795).

199 BOA, C.TZ, 135/6728 (29 R 1209/23 Kasım 1794). Bunlar hâricinde Nâilî Efendi'nin yoklaması çerçevesinde verilen diğer bazı timâr ve mülâzemet tevcihleri için bkz. BOA, AE.SSLM.III, 173/10356; 78/4723; BOA, C.TZ, 123/6104; 132/6578; 118/5864.

### 1.2.3. Kîsedârlık Vazifesi

Dîvân-ı Hümâyûn kalemi kitâbetinden yetişen[200] Nâilî Efendi'nin bir diğer vazifesi rikâb-ı hümâyûn[201] kîsedâr[202] vekilliği olmuştur. Müellifimizin bu vazifeye hangi tarihte getirildiğine dair elimizde bir bilgi mevcut değildir. Divân-ı Hümâyûn kalemi emektarlarından olan Nâilî Efendi, 14 Cemaziyelahir 1209/6 Ocak 1795 tarihinde kîsedâr vekilliğinden kîsedârlığa tayin edilmiştir.[203] Yukarıda görüldüğü üzere bu tarihten sonra, bir evvelki vazifesiyle alakalı vesikaların mevcudiyeti, Nâilî Efendi'nin yoklamacılığı devam ederken kîsedârlık vazifesini de uhdesine aldığını göstermektedir. Müellifimiz kendisinin iki defa kîsedârlık yaptığını ifade etmektedir: "... iki defa' Dîvân-ı Hümâyûn kîsedârlığı hizmetinde dahi istihdâm ile ...".[204] Ancak biz sadece yukarıda belirttiğimiz 6 Ocak 1795 tarihli kayda ulaşabildik. Diğer kîsedârlık vazifesinin tarihine dair arşiv araştırmasında herhangi bir kayda ulaşılamamıştır.

### 1.2.4. Top Arabacıları Kâtipliği

Seyyid Mehmed Nâilî Efendi'nin bir başka vazifesiyse hâcelik[205] rütbesi ile top arabacıları kâtipliğidir[206]: "... arabacı kitâbeti uhde-i âcizânemde olduğu hengâmda...".[207] Top arabacıları ocağı, kapıkulu askerlerinin yaya ocaklarındandır. Ocak, büyük topların naklini temin edebilecek arabaların imalat ve bakımını sağlamakla mükellefti. Bunun yanında sefer esnasında bütün topların cepheye nakli vazifesi de ocağın uhdesindeydi.[208] Bu vazifenin tevcih tarihine dair herhangi bir kayda rastlayamadık. Ancak Halil Nûri Bey'in (ö. 1799), *Tarih*'inde Nâilî Efendi'nin sefaretini anlatırken "hâlâ Arabacılar Kâtibi [olan] Nâilî Efendi" şeklinde bahsetmesi müellifimizin bu vazifeye kîsedârlığa tayin

---

200 *Metin,* vr. 5a.

201 Bu tabir padişahın maiyyetini ifade etmektedir bkz. Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, s. 284; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, s. 44.

202 Resmî dairelerdeki evrak memurluğu için kullanılan bir tabirdir bkz. a.g.mlf., *age*., MEB, Ankara 1993, II, s. 284.

203 Vak'anüvis Halil Nuri Bey, *Nûrî Tarihi*, haz. Seydi Vakkas Toprak, TTK, Ankara 2015, s. 157.

204 *Metin,* vr. 5b.

205 Dîvân-ı Hümâyûn kâtiplerini ifade için kullanılan hâcegânlık için bkz. Mehmet İpşirli, "Hâcegân", *TDVİA*, XIV, (1996) s. 430-431. Ayrıca bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB, Ankara 1993, I, s. 693-695. Nâilî Efendi'nin "Hâcegân-ı Dîvân-ı Hümâyûn'dan ... Seyyid Mehmed Nâilî Efendi" şeklinde hâcelik unvanını ifade eden bir vesika için bkz. BOA, Cevdet Bahriye (C.BH), 268/12338. Nâilî Efendi için hâcegânlıkla aynı manâda kullanılan ve büyük tezkirecilik de denilen "tezkire-i evvel" unvanı da kullanılmıştır. Bu unvan bir vesikada "... tezkire-i evvel Seyyid Mehmed Nâilî Efendi" şeklinde geçmektedir bkz. BOA, Hatt-ı Hümâyûn (HAT), 1337/52194. Tezkire-i evvel unvanı için bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, s. 491.

206 Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî Yâhûd Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniye*, IV, s. 530.

207 *Metin,* vr. 58a.

208 Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, s. 341; Abdülkadir Özcan, "Kapıkulu", *TDVİA*, XXIV, (2001), s. 347. Ayrıca bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, TTK, Ankara 1988, II, s. 97-113.

tarihi olan 14 Cemaziyelahir 1209/6 Ocak 1795'ten sonra ve Prusya sefaretine tayin edildiği 21 Rebiülevvel 1211/24 Eylül 1796'dan önce getirildiği anlaşılmaktadır.[209]

### 1.2.5. Prusya Sefirliği

Avrupa devletleri Osmanlı Devleti nezdinde asırlardan beri elçi bulundurmaktaydı. Osmanlı Devleti ise ihtiyaç hâlinde gerekli devletler nezdine geçici elçiler göndermekteydi. III. Selim ile beraber ilk defa ikamet elçilikleri kurularak Avrupa devletlerinde devamlı elçilikler teşkil edilmiştir. İlk daimî elçi olarak Âgâh Efendi İngiltere'ye gitmişti. 1795 yılına gelindiğinde Nemçe ve Prusya'ya birer elçi tayini kararlaştırıldı. Bu karar gereği sâbık kethüda kâtibi İbrahim Afîf Efendi Nemçe'ye, hacegân-ı Divân-ı Hümâyun'dan sâbık kîsedâr-ı defterî Ali Efendi de Prusya'ya büyükelçilik vazifesiyle sefir olmuşlardır.[210] Bu hengâmda Nâilî Efendi'nin (yoklamacılık vazifesine devam ederken) Nemçe sefirliğine tayini hususu düşünülmüştür.[211] Ancak daha sonraki hadiselerden anlaşıldığı kadarıyla bu tayin gerçekleşmemiştir.

Bu vetirede Dersaadet'te bulunan Fransa elçisi diğer Avrupa devletlerinden ziyade Osmanlı Devleti'nin dostu olduklarını ifade ile Osmanlı Devleti'nin diğer devletlerden evvel Fransa'ya elçi göndermesi için girişimlerde bulunuyordu. Bunun sebebi şüphesiz Fransız ihtilâli sonrası Avrupa diplomatik dengeleri ile alakalıdır. İhtilâl sonrası yalnız bırakılan Fransa, Osmanlı Devleti'nin kendisini tanıması yönünde sürekli bir diplomatik faaliyet yürüterek diğer Avrupa devletlerine karşı Osmanlı ile ittifak kurma çabası içerisindeydi. Fransız elçisinin teşebbüsleri devam ederken Fransa Osmanlı Devleti'ne bir büyükelçi göndermiştir. Osmanlı Devleti bunun üzerine Fransa'ya gönderilecek elçi ile Nemçe ve Prusya'ya gidecek olan Afîf ve Ali Efendilerin gidişlerini Fransa elçisinin gelişine kadar tehir etti. Fransa elçisinin Osmanlı hudutlarına girmesiyle Dersaadet'e girmiş kabul edildi ve kendisini İstanbul'a getirmek üzere bir mihmandar görevlendirildi. Ardından elçi tayini hususuna geçildi. Burada bir değişikliğe gidildi ve

---

209 Vak'anüvis Halil Nuri Bey, *Nûrî Tarihi*, s. 433. Seydi Vakkas Toprak, 24 Eylül tarihini yanlış bir şekilde 23 Eylül olarak vermiştir.

210 Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Tertib-i Cedid, Matbaa-i Osmâniye, Dersaadet 1309, VI, s. 231; Vak'anüvis Halil Nuri Bey, *Nûrî Tarihi*, s. 212-213. İbrahim Afîf Efendi de Nâilî Efendi gibi Dîvân kaleminden yetişmiş ve benzer vazifeleri ifa etmiştir. Afîf Efendi önce kethüda kâtibi daha sonra hâcegândan olmuş, sefirlikten dönüşü sonrası topçular kâtibliği, Anadolu muhasebeciliği, defter eminliği ve rikâb-ı hümâyûn kethüdalığı gibi vazifelerde bulunmuş ve 30 Mayıs 1809'da vefat etmiştir. Keza Ali Efendi de maliye kaleminden yetişerek Defterhâne kîsedârı olmuş, ilerde bahsedileceği üzere Prusya (Berlin) sefirliği iptal edilerek Paris'e sefir olmuş, sefaretten dönüşü sonrası ise şıkk-ı sâlis defterdarlığı, tersane defterdarı, defter emini, Tophâne ve umur-ı Bahriye nazırlıkları gibi vazifelerde bulunmuş ve 6 Temmuz 1809 tarihinde vefat etmiştir bkz. Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî Yâhûd Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniye*, Matbaa-i Âmire, [İstanbul] 1311, III, s. 484, 554.

211 BOA, HAT, 221/12332.

Prusya sefirliğine tayin edilen Ali Efendi'ye Fransa elçiliği tevcih edildi. Bundan önce Nemçe sefareti için düşünülen sâbık Divân-ı Hümâyûn kîsedârı ve hâlâ arabacılar kâtibi olan Seyyid Mehmed Nâilî Efendi ise 21 Rebiülevvel 1211/24 Eylül 1796 tarihinde Ali Efendi'nin yerine Prusya sefirliği görevine tayin edildi.[212] Nâilî Efendi'nin evvela Nemçe sefirliğine düşünülmesi daha sonra da Prusya sefirliği görevine getirilmesi kendisine bürokraside değer verildiğini göstermesi bakımından mühimdir.

Seyyid Mehmed Nâilî Efendi'nin bu görevi fazla uzun sürmemiştir. Şöyle ki Cevdet Paşa'nın tabiriyle "merâkî bir âdem"[213] olan Nâilî Efendi'nin, Divân-ı Hümâyûn kîsedârlığına kadar yükseldiği, akran ve emsallerine nisbetle kendisiyle iyi geçinildiği ifade edilerek vakarı takdir edilmiştir. Ancak uzun müddet taşra memuriyetine gitmemiş olan Nâilî Efendi'nin kaygı eşiği yüksek bir kişiliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bundan dolayı yerine başka birisinin gönderilmesinin daha uygun olacağına kanaat getirilmiştir. Ayrıca Nâilî Efendi'nin cebren gönderilmesi durumunda kaygısının artmasının muhtemel olduğu ifade edilmiştir. Şüphesiz ki devletin işine fetanetli, zeki, akıllı, metanetli ve psikolojisi sağlam birinin sefir olması yarayacaktı. Bu arada Nâilî Efendi kendisince bazı dinî mahsurlardan da bahsetmişti. Ancak bu mahsurların neler olduğuna dair arşiv ve kaynak taramasında herhangi bir bilgiye ulaşamamıştır. Bu durumda Prusya elçiliğine başka birisinin tayini gerekli görülmüştür. Nâilî Efendi'nin bu hassas durumunun duyulmaması adına alenen istifası istenmiş ve Nâilî Efendi de vazifeden affını istemiştir. Bunun üzerine 19 Cemaziyelevvel 1211/20 Kasım 1796 tarihinde Nâilî Efendi'nin yerine Prusya elçisi olarak hâcegân-ı Dîvân-ı Hümâyûn'dan bina emini Ali Aziz Efendi tayin edilmiştir.[214]

### 1.2.6. Anadolu Muhasebeciliği

Nâilî Efendi'nin diğer bir vazifesi Anadolu muhasebeciliğidir. Osmanlı maliye kalemlerinden olan Anadolu muhasebeciliği XVI. asır ortalarında padişah ve vezirlerin Anadolu'daki vakıf ve tevliyet (mütevellilik/vakıf idâresi) hesaplarına bakardı. Erzurum

---

[212] BOA, HAT, 196/9801; Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet,* VI, s. 231-232; Vak'anüvis Halil Nuri Bey, *Nûrî Tarihi,* s. 433-434; Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr Ve Hakā'iku'l-Ahbâr [Osmanlı Tarihi (1209-1219/1794-1805)]*, nşr. Hüseyin Sarıkaya, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2017, s. 215; Aydın Çakmak, *Türk Dışişleri Teşkilâtının Gelişimi: Hariciye Nezareti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020, s. 23. Fransa elçiliğine tayin edilen Ali Efendi ve sefaretine dair müstakil bir çalışma için bkz. Maurice Herbette, *Fransa'da ilk Daimî Türk Elçisi Moralı Esseyit Ali Efendi (1797-1802)*, trc. Erol Üyepazarcı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.

[213] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet,* VI, s. 232.

[214] BOA, HAT, 205/10689; BOA, Cevdet Hariciye (C.HR), 122/6092; 47/2305; Vak'anüvis Halil Nuri Bey, *Nûrî Tarihi,* s. 450-451; Aydın Çakmak, *Türk Dışişleri Teşkilâtının Gelişimi: Hariciye Nezareti,* s. 23. Seydi Vakkas Toprak, 20 Kasım tarihini yanlış bir şekilde 19 Kasım olarak vermektedir. Nâilî Efendi için zikrettiğimiz vesikalarda geçen "merak" durumu aşırı endişe ve kaygıyı ifade eden ve modern tıpta Psikiyatri içerisinde değerlendirilen "anksiyete" hastalığı olabilir bkz. *Tıp Terimleri*, ed. Nedim Ünal, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını, Eskişehir 2018, s. 176, 180.

hâricindeki Anadolu kalelerinin maaş ve beratları bu muhasebede işleme alınırdı. Ayrıca beylerbeyilerin berat (timâr) tezkireleri buradan çıkardı. XVIII. asır ortalarında bu kalemde gümrük ve diğer bazı mukataalardan hak edenlere verilen paraların ve bazı vakıfların kayıtları tutulurdu. Ayrıca vazife tevcih edilen kimseler için tezkire ve berat yazılırdı. Kalem XVIII. asır sonlarında muhtelif mukataaların defterleri ile Akdeniz adalarındaki garnizon askerlerinin ve emeklilerin tahsisatlarına dair defterleri tutardı. Anadolu muhasebeciliğinin âmirleri birinci sınıf hâcegândandı.[215] Nâilî Efendi söz konusu vazifeye 1212/1797-1798 tarihinde tayin edilmiştir.[216]

Nâilî Efendi'nin bu vetirede arabacılar kâtipliği vazifesine de devam ettiği anlaşılmaktadır. Şöyle ki, 1798 yılında Mısır'ın Fransa tarafından işgal edilmesi dolayısıyla daha önce Kahire'de imal edilerek Mısır hacılarıyla Mekke-i Mükerreme'ye gönderilen Kâbe örtüsünün Sultan III. Selim'in emriyle bu defa -evvelkilerinden daha güzel bir şekilde- İstanbul'da imal edilerek gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Bu vazife Arabacılar Kâtibi Seyyid Mehmed Nâilî Efendi'ye tevcih edilmiştir. Gerekli malzemeler temin edilerek Sultan Ahmed Camii avlusunda Kâbe için altmış dört ve makam-ı İbrahim için iki tane siyah ipekten örtü dokunurken, hacca ve Kâbe'nin vasıflarına dair bazı hat ve âyetlerle Kâbe'nin kapısına asmak üzere gayet gösterişli bir perde hazırlanmıştır. Gönderilecek örtü, perde vs. eşyalar 26.988 kuruş ve bu eşyaların imali de 4.481,5 kuruş tutmuş olup, toplam 34.469,5 kuruş masraf edilmiştir. Eşyaların imalinin tamamlanmasıyla 11 Receb 1213/19 Aralık 1798 tarihinde darüssaade, babüssaade, rikâb-ı hümâyûn ağaları, Haremeyn vazifelileri vs. görevlilerin huzurunda Sultan Ahmed Camii'ndeki törenle örtüler sandıklara konularak saraya gönderilmiştir. Ertesi gün eşyalar sultanın huzurunda Surre-i Hümâyûn Emini Memiş Efendi'ye teslim edilmiş ve surre ile Üsküdar'a geçen Memiş Efendi Hicaz'a doğru hareket etmiştir.[217]

### 1.2.7. Tersane-i Âmire Anbar Eminliği

Nâilî Efendi'nin Kâbe örtüsü imali vazifesinden sonra tayin edildiği vazife Tersane-i Âmire anbarları eminliğidir. Dördüncü sınıf hâcegândan olan tersane anbarları emini, tersane anbarlarına giriş-çıkış yapan malzemelerden mesul olması hasebiyle[218]

---

[215] Ömer Lûtfi Barkan, "H. 974-975 (1567-1568) Malî Yılına Âit Bir Osmanlı Bütçesi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XIX/1-4, (1957-1958), s. 316-317; Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, s. 16; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, TTK, Ankara 1988, s. 341, 347, 355-356.

[216] Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî Yâhûd Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniye*, IV, s. 530.

[217] *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Rûznâme*, haz. V. Sema Arıkan, TTK, Ankara 1993, s. 294; Vak'anüvis Halil Nuri Bey, *Nûrî Tarihi*, s. 833-834; Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr Ve Hakā'iku'l-Ahbâr [Osmanlı Tarihi (1209-1219/1794-1805)]*, s. 302-303.

[218] Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, s. 465.

İstanbul'a gelen miri zahire ve hububatın tartılması, teslim alınması, kaydının tutulması ve depolanmasını sağlayan memurlardandı. Tersane anbarları İstanbul halkının zahire sıkıntısı çekmemesi ve hububat fiyatlarının artmaması adına yaptığı depolamayla mühim bir problemin engellenmesini sağlıyordu. Anbarlardan ihtiyaç zuhurunda askerî birliklere zahire ve Tersane-i Âmire zindanındaki esir ve tutukluların ekmek ihtiyacını gideren Tersane fırınına hububat veriliyordu. Anbar, ayrıca kalyon neferlerinin ekmek ihtiyacı için buğday temini sağlarken ekmekçilere de hububat veriyordu.[219]

Seyyid Mehmed Nâilî Efendi'nin Tersane-i Âmire anbar eminliği vazifesine getirilmesine dair net bir kayda ulaşılamamakla beraber 1213/1799 senesinde aylık beş yüz kuruş maaşla bu vazifede olduğu anlaşılmaktadır.[220] Nâilî Efendi ayrıca aylık mutad olarak yetmiş beş kuruş da kayık ücreti almaktaydı.[221] Nâilî Efendi'nin anbar eminliği vazifesini mevcut arşiv evrakına nazaran 1220/1805 yılına kadar çekebilmekle birlikte eldeki kaynaklar muvacehesinde sonraki yıllarda bu vazifeye devam edip etmediği tesbit edilememiştir.[222]

### 1.2.8. Ganem Mukataacılığı

Nâilî Efendi'nin bir diğer vazifesi Ganem mukataacılığıdır. Osmanlı kayıtlarındaki şekliyle "resm-i ganem" veya "âdet-i ağnâm" küçükbaş hayvanlardan alınan bir vergi olup genelde koyunlardan alınırdı. Osmanlı merkez maliye bürolarından olan ganem/ağnâm mukataası kalemiyse özellikle Rumeli'deki koyun vergilerinin hesaplarına bakardı. Resm-i ganem mukataası XVIII. asırdan itibaren hazinenin düzenli gelirlerinden olmuş ve hazinenin mühim bir kalemi hâline gelmişti. Ağnam/ganem mukataacılığı XIX. yüzyılda ağnam müdürlüğüne çevrilmiştir.[223] Ganem mukataacıları, yukardaki izahtan da anlaşılacağı üzere küçükbaş hayvan/koyunlardan alınan vergilerin hesabı ile vazifeli memurlardır. Nâilî Efendi bu vazifeye 28 Muharrem 1224/15 Mart 1809 tarihinde tayin edilmiştir.[224]

---

[219] Ufuk Gülsoy, *İstanbul Ticaret Borsası 1924-2014*, s. 48; Fadimana Fidan, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Tersâne-i Âmire Ambarına Hububat Temininde Bir İskele: Golos", *Tarih Okulu Dergisi* (*TOD*), 54, (2021), s. 3268-3269.

[220] BOA, Topkapı Sarayı Müze Arşivi Defterleri (TS.MA.d), nr. 2121/7 (Z 1213/6 Mayıs-4 Haziran 1799).

[221] BOA, AE.SSLM.III, 231/13469 (25 CA 1214/25 Ekim 1799).

[222] BOA, AE.SSLM.III, 250/14537 (29 RA 1220/27 Haziran 1805).

[223] Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, s. 25; Feridun Emecen, "Ağnam Resmi", *TDVİA*, I, (1988), s. 478; Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi, İstanbul 2003, s. 110; Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2015, s. 279; a.g.mlf., *Osmanlı Mâlî Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016, s. 269. "Devlete ait bir kısım vergilerin iltizama verilmesi" anlamındaki mukataa kavramı için ayrıca bkz. Mehmet Genç, "Mukātaa", *TDVİA*, XXXI, (2020), s. 129-132.

[224] Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî Yâhûd Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniye*, IV, s. 530; Şânî-zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *Şânî-zâde Târîhi (1223-1237/1808-1821)*, haz. Ziya Yılmazer, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2008, I, s.

### 1.2.9. Haremeyn Mukataacılığı

Nâilî Efendi'nin bir başka vazifesi Haremeyn mukataacılığıdır. Haremeyn mukataası, büyük camiler ve hac idâresi ile Mekke, Medine ve Kudüs vakıflarının gelirlerinin tahsil edilmesi ve harcanması ile ilgilenen Haremeyn muhasebesi kaleminin bazı mukataalarını idâre ederdi. Haremeyn mukataası ayrıca Mekke-i Mükerreme ve Medine-i Münevvere'ye gönderilen surre kayıtlarıyla bazı Haremeyn mukataa ve vakıflarının kayıtlarını tutardı.[225] Yapılan arşiv araştırmasında Nâilî Efendi'nin bu vazifeye hangi tarihte tayin edildiği tesbit edilememiştir. Nâilî Efendi'nin eserinde "sâbıkā Haremeyn mukāta'acısı" demesi ve eserin en geç 1813 yılında telif edildiği göz önüne alındığında Nailî Efendi 1813 yılından önceki bir tarihte bu vazifeye getirilmiştir.[226]

### 1.2.10. Defterdar-ı Şıkk-ı Evvel Vekilliği

Seyyid Mehmed Nâilî Efendi'nin son vazifesi şıkk-ı evvel defterdarı vekilliği olmuştur. Şıkk-ı evvel defterdarı, başdefterdar veya Rumeli defterdarı da denilen Osmanlı malî teşkilâtının başı olan ve protokol itibariyle birinci sırada olan defterdardır. Defterdarlar Divân-ı Hümâyûn üyelerindendi. Salı günleri vezirlerle beraber arza giren defterdarlar malî hususlara dair malumat verirlerdi. Kendi evinde de divan kuran başdefterdar malî davaları dinleyerek hüküm verebilirdi.[227] Nâilî Efendi bu vazifeye 1228/1813 tarihinde tayin edilmiştir.[228]

### 1.2.11. Vefatı ve Eserleri

Seyyid Mehmed Nâilî Efendi, 1229/1813-1814 tarihinde memuriyetten ayrılmış ve akabinde vefat etmiştir.[229] Nâilî Efendi'nin Anadolu Eyaleti Timar ve Zeâmet Muamelatı Yoklamacılığı, Anadolu Muhasebeciliği, Tersane-i Âmire Anbar Eminliği, Ganem Mukataacılığı, Haremeyn Mukataacılığı ve Defterdar-ı Şıkk-ı Evvel Vekilliği gibi maliyeye, Kîsedârlık ve Top Arabacıları Kâtipliği gibi idâreye ve Prusya Sefirliği gibi

196; Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi (Osmanlı Tarihi 1218-1224/1804-1809)*, haz. Ziya Yılmazer, TYEKBY, İstanbul 2015, II, s. 1461.

[225] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 351; Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, s. 259, 261.

[226] *Metin*, vr. 5a. Eserin telif tarihine dair ikinci bölümde bilgi verilmiştir.

[227] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 331-332; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, s. 414. Ayrıca bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, "Defterdar", *TDVİA*, IX, (1994), s. 94-96.

[228] Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî Yâhûd Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniye*, IV, s. 530. O tarihlerde başdefterdar Hüseyn Hüsni Bey'dir bkz. İsmail Hâmi Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971, V, s. 305.

[229] Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî Yâhûd Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniye*, IV, s. 530.

hâriciyeye müteallik mühim vazifelerde görevlendirilmesi kendisine olan itibarı göstermesi açısından kayda değerdir. Nâilî Efendi'nin devlet memuriyeti içerisinde alt kadrolardan başlayarak üst kademelere kadar çeşitli vazifelerde bulunmuş olması devletin işleyiş sistemini görmesini sağlamıştır. Bu da kendisine siyâsetnâme literatürü çerçevesinde değerlendirdiğimiz bir eser yazarak gördüğü problemlere çözüm önerileri sunacak kadar tecrübî bir birikim sağlamıştır denilebilir.

Mevcut kayıtlar muvacehesinde Nâilî Efendi'nin tek bir eser telif ettiği görülmektedir. O da *Mir'âtü'n-Nizâm Fî Devleti'l-Fihâm* adlı eseridir.[230]

[230] Bursalı Mehmed Tahir, *Siyâsete Müteallik Âsâr-ı İslâmiyye*, s. 9; Agâh Sırrı Levend, "Siyaset-Nameler", s. 188; Orhan Çolak, "İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Siyasetnâmeler Bibliyografyası", s. 363.

# 2. BÖLÜM

## 2.1. Eserin Adı ve Kime İthaf Edildiği

Eserin adı bizzat müellif tarafından *Mir'âtü'n-Nizâm Fî Devleti'l-Fihâm* olarak isimlendirilmiştir.[231] Bu isim daha sonra alakalı çalışmalarda da bu şekilde zikredilmiştir.[232] Eser, Sultan II. Mahmud'a ithaf edilmiştir.[233]

## 2.2. Eserin Telif Tarihi

Seyyid Mehmed Nâilî Efendi, eserini ne zaman yazdığına ve ne kadar sürede kaleme aldığına dair herhangi bir bilgi vermemektedir. Eserde Sırp isyanından bahsedilmesinden anlaşıldığı kadarıyla -Sırp isyanı 1813 yılında bastırılmıştır- eserin en geç 1813 yılında telif edildiği söylenebilir.[234] Eserin bu tarihte telif edildiği kabul edilirse Nâilî Efendi'nin, eseri vefatından kısa bir süre önce telif ettiğini söylemek mümkündür.

## 2.3. Eserin Telif Sebebi

Seyyid Mehmed Nâilî Efendi'nin ifadelerine nazaran devlette biraz zamandan beri fesad ve karışıklık ortaya çıkmıştır. Bunun ortaya çıkmasına sebep olan ahvâlin ne olduğu tahkik edilerek hâlin gereğine göre bu fesadı gidermenin çarelerine bakılmalıdır. Müellifimiz, bu fesad durumunu ve hâli kendince değerlendirmiştir. Vazifeleri icabı devletin pek çok dâhilî ve hâricî işlerine vukufiyet kesb ettiğini ifade eden müellifimiz, eserini bu kötü ahvâlin düzeltilmesi adına alınması gereken müessir tedbirlerden olmak üzere kaleme almıştır.[235]

## 2.4. Eserin Nüshaları ve Şekil Özellikleri

Eserin tesbit edebildiğimiz tek nüshası İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmalar koleksiyonunda TY02738 demirbaş numarasıyla kayıtlıdır. Eser, siyah üzerine yeşil kumaşla kaplı mukavva ciltli olup sırtı müzehheb ve 203X124 mm ebadındadır. Eser, aharlı kâğıda rika hattıyla yazılmıştır. Varak numaraları eserin sol üst köşesine Arabî harflerle yazılmış olup 77. Varağın numarası yazılmamıştır. Eserin 2b varağı 15 ve 75b varağı 7 satır olup geri kalan varaklar 17 satırdır. Varak 2a'da

---

231 *Metin,* vr. 6a.

232 Bursalı Mehmed Tahir, *Siyâsete Müteallik Âsâr-ı İslâmiyye,* s. 9; Agâh Sırrı Levend, "Siyaset-Nameler", s. 188; Orhan Çolak, "İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Siyasetnâmeler Bibliyografyası", s. 363.

233 *Metin,* vr. 3a.

234 *Metin*, vr. 72b. Sırp isyanına dair mufassal bir çalışma için bkz. Selim Aslantaş, *19. Yüzyılın Şafağında Balkanlar Osmanlıda Sırp İsyanları*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.

235 *Metin,* vr. 4b-5b.

"Nâilî Efendi'nin *Mirâtü'n-Nizâm Fî Devleti'l-Fihâm* nâm kitabıdır" yazmakta olup ayrıca Arabî rakamlarla demirbaş numarası da yazmaktadır. Eserin 76a ve 76b varakları boş olup 77a'da kırmızı mürekkeple "okunmuş olduğu" şeklinde bir ibare mevcuttur. 77 varaktan oluşan eserin ilk varağının a yüzünde birtakım şiirler mevcut olup b yüzü boştur. Bu şiirlerden biri Sultan III. Selim'in katli sonrası kaftanından çıktığı rivayet edilen Nevres-i Kadîm'in şu beytidir:

"Nutk-ı şehîd-i sa'id sultân Selîm hân-ı salis:
Kendü elimle yâre kesip verdiğim kalem
Fetvâ-yı hûn-ı nâ-hakımı yazdı ibtidâ".

Eserin 8a ve 51a-51b olmak üzere iki varağında derkenâr bulunmaktadır. Varak 14a'nın bitmesine yakın derkenâr olarak kurşun kalemle bir başkası tarafından yazıldığı anlaşılan ve üzeri çarpı atılarak çizilen şu ibareler yer almaktadır: "Burası büsbütün hezeyân görünüyor. Çünkü muhârebenin aslâ fâidesi görülmez". Zikredilen varakta düşmandan intikam almaktan bahsedilmektedir.

Eserin herhangi bir yerinde müstensih kaydı veya müellif nüshası olduğuna dair bir ibare mevcut değildir. Yukarıda ifade edildiği üzere sadece varak 2a'da "Nâilî Efendi'nin *Mirâtü'n-Nizâm Fî Devleti'l-Fihâm* nâm kitabıdır" yazmaktadır. Yazı şekline bakıldığında eserin yazısı, Nailî Efendi'nin yazısına benzemekle beraber bu husus hakkında kesin bir şey söylemek kolay görünmemektedir.[236]

### 2.5. Eserin Muhtevası

Metinde bulunan derkenâr tarzındaki başlıklardan hareketle eserin muhtevasını şu şekilde sıralamak mümkündür:

Mukaddime-i Mukteziyye (6a)
Kānûn Ta'bîri Keyfiyeti (8b)
Tertîb-i Askere Hâcet Messeden Keyfiyât (10b)
Nukūd ve Hazâyine İhtiyâç Keyfiyeti ve Hazâyin Cem'inde Muktezî Olan Ahvâl (11b)
Hazîne Ta'bîri (12a)
Fezâil-i Emr-i Şûrâ (16a)
İstiklâl-i Kâmile-i Vükelâ-yı Fihâm Kazıyyesi Ki Umde-i Vesâil-i Nizâmdır (18a)
Der Mezemmet ve Mazârr-ı Rüşvet (23b)
Der Mezemmet-i Tebzîr ve İsrâf (27a)

[236] Nâilî Efendi'nin yazısının bir örneği için bkz. BOA, AE.SSLM.III, 231/13469.

Esâs-ı Mevâdd-ı Zulm ü Fesad ve Keyfiyyât-ı Mazârr u Hasârân-ı Hâlât (33a)
Mazarrat-ı Kesret-i Vüzerâ ve Hademe-i Devlet (39a)
Der Keyfiyyet-i Fersûdegî-yi Nizâm-ı Re'âyâ ve Mazârr-ı Îsân (45a)
Mazârr-ı Mezâhime-i Nüfûs Der-Asitâne ve Havâliş (50b)
Asker Tertîbi Lüzumu ve Keyfiyyeti (52a)
Hâtime-i Risâle Mine'l-levâzım (73a)

Eser hamdele ve salvele ile başlamakta ve padişahın övgüsü ile devam etmektedir.[237] Daha sonra Osmanlı Devleti'nin yüceliği ve büyüklüğü övülmektedir. Osmanlı padişahlarının İslâm dinine ve şeriat hükümlerine bağlı oldukları, bu uğurda hizmet ettikleri; Haremeyn'e hizmet etmeye başladıklarından beri şanlarının arttığı; Osmanlı Devleti'nin dünya döndükçe devam edeceğinin ilâhî bir teyidinin mevcut olduğu ve bundan dolayı koruma altında olduğu; dünyanın sonuna kadar bu durumun devam edeceği ifade edilmektedir.[238] Ancak devlette biraz zamandan beri fesad ve karışıklık ortaya çıkmıştır. Bunun sebeplerinin ne olduğu araştırılarak durumun gereğine göre bu karışıklığın giderilmesinin çarelerine bakılmalıdır. Bu fesadı ve vaziyeti kendi zaviyesinden değerlendiren müellifimiz, vazifeleri icabı devletin pek çok dâhilî ve hâricî işlerine vukufiyet kesb ettiğini ifade ederek bu kötü vaziyetin düzeltilmesi adına alınması gereken tesirli tedbirlerden olmak üzere *Mir'âtü'n-Nizâm Fî Devleti'l-Fihâm* adlı eseri kaleme aldığını ifade etmiştir.[239]

Mukaddime-i Mukteziyye bölümünde her asırda dinin kaidelerini icrâ, Allah'ın emir ve yasaklarını muhafaza ederek, cemiyetin işlerini güzel bir şekilde halledecek "bir hâkim-i âdil ve muslih-i kāhir ve âmilin" gerekli olduğu ifade edilmiştir. Bu hâkimin adaletle iş görüp zayıfları zulümden koruması gerektiği, bunu yaparken de emir ve yasakları önce kendi nefsine sonra da halka tatbik etmesi gerektiği ve reâyânın Allah'ın bir emaneti olduğu vurgulanmıştır. Saltanatın devamına vesile olan siyâset ise, hüküm ve kaidelerin itidali demek olduğundan bunun icrâsında gevşeklik ve yavaşlık gösterilmemelidir. Bunu yaparken adalete oldukça dikkat edilmelidir. Nitekim âdil olunursa reâyâ ferah ve asayiş içinde olup devlet zeval bulmaz.[240]

Kānûn Ta'bîri Keyfiyeti bölümünde kanun tabirinin iki şekline itibar edildiği ifade edilmiştir. Bunlardan birisi aklî hikmetlere göre deliller ve aklî şekillerden (suver-i

[237] *Metin*, vr. 2b-3a.
[238] *Metin*, vr. 3a-4b.
[239] *Metin*, vr. 4b-6a.
[240] *Metin*, vr. 6b-8b.

akliyye) çıkarılmış olan hükümler ve kaidelerdir. Bunlar sadece hikmet sahipleri ve filozofların idrâkleri gereği tecrübe ile tanzim edilen hükümler olup ehl-i kitab milletlerde ve şu an mezhepsiz olan Avrupa devletlerinde buna riâyet edilir. Ancak, Kur'ân-ı Kerîm'e (ahkâm-ı Furkāniyye) uygun olmayan hususlara itibar edilemez ve aklî deliller naklî delillere uygun olursa güzel olur. Kanun tabirinin diğer şekli, ilâhî hükümlere uygun olup tatbik edilen devlet kanunları olup, lisanımızda buna "kanun" denir. İlâhî kelâmı asrın idrâkine ifade eden Peygamber varisi ulemâ ve müçtehidlerin azalmasıyla insanların mizaçları bozulmaya başlamış ve insanlar ilâhî hükümlere uymamaya başlamıştır. Bu zamanlarda mülkî tasarruflardan ibaret olan muamele ve hususlarda, asrın mizac-ı hâline ve nüfusun tabiat ve tavırlarına göre kitab ve sünnete uygun, alimler, fakihler ve fetanet ehli tarafından araştırılarak, itidal derecesi seçilerek hükümler düzenlenmiştir. Osmanlı sultanlarının kanunları da bunlardandır. Zikredilen bu kısım "siyâsiyye-i aklî-i mücerredden" vâreste olan siyâsiyye-i şer'iyye olup, sultanlar Allah'ın yardımıyla adaletle davranıp zulümden kaçınmışlar ve böylece saltanatları mamur olup kudretleri günden güne artmıştır.[241]

Tertîb-i Askere Hâcet Messeden Keyfiyât bölümünde sultanların devletini düşmandan ve civar memleketlerden muhafaza ve bir hücum olursa müdafaa edebilmesi için askere ihtiyaç olduğundan ve askerlerin de birtakım ihtiyaçlarının giderilmesi için bol miktarda para ve hazineye ihtiyaç olduğu ifade edilmiştir.[242]

Nukūd ve Hazâyine İhtiyâç Keyfiyeti ve Hazâyin Cem'inde Muktezî Olan Ahvâl bölümünde hazine ve paranın ortaya çıkması için reâyâ ve berâyâdan aşar, avarız, nüzul gibi bazı vergilerin tahsil olunması gerektiği belirtilmiştir. Bu yapılırken de reâyâ korunmalı, ezilmemelidir.[243]

Hazîne Ta'bîri bölümünde reâyânın, devletin ve saltanatın hazinesi olduğu ifade edilerek onlara şefkatle davranılıp zulümden korunmaları gerektiği vurgulanmıştır. Bu hususta devlet görevlilerinin mülkî kanunlara ve siyâset-i şer'iyyenin icrasına çalışmaları gerektiği söylenmiştir. Paranın husule gelmesi için bir başka husus ganimet mallarının toplanmasından oluşan hazine olup, Osmanlı padişahları ganimetten elde ettikleri paraları cihad, askerin idâresi, hudud ve diğer kalelerin ihtiyaçları gibi yerlere sarf edip kalanını da hayır işlerine sarf etmişlerdir. Biraz vakittir her hususta ifrat ve tefrite kaçıldığından reâyâ zulme maruz kalmıştır. Bundan dolayı kendilerinden talep edileni

[241] *Metin*, vr. 8b-10b.
[242] *Metin*, vr. 10b-11b.
[243] *Metin*, vr. 11b-12a.

verememektedirler. Gerekli gereksiz israfa meyil arttığından sarf edilen malın yeri, reâyâdan alınarak doldurulmak istenmiştir. Bu durum ise devletin kudretini düşürürken ganimet alma yolunu da kapatmıştır. Düşmanlar harp sanayiinde kendilerini geliştirirken İslâm askeri sebatsızlık gösterdiğinden ganimet kapısı kapanmıştır. Saltanatın muhafazası ve masrafların idâresi için vergiler mutedil bir tarzda zulmetmeden alınmalıdır. Masrafların gelirleri geçmemesine dikkat edilmelidir. Zira bu, devletlerin zevaline sebep olan bir durumdur. Bu hususta adalete ve şeriata muhalefet etmemeye dikkat ederek insanların kalplerini soğutacak işlerden uzak durulmalıdır.[244]

Hazîne Ta'bîri bölümünde bahsedilen insanların kalplerini soğutacak işlerden biri olarak haksız yere muhallefât zabtı ve muhallefâtı zabtedilen kişilerin varislerine zarar verilmesi (emvâl-i mîrîden habbe-i vâhide ekl ü bel'i görülmeyen ve işidilmeyen nice kimesnelerin muhallefâtına ta'arruz ile cânib-i mîrîden zabt u girift birle verese ve evlâdlarına gadr olunması) zikredilmiştir. Bu husus üzerinde durulmaya şâyândır. Müsadere, devletin ölen bir devlet vazifelisinin mallarına el koyması, muhallefât ise o kişinin geride bıraktıkları anlamına gelmektedir. Burada müsadere, kişinin devlet vazifesi dolayısıyla ve/veya onun getirdiği imkânlarla elde ettiği mal, mülk, emlâk vb. için câriydi. Şahsî birikimler mevzubahis değildi. Ancak müsadere ve muhallefâtın zabtında suistimaller ve keyfî müdahaleler olabiliyordu. Devlet bu durumu engelleyici tedbirlere başvursa da tamamen ortadan kaldıramıyordu. Haddizatında müsadereye XVII. ve XVIII. asırlarda sıklıkla başvurulmuş ve bu durum müsaderenin bir finansman aracı hâline dönüşmesini sağlayarak XIX. yüzyılda da devam etmesini sağlamıştır. Müsadere/muhallefât zabtının çift taraflı bir hususiyeti mevcuttu. Şöyle ki, müsadere uygulamasına mevzubahis olan kişinin "muhalif/feodal" bir unsur olması mevzunun siyâsî, bu unsurdan elde edilecek muhallefâtın gelir kaynağı olması da mâlî çerçevesini teşkil ediyordu. Bu uygulama ile devlet, aşırı sermaye birikiminin önüne geçerek güçlü bir merkezî teşkilâtlanma vücuda getirirken taşrada da ferdî sermaye birikimini engelleyip şahsî zenginlik ve bunun getireceği tahakküm ve zorbalığın önüne geçmeye çalışmıştır. Uygulama devlete bir yandan gelir kaynağı oluşturarak finansman sağlarken aynı zamanda servet ve mülkiyet temelli oluşumları da engellemeye çalışmıştır.[245]

Müsaderenin kaldırılmasına dair evvelinde de olmakla beraber III. Selim devrinde de tenkidler dile getirilmiş, hatta padişah bizzat bu durumu tenkid etmişse de o dönemde

---

[244] *Metin*, vr. 12a-16a.

[245] Ömer Karaoğlu, *Servetin Denetimine Yönelik Bir Uygulama Müsâdere II. Mahmut Dönemi (1808-1839)*, İz Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 94-96, 173-177.

kaldırılmasına dair bir teşebbüs bulunmamaktadır. II. Mahmud Yeniçeri Ocağı'nın ilgası akabinde reâyâya uygulanan müsadereyi kaldırmışsa da bu karar tam olarak tatbik edilememişti. Müsadere, Tanzimat-ı Hayriye icabından olarak 1838 yılında çıkartılan Ceza Kanunnamesi ile kesin olarak kaldırılacaktır.[246]

Fezâil-i Emr-i Şûrâ bölümünde müzâkere ve müşâverenin öneminden bahseden müellifimiz, bu hususta iki görüş olduğunu bildirmiştir. Bunun ilki toplu bir meşveret meclisi diğeri de görüşü alınacak kişilerle tek tek görüşmektir. Müellife göre ilk usul tercih olunmalı ve mevzu etraflıca ele alınarak hayırlı ve güzel görünen görüş tercih edilmelidir. Zaten, kitab ve sünnet vesile edilerek yapılıp hüsn-i neticeleri olan maslahatlar güzeldir.[247]

İstiklâl-i Kâmile-i Vükelâ-yı Fihâm Kazıyyesi Ki Umde-i Vesâil-i Nizâmdır bölümünde vükelânın istiklâlinden bahsedilmiş ve sadarette olacak olan zâtın özellikleri sayılarak tam bir istiklâl-i kâmileye sahip olması gerektiği vurgulanmıştır. Sadrazam, şeyhülislâm, dârüssaâde ağası, reisülküttâb, defterdarlar ve ocaklar ağaları erkân-ı saltanattan sayıldıklarından bunların hepsinin bir "cism-i vâhid" olduğu ifade edilmiştir. Köprülü Mehmed Paşa ve yakın zamandaki sadrazamlardan Hekimoğlu Ali Paşa, Râgıb Paşa ve Silahdâr Mehmed Paşa gibi vezirlerin istiklâl ve ruhsat-ı kâmile sayesinde başarılı oldukları vurgulanmıştır. Müellifimiz, işlerinde müstakil olan kişinin başladığı işi güzelce bitireceğini vurgulamıştır. Devletin Haremeyn'e olan hizmetlerinden ötürü "Devlet-i Muhammedî" tabir olunduğu belirtilmiştir. Ancak, Haremeyn mukataasına taarruz edildiği zamandan beri asayiş ve refahta problemler meydana gelip, şeriata mugayir işlerden dolayı devletin şirazesinin kayarak ihtilâle yüz tutmuş olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca Vehhabi tâifesinin zuhuruyla Haremeyn hizmetkârlığı unvanının elden çıkma noktasına vardığı vurgulanmıştır. Müellifimize göre saltanatın vekilleri olan vezirlerin istiklâllerinin olmayışı saltanatı bozan problemlerdendir. Vezirlerin istiklâli, insanların ve devlet hizmetlilerinin de itaatini sağlayacaktır. Bu da reâyânın zulümden kurtulmasına ve devletin istikrar ve imarına vesile olacaktır.[248]

---

246 Muhammed Mahmut Bakır, *II. Mahmud'un Gölgesinde Kanun-ı Kadîm'in Yaniden İnşası: Tanzimat-ı Hayriye*, s. 52, dipnot 53.

247 *Metin,* vr. 16a-18a.

248 *Metin,* vr. 18a-23b. Erkân-ı saltanattan sayılan ve "cism-i vâhid" olarak tavsif edilen vazifelilere dair bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, TTK, Ankara 1988, I, s. 173-233; Mübahat S. Kütükoğlu, "Defterdar", s. 94-96; Ülkü Altındağ, "Dârüssaâde", *TDVİA*, IX, (1994), s. 1-3; Recep Ahıshalı, "Reîsülküttâb", *TDVİA*, XXXIV, (2007), s. 546-549; Mehmet İpşirli, "Sadrazam", *TDVİA*, XXXV, (2008), s. 414-419; a.g.mlf., "Şeyhülislâm", *TDVİA*, XXXIX, (2010), s. 91-96; Beytullah İmzaoğlu, *Şeyhülislam Cemaleddin Efendi (1848-1919)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2019, s. 4-8; Recep Ahıshalı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Reisülküttâblık (XVIII. Yüzyıl)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2023, s. 11-31.

Der Mezemmet ve Mazârr-ı Rüşvet bölümünde rüşvetin fenalıklarından bahsedilerek külliyen kalkmadıkça devlete safvet gelemeyeceği ve saltanatın ayakta kalmasına vesile olan siyâsetin icrâ edilemeyeceği vurgulanmıştır. Devlet hizmetinde bulunanlar rüşvete iltifat etmeyip sadakatle işlerine çalışmalıdırlar. Devlet-i Aliyye'nin bu derece şevket ve saltanatına vesile olan husus önceki sultanların ilâhî hükümleri icrâ etmeleridir. Rüşvete meyil zulme sebep olmaktadır. Ayan gibi zümrelerin zulümleri, devlet memuriyetlerinin hak edilmeyenlere verilmesi, vb. hep rüşvetin revaç bulmasından kaynaklanmaktadır. Müellifimiz, Avrupa devletlerinde rica ile iş görülmediğini, her hususun yürürlükteki kaidelere tabi tutulduğunu ve yürürlükteki kaidelerin çiğnenmediğini ifade etmektedir. Müellifimize göre din ve devlete oldukça zararı olan rüşvetin mansıb ve memurluklarda revaç bulmasıyla hak etmeyenlere mansıb verilirken, memuriyetler sâdık olmayanların eline geçer. Bu kimselerin makamlarını muhafaza gayreti ise memuriyetlerini unutmalarına ve devlet işlerinin layıkıyla yerine getirilememesine sebep olur.[249]

Der Mezemmet-i Tebzîr ve İsrâf bölümünde israfın haram olduğuna dair ilâhî yasak olduğu ifade edilmiştir. Otuz kırk sene önce o günlerdeki gibi bir israf olmadığını söyleyen müellife göre "sammur ve kākum kürk iltibâsı" gibi edep sınırını aşan şeylere cesaret edilemezdi. Ancak insanlar artık edep dairesinden çıkıp çeşitli israf ve sefahate müptela olmuşlardır. İsraf, borca sebep olmuş ve bu da türlü fesada ve kişilerin nizâmının bozulmasına sebep olmuştur. Yeni bir icad olarak alafranga resimlerden yapılmış binalar ve bunların mefruşatı da israflardandır. Müellifimize göre bu fesadın asıl sebebi siyâsetin (siyâseten katlin) icrâ edilmemesidir. (Sultan tarafından) nizâmın yeniden eski hâline döndürülmesi istenirse Allah'ın yardımı ve Peygamber'in (s.a.v.) ruhaniyetinden yardım istenerek güzel bir neticeye varılır. Çöküşe yüz tutmuş olan devlet ve saltanat yerinde kalır. Esas fesad giderilirse onun dalları gibi olan diğer kötülüklerde giderilir. Lafı yine sadrazamın tam istiklâl sahibi olmasına getiren müellifimiz, sadrazamın tam bir istiklâle sahip olması durumunda yardımcıları ve diğer vazifelilerinde din ve devletin önemli işlerini görmede gönül birliği ile çalışacaklarını ifade etmiştir. Müellifimiz, sadrazamın istiklâlinin önemine özellikle vurgu yapmıştır. Haremeyn meselesi üzerinde de duran müellifimiz, Vehhabi meselesinin bir şekilde halledilmesi gerektiğini vurgulamıştır.[250]

Esâs-ı Mevâdd-ı Zulm ü Fesad ve Keyfiyyât-ı Mazârr u Hasârân-ı Hâlât bölümünde, esas fesattan sayılan hususlardan birinin de Anadolu ve Rumeli'deki dağlı

[249] *Metin*, vr. 23b-27a.
[250] *Metin*, vr. 27a-33a.

eşkıyası ve derebeyi tâifesinin ahaliye zulmetmesi olduğu ifade edilmiştir. Bu zulmün ortadan kaldırılması öncelikli mülkî işlerdendir. Sultan III. Selim döneminde bunu engellemek için birtakım yollara başvurulmuşsa da başarılı olunamamıştır. Müellifimize göre reâyânın zulümden dolayı vatanlarını terk etmesi memleketin harap olmasına sebep olmaktadır. Bu zulmü engellemek için derhâl teşebbüste bulunulmalı ve bu kimselerin merkezdeki vazifelilerle irtibat kurmaları engellenerek gereken tedbirler alınmalıdır. Eğer ağırdan davranılırsa bu derebeyi tâifesi devlete isyan ile meliklikler olma yoluna gidebilirler. İtizâm da bu hususun teferruatındandır. Malum olduğu üzere iltizâm, devlete ait herhangi bir vergi gelirini toplamayı bir kişinin belli bir yıllık bedel karşılığı olarak üzerine almasıdır. Ancak bu her sene artarak reâyâ için bir zulme dönüşmüştür. İltizâmların bu kadar artması mukataa, timâr, zeâmet, vakıflar gibi gelirlerin derebeyleri tarafından idâre edilerek kimseye verilmemesi ve iltizâm edenlerle berat sahiplerine zabt ettirilmemesinden kaynaklanmaktadır. Haddinden fazla artmış ve fahiş hâle gelmiş olan iltizâmlar mutedil bir seviyeye çekilerek reâyâ zulümden kurtarılmalıdır. Zeâmet ve timâr sahipleri de gelirlerini ya kendileri zabt etmeli ya da bu gelirler mutedil bir şekilde iltizâm olunmalıdır. Bunlar Devlet-i Aliyye'nin kadîm kanunlarının (kavânîn-i kadîmesinin) icrâsına bağlıdır. Müellifimize göre devletin nizâmının iadesine teşebbüs edilirse, sadrazam ve devlet vazifelileri şeriata tutunup hâlis bir niyet ve gönül birliğiyle çalışarak kadîm kanunları hâle uygun bir şekilde icrâ ederlerse fesad ortadan kalkacak ve devletin kudreti artacaktır. Bu da nizâm ve düzen getirecektir. Böylece derebeyi gibi tâifelerin zulümleri de engellenmiş olur. Ancak bu husus lafta kalmamalıdır. Zira önceki padişah devrinde öyle olmuş ve bir netice vermemiştir. İhtiyaçlar hususunda ise mutedil hareket edilmeli ve müzayakaya düşülmemelidir.[251]

Mazarrat-ı Kesret-i Vüzerâ ve Hademe-i Devlet bölümünde müellifimiz, devletin nizamının şirazesini bozan hususlardan birinin de vezirlerle devlet hizmetlilerinin sayılarının artması ve müstahak olmayanlara verilmesi olduğunu ifade etmiştir. Müellifimize göre vezirliğe şâyân olmayan ahvâli meçhul kimselere yüksek rütbe verilmemelidir. Devletin nizâmının devamı, eyalet ve livalarda dirayetli vezir ve beylerbeyilerin istihdamına bağlıdır. Eğer bir rezillik vuku bulursa bu kimseler azledilmeli ve emsallerine ibret için ceza verilmelidir. Bir eyalette kuvvetli bir vezirin varlığı, derebeyi tâifesinin ahaliye zulmünü engeller ve herkesin itaatini sağlar. Vezirlerin çokluğu, vazifede uzun müddet kalamamalarına ve bu da azil veya mansıbsız bir mahalde

[251] *Metin*, vr. 33a-39a. Dağlı eşkıyası problemine dair bkz. Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Dağlı İsyanları (1791-1808)*, Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1983.

oturmalarına sebep olmaktadır. Bu ise vezir ve beylerbeyilerin ahvâlinin dağılmasına ve kapı halklarının perişan olmasına sebep olmaktadır. Kapı halkının durumu ise muhtemel bir mezalime sebep olacaktır. Müellifimiz, bu durumun vezirlerin ve devlet hizmetlilerinin çokluğu ile hatır ve gönle göre iş yapmaktan kaynaklandığını ifade etmektedir. Vezirler ve beylerbeyleri erkân-ı saltanattan sayıldıklarından mansıb veya mansıbsız bir yerde oturuyorlarsa durumlarına özen gösterilmelidir. Diğer iki mühim vazife olan kapıcıbaşılık ve silahşörlük hizmetinde istihdam edilecek kimseler ise vezirzâdelerden veya Enderûn-ı Hümâyûn'da terbiye görenlerden seçilmelidir. Keza, Dîvân-ı Hümâyûn'da hacegân olacaklarda kalem ehli olmalı; kitâbeti ve inşayı bilmeli; meçhul ve vezirlerin kapısında gezmiş imlâ bilmez kimselerden olmamalıdır. Zümrelerin nizâm ve rabıtasını bozmamak için hak etmeyenler istihdam edilmemelidir. Zümrelere ehli olmayan yabancıların girmesi nizâm ve erkânı bozarak devletin nizâmının bozulmasına ve çeşitli fesadların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bunların kadîm nizâmlarına uygun olarak ve vaktin gerektirdiği şekilde saltanatın nizâmı korunmalıdır.[252]

Der Keyfiyyet-i Fersûdegî-yi Nizâm-ı Re'âyâ ve Mazârr-ı Îsân bölümünde cizye veren reâyânın da bozulduğundan bahsedilmiş ve buna örnek olarak Fenerli Rumlar verilmiştir. Fenerlilere iltifat edilmesi ve devletin sırlarına vâkıf olmaları saltanatın nizâmına halel veren bir meseledir. Fenerlileri "iblis tıynetli" olarak tavsif eden müellifimize göre bunlar Devlet-i Aliyye'nin tarafında gözükse de başka devletlerin tarafındadırlar. Müellifimiz, bunların düşmana çalıştığı kanaatindedir. Müellifimize göre Halîl Hamîd Paşa (ö. 1785) zamanına kadar bunlara iltifat edilmezken paşa, amedciliğinden sadrazamlıktan azline kadar bunlara itibar etmiş ve vazifede kullanmıştır. Bunlar ise devlet sırlarını söyleşirdi. Paşa, bunlarla müzâkere etmeden önemli işlerin tanzimine başlamazdı. Bunlar içinde devlete sâdık olanlar pek az olup Rusya ve başka devletlere meyletmelerinden dolayı bazıları cezalandırılmıştır. Dîvân tercümanlığında sâdık kimseler istihdam edilmeliyken hıyaneti zahir olmuş ve fakat mecburen istihdam edilerek sadakatlerini arz etmiş olan Fenerliler varsa da bunlara asla güvenilmemeli ve bu kimseler devlet sırlarına vâkıf olmamalıdırlar. Müellifimize göre mümkünse Dîvân tercümanı odası Bâb-ı Âlî'den kaldırılmalıdır. Gayr-i müslimlerin (ehl-i zimmet) muhafazasına da dikkat edilmelidir. Bu hususta bir kusur ve rehavet olması hâlinde itaatten çıkarak isyan edebilirler. Bunların servet edinmeleri ve tahrike gelmeleri de itaatten çıkmalarına sebep olabilir. Gayr-i müslimleri, itidale dikkat edip himayelerine

[252] *Metin*, vr. 39a-45a.

ihtimam göstererek orta yollu bir şekilde idâre etmek, mahsurlardan korunmayı sağlar. Hayli vakittir reâyâ çeşitli zulümlere maruz kaldığından perişan olup vatanlarını terk ederek başka memleketlere yerleşmişlerdir. Bazılarıysa isyan ederek diğer devletlere iltica etmişlerdir. İstanbul'daki gayr-i müslimler de biraz vakitten beridir edep sınırlarını ve reâyâ şartlarını aşacak hareketlere girişmişlerdir. İçlerinden bazılarıysa reâyâlıktan çıkıp başka tavırlar edinmişlerdir. Diğer reâyâ da bunlara bakarak hareketlerini Avrupa'ya uydurup reâyâ tavırlarının dışında hareket etmektedirler. Müellifimize göre Rumlar ve Katolik Ermeniler, Frenklere mahsus tavırları kendilerine şiar edinmiş ve isyana hazır vaziyete gelmişlerdir. Bu hususlardan dolayı ehl-i zimmet reâyâya bir an evvel nizam verilmelidir.[253]

Mazârr-ı Mezâhime-i Nüfûs Der-Asitâne ve Havâliş bölümünde İstanbul'un nüfusunun çok artmış olmasının sebebi olarak taşrada çeşitli zulümlerin çokluğundan ve Kırım ve emsali memleketlerin kâfir eline geçmesinden kaynaklandığı ifade edilmiştir. İstanbul'da nüfusun çoğalması ise devletin nizamına ve asayişe zarar vermektedir. İstanbul'a yerleşen bu kimseler İstanbul ve havalisinin nüfusunun artmasına ve bu da zahirede probleme, fiyatların yükselmesine ve zahire temin edilen yerlerde zulme sebep olmaktadır. Bunun bir çaresine bakılması gerekmektedir. Ancak taşranın hâli düzeltilmeden bu kişilerin geri dönmesi de sağlanamaz. Müellifimiz, Avrupa'da her şehir, kasaba ve köylerde oturanların yazılı olup meçhul ve müphem bir kimsenin bilinemeyeceğini ifade etmiştir. Ancak, İstanbul'da özellikle bekâr odalarında meçhul şahısların olduğunu vurgulayan müellifimize göre bu odalar kapatılmazsa İstanbul'da emniyet kalmayacaktır. Bekâr odalarındaki kimselerin kendilerini bir esnaf gurubuna dayandırdığını söyleyen müellifimiz, çözüm olarak gündüz çalışan bu kimselerin gece olunca bağlı olduğu ocağa gidip yatmalarını, ocaklı değillerse kefil odasında yatmalarını tavsiye etmiştir.[254] Bekâr odalarına dair müellifimizin tavsiyelerine II. Mahmud devrinin ilerleyen yıllarında uyulduğu görünmektedir. Bu da eserin, müellifin vefatı sonrası bir tesiri olduğunu veya kesin olmamakla beraber sultan tarafından okunmuş olabileceği ihtimalini göstermektedir.[255]

---

253 *Metin,* vr. 45a-50b. Fenerli Rumların zararlı faaliyetlerine dair bkz. Sezai Balcı, *Babıâli Tercüme Odası*, Libra Kitap, İstanbul 2018, s. 130-135. Katolik Ermenilere dair bkz. Kemal Beydilli, *II. Mahmud Devri'nde Katolik Ermeni Cemâati Ve Kilisesi'nin Tanınması (1830)*, Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, Harvard 1995.

254 *Metin,* vr. 50b-51b.

255 Bu hususa dair bkz. Işıl Çokuğraş, "Osmanlı İstanbulu'nda Bekâr Odaları", *mimar.ist,* 47, (2013), s. 29-35; a.g.mlf., *Bekâr Odaları ve Meyhaneler Osmanlı İstanbulu'nda Marjinalite ve Mekân (1789-1839)*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2016, s. 51-139.

Asker Tertîbi Lüzumu ve Keyfiyyeti bölümünde müellifimiz, evvela yedi ocağa (İstanbul'da Hassa, Şumnu'da Tuna, Manastır'da Rumeli, Erzurum'da Anadolu, Şam'da Suriye, Bağdat'ta Arabistan ve Yemen'de Yemen orduları) bağlı askerî sınıflar ile eyalet halkının din ve devlet düşmanlarına karşı yaptıkları gaza ve cihadı övmüştür. Bilahare Yeniçeri ocağından bahseden müellifimiz, bu ocağın dilaverlerinden bahisle Yeniçerileri methetmiştir. Yedi ocak, eyalet halkı ve Yeniçeri ocağına bağlı ocaklarla kalyoncu neferlerinin kadîm kanunlarının muteber tutulması, nizâmlarının devam ve istikrarına önem verilmesi, ocaklarının erkânlarının bozulmaması, içlerine yabancı girmemesi ve maaşlarının devletin gelirine göre düzenlenmesi gerektiği ifade edilmiştir. Müellifimize göre ocak zabit ve ağalarınca bunlara dikkat edilmesi gerekirken bazı arızalardan dolayı buna bakılmayıp ocaklara Çepni ve asılsız Türkmenler yabancı olarak girmiş ve bu da ocakların nizamlarının bozularak düşmana karşı sebat gösterilememesine sebep olmuştur. Düşmanın hileler yapması ve harp sanayiini geliştirmesi neticesinde asker sayısında arttırıma gidilmiştir. Ancak bu da devletin gelirlerinin masraflara yetmemesini netice vermiştir. Bir evvelki sultan Avrupa'da pürüzlerin ortaya çıkmasıyla bir ıslahata teşebbüs etmişse de başarılı olamamıştır. Şimdi Avrupa devletleri fırsat kollamaktadır. Din düşmanlarına mukabele ederek sebat gösterecek tek nizamlı askerî zümre ise topçu neferleridir. Müellifimize göre ocakların nizamlarının kadîmleri üzere olması güzel olur. Bunların bozuk nizamlarının ıslahı ise kendilerine bırakılmalıdır. Bu hususun halli tam bir istiklâl sahibi vezirin reyi ve ocak ricâlinin ortak reyleriyle gerçekleşmelidir. Müellifimiz ocaklının durumun vahametinin farkında olarak ahvâli düzeltmek için samimi çalıştığını ifade etmektedir. Ancak durumun hiç de böyle olmadığı daha sonraki hadiselerden anlaşılmaktadır. Burada müellifimizin rüşvet-i kelâm etmiş olma ihtimali yüksek görünmektedir. Müellifimize göre Avrupa devletleri harplerde top ve humbara yaparak ateşli sanayiye yönelmektedir. Buna misliyle mukabele gerekip, topçu, humbaracı ve lağımcı ocaklarının nizâmlarını öncelemek gerekmektedir. Topçu ve bağlı ocakların nizâmlarına bakılmakta olup, topçu ve arabacı ocaklarına devletin geliri oranında yeni kısımlar (ortalar) açarak asker sayısını artırmak lazımdır. Yeni bir icad olarak harplerde sayısız faydası olan süvari topçularını da artırmak gerekmektedir ve sayıları en az on iki bin olmalıdır. Fesada yaklaşmış olan zabitlerin intizâmlarının iadesi tam bir istiklâl ile sadarete getirilmiş olan bir vezirin ocaklı ile ortak hareket ve irâdesine bağlıdır. Yeniçeri ocağına bağlı ocakların nizâmlarının iadesiyse ocakların ağa, zabit, ihtiyar ve oda bekçileri marifetiyle ittifaken kadîm üzere hareket etmelerine bağlıdır. Zira

böyle hareket edilirse din ve devlete hizmet ettiklerinden din düşmanlarına galip gelinir ve devlet de kuvvet bulur.[256]

Sipah, silâhdar, sağ ve sol gariplerle sağ ve sol ulufeciler ocakları neferleri (kapıkulu süvarileri) de kadîmden süvari asker olup bahadır askerlerdendirler. Ancak neferleri eksilip az kalmış ve kalanlarda iktidarsız ve güçsüz olup nizâmları bozulmuştur. Bunların sayıları arttırılarak nizâm verilmelidir. Süvari askerlerin nizâmları, topçu ocağı üzerinden düzenlenmiştir. Müellifimize göre topçu neferlerinden ata inip binmede sıkıntısı olmayan yiğitlerden ve yaptıkları toplara bağlı olan süvari arabacılarının hızlı araba yapan gayretli kişilerinden seçilenler yazılarak, on iki bin talimli süvari topçusu elde edilecektir.[257]

Kalyoncu neferleriyle gemici tâifesi de askerî sınıflardan olup bunların da nizâm verilecek tarafları vardır. Donanma kalyonlarından teçhizi gereken fırkateyn, korvet ve büyük gemiler kaç parçaysa teçhizleri için gereken gedikli nefer mevcut olmadığından taşradan talep edilmiştir. Ancak gelenlere bakıldığında bunlar deniz görmemiş, gemiye girmemiş ve deniz harbi duymamış çiftçi ve ırgad tâifesindendirler ve bunların muharebede faydaları olmaz. Sahil kasabasından gelenlerse denize hâkim olsalar da zorla gönderildiklerinden gemilerde tam hizmet etmemektedirler. Bunlara nazaran kalyoncu neferleri ise itaatkârdırlar.[258] Müellifimizin bu hususa dair söyledikleri şâyân-ı dikkat olup, kendi devrinde Osmanlı donanmasının ahvâline dair ciddi tenkidler olması bakımından ayrıca değerlidir.

Eyalet halkı ise "Devlet-i Aliyye'nin başlı ve buğlu" kadîm süvari askeridir. Bunlar zeâmet ve timâr hasılatıyla geçinir ve alay beyleri bayrağı altında sefere katılırlardı. Bunlar kendi kesesinden yiyen temiz ocakzâdedirler. Reâyâsını zulümden korumak bunların tavırlarındandır. Din uğrunda mesaileri çok olan bu sınıf, derebeylerinin baskısıyla timâr ve zeâmet gelirlerini kaybetmiş, maiyyetlerinde memur oldukları vezirler ve beylerbeyilerin harçlık bahanesiyle kendilerini soymaları ve alay beylerinin arz akçesi adıyla para alması sebebiyle perişan olmuş ve memur oldukları yerde sebat gösteremez olmuşlardır. Sabık hükümdar devrinde 1791/1792 senesinde Anadolu ve Rumeli'ye yoklamacılar yollanıp mevcut ve sahipsiz olan timâr ve zeâmetler kaydedilerek gelirleri askerin masraflarına harcanmıştır. Devletin nizâmı ve kudreti, istiklâl sahibi bir sadrazamın, kaide ve hükümleri siyaset-i şer'iyye gereği düzeltmeye

[256] *Metin*, vr. 52a-60a.
[257] *Metin*, vr. 60a-62a.
[258] *Metin*, vr 62b-63b.

başlamasıyla ortaya çıkar; derebeyi vb. adlarla kazaları ele geçirerek fukaraya zulmeden, timâr sahiplerinin gelirlerini yemeye cesaret eden eşkıya cezasını bulur; eyalet askerleri de timâr ve zeâmetlerine tekrar kavuşarak yeniden hayat bulur.[259]

Alaybeyleri, her sancağın timâr ve zeâmet sahiplerinin sâdık kimselerden seçtiği müflis ve hilekâr olmayan şahıslardandır. Müellifimize göre alaybeylerinin nizâmlarına uymayan kimselerden seçilmeye başlanması sancaklarda problemlere sebep olmaktadır. Alaybeyleri sâdık kimselerden seçilmelidir. Sınırlardaki kale muhafızlarından başka, timârlı kale muhafızlarından tertib edilen, Anadolu'da Kütahya, Karahisar, Ankara ve Kastamonu gibi kalelerdeki muhafızlar daha önce eyalet askerlerine katılmışlardır. Bu muhafızlara, timârlarının bulunduğu sancağın alaybeyiyle sefere gitmek üzere beratlar verilmiştir. Bu kalelerin, timârlı muhafızlara ihtiyacı kalmadığından timâr gelirleri boşa gitmektedir. Bunlar sancaklılara verilerek sancaktaki timâr biriminin arttırılması yoluna gidilmelidir.[260]

Müellifimizin değindiği bir başka husus Cezayir eyaletinin gelirlerinin azlığı olmuştur. Cezayir eyaletine bağlı bazı sancaklardaki timâr ve zeâmetler boşaldığı hâlde haber verilmemiştir. Bundan dolayı Cezayir eyaletinde çok az timâr birimi kalmıştır ve bunların mutasarrıfları da malikâne gibi gelirlerle geçinmekte olup verdikleri cebelü bedeli de cüzi ve tersane masrafları karşısında yetersizdir. Müellifimize göre bunlardan timâr ve zeâmet sahiplerine, gelirlerine göre vadeli bir şekilde (müeccelât tertibiyle) malikâne sistemine çevirerek buna dair beratlar verilip, vadelerinin tersaneye verilmesi uygun görünmektedir. Zira bunlar donanmayla sefere çıkamayacakları gibi nizâm altına alınmaları da zordur.[261]

Müellifimiz, müteferrika, çavuş, Enderûn-ı Hümâyûn gedikleri, Dîvân-ı Hümâyûn ve Defterhâne kalemlerine bağlı gediklerle mülâzımların nizâmlarının iyi olduğunu ve bu şekilde muteber tutularak nizâmsızlıktan korunmaları gerektiğini ifade etmiştir.[262]

Humbaracı ve lağımcı ocaklarının öneminden bahsederek sayılarının arttırılması gerektiğinden bahseden müellifimiz, eyalet askerinden bazılarının bu ocaklara alındığını

---

[259] *Metin,* vr. 64b-68b.

[260] *Metin,* vr. 68b-69b.

[261] *Metin,* vr. 69b-70a. Burada bahsedilen bugünkü Cezayir'den çok daha geniş bir bölgeyi ifade eden Osmanlı idârî teşkilatlanmasındaki Cezâyir-i Bahr-i Sefîd eyaletidir. Cezayir-i Bahr-i Sefîd eyaleti için bkz. Mahmut H. Şakiroğlu, "Cezâyir-i Bahr-i Sefîd", *TDVİA,* VII, (1993), s. 500-501; İdris Bostan, "Cezayir-i Bahr-i Sefid Eyaletinin Kuruluşu (1534)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 38, (2002-2003), s. 61-76. Osmanlı maliyesinin önemli gelir kaynaklarından olan malikâne sistemi için bkz. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet Ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s. 95-142.

[262] *Metin,* vr. 70a-70b.

ve maaşlarının düzenlenerek kendilerine itibar edildiğini ifade etmiştir. Sınırlardaki kalelerin mühimmat, zahire ve levazımatlarının mükemmel olması ve istihkâmlarına dikkat edilmesi gerekmektedir. Ancak biraz vakitten beridir buralardaki vazifelilerin içine fesad girmiş ve bazı yamaklar iktidarı ele geçirerek vali ve muhafızlara galebe edip ahaliye zulmetmektedirler. Yamakların maaşlarının zamanında ödenmemesi ve taleplerine kulak asılmaması nizâmlarını iyice bozmuştur. Yamakların sınır kalelerinin korunmasında mühim bir yeri olup, eksiklikleri türlü zararlara yol açmaktadır. Reâyâya yapılan zulüm ise onların itaatten çıkarak düşman tarafına meyl etmesine sebep olmaktadır. Müellifimize göre Sırb reâyâsının isyanına en çok yamakların azlığı ve mezalimin fazlalığı sebep olmuştur. Sınır kalelerinde önce yeteri kadar yamak istihdam edilmeli sonra da mühimmat ve levazımı ikmâl edilerek cebeci, topçu ve arabacı neferleri tanzim edilerek sınır kaleleri kuvvetlendirilmelidir.[263]

Müellifimiz eserin son bölümü olan Hâtime-i Risâle Mine'l-levâzım kısmında yıkılmaya varmış, zaafa uğramış ve iktidarı eksilmiş İslâm devletleriyle bazı cemiyetlerin kanun ve kadîm nizamlarının yenilenmesi (tecdîd) ve iadesiyle yavaş yavaş ıslah edilmesinin veya bulunduğu hâlde durmalarının mümkün olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca bazı mezhepsiz devletler gibi, bozulmuş ve nizâmları terk edilmekle alışveriş muamelelerinde, asker tertibinde ve devletin nizâmına dair hususlarda insanların mizacına ve hâle uygun, sadece akıl ve idrâk gereği yeniden kanun ve kaide koyarak nizâmın tesis edildiği durumlarda bulunmaktadır. Bunlara dair İbn Haldûn mütercimi ve Hallikân müellifi hifâfette ısrar ederek yıkılmaya yüz tutmuş devletin tekrar kuvvet bulamayacağı fikrine varmışlarsa da bu fikre itibar edilemez. Zira, onların sözleri hikmet yönünden söylendiğinden insan vücuduyla mukayese yapılmıştır. İhtiyarlığa yaklaşan kişinin azalarında zaaf galip gelir. Tedbir ile zaaf, orta yaştaki kuvvete dönmüş gibi görünürse de insanın ömrünün bir dayanma noktası olduğundan çalışılarak elde edilen kuvvet kalıcı olmaz ve az vakitte ecelin gelmesiyle vücud ortadan kalkar. Müellifimize göre bu usul devletler ve cemiyetler için câri değildir. Tedbir ile tabir-i caizse yaşlı ve yok olmaya yakınken, orta yaşına dönen devlet ve halkın kuvveti korunursa yok olmaktan korkulmaz ve bu durum uzun müddet devam eder. Bu hususta güzel tedbirler ve isabetli reyler müessir olmuştur. Bazı devletlerde bu durumun olduğu işitilmiştir. Mesela yok olmaya yüz tutan Eyyûbiye devletinin, Selâhâddîn-i Eyyûbî'nin isabetli fikirleri ve akıllı tedbirleriyle fesad ve ihtilâle yaklaşmış olan nizâmı düzelmiş ve devlet uzun müddet

[263] *Metin*, vr. 70b-72b.

devam etmiştir. Bundan hareketle müellifimiz, nizâmı bozulmuş bir devletin hakîmâne tavırlarla yavaş yavaş eski nizâmına dönerek yeniden gücünü ve kudretini kazanabileceğini ve bunun muhafazasıyla da devletin devam edebileceğinin hikmet yönünden de imkân dâhilinde olduğunu ifade etmiştir. Devlet-i Aliyye'nin, ordularının nizâmının ıslah edilerek kadîmi üzere iadesi ve askerin düzen altına alınmasıyla tabir-i caizse orta yaşına dönmesinin mümkün olduğu, tecrübe ve fetanet ehline aşikârdır. Müellifimize göre yukarılarda saydığı hususlara dikkat edilirse nizâmın muhafazasında başarılı olunur.[264]

### 2.6. Eserin Kaynakları

Müellif, eseri telif ederken hangi kaynakları kullandığına dair doğrudan herhangi bir bilgi vermemiştir. Eserin sadece bir yerinde Selâhâddîn-i Eyyûbî'nin yıkılmaya yüz tutmuş devletinin nizâmını yeniden tesis ettiğini ifade ederken "kütüb-i tevârihde" diyerek mevzunun tarih kitaplarında görülebileceğini ifade etmiştir.[265] Müellif, ayrıca eserin iki yerinde "fenn-i târihe aşinâ olan ashâb-ı rüşd ve fetânet indinde rûşenâdır"[266] ve "fenn-i târihe aşinâ erbâb-ı fetânet ve nehâ indlerinde rûşenâdır ki"[267] demek suretiyle tarih ilmine aşina olanlara bahsedilen mevzuların aşikâr olduğunu ifade etmiştir. Bu da isim vermese de müellifin eserini kaleme alırken tarih kitaplarını kaynak olarak kullandığını göstermektedir.

Eserin kaynaklarından ikisi ise İbn Haldûn ve İbn Hallikân'dir (ö. 1282). Eserde bu iki müellifin yıkılmaya yüz tutmuş bir devletin tekrar kuvvet bulamayacağına dair görüşleri yukarıda da ifade edildiği üzere tenkid edilmiş ve bunun böyle olmadığına dair Eyyûbi devleti misal olarak gösterilmiştir:

> İbn Haldûn mütercimi ve Hallikân müellifi bast-ı makālât-ı beyhude ile hilâfete zâhib olmuş ya'ni inhitât derecesine varmış devletin hadd ü kuvvete ric'ati adem civârına meyl etmiş ise de bu bâbda makūlleri pek de sem'-i kabûl ve i'tibâra şâyânter olmadığı zâhirdir. Zîrâ anların kelâmı hikmete tatbik yönünden söylenmiş ve vücûd-ı insâna mukāyese kılınmışdır. Vâkı'â sinn-i inhitâta varan âdemin a'zâ ve cevârihinde za'af ve yübûset sûretleri galebe eder. Farz edelim ki bir kuvvetli dâd ve isti'maliyle ve bir gûne tedbîr ile za'af ve yübûset-i mizâc fî'l-cümle mütebeddil-i kuvvet ve rutûbet olup sinn-i vukūfta der-kâr olan kuvvete müşâbih görünür. Ancak müddet-i ömr-i insanî mütehammil olmadığından ta'ammülen hâsıl olmuş kuvveti pâyidâr olmaz ve az vakitde hulûl-i ecel-i müsemmâ ile vücûd fenâ bulur.

[264] *Metin*, vr. 73a-75b.
[265] *Metin*, vr. 74a.
[266] *Metin*, vr. 16a.
[267] *Metin*, vr. 73a.

> Binâen‘aleyh bu usûl devletler ve cem‘iyyetler hakkında kıyâsa gelmez. İ‘mâl-i tedâbîr-i lâyıka ile nizâm ve râbıtası istihsâl olunup sinn-i vukūfa avdet ve ric‘at eden devlet ve cumhurun kuvvet ve mikneti vikāye ve muhâfaza olundukça avârızât-ı zevâlden korkulmaz ve belki mütezâyid olup müddet-i medîd pâyidâr olur. Bu bâbda tedâbîr-i hasene ve ârâ-yı sâibe müessir ola gelmiştir. Ba‘zı devletlerde vukū‘u işitildiği gibi ezcümle saltanatı zevâle yüz tutmuş olan Selâhâddîn-i Eyyûbî’nin i‘mâl-i efkâr-ı sâibe ve hakîmâne ve tedâbîr-i âkılâne ile i‘âde-i nizâm ve zavâbıt devletine muvaffak olması gibi ki, bu takrîbiyle Eyyûbiye devletinin karîn-i fesâd ve ihtilâl olmuş olan revâbıt-ı nizâmı salâh-pezîr olup müddet-i vâfire pâyidâr ve ber-karâr olduğu kütüb-i tevârihde resîde-i nazardır.[268]

Bundan anlaşıldığı kadarıyla İbn Haldûn’un meşhur eseri *Mukaddime* ve İbn Hallikân’ın eseri *Vefeyâtü’l-aʿyân* müellifin kaynakları arasındadır.[269] Nâilî Efendi’nin bu tenkidi Osmanlı düşünürleri arasındaki İbn Haldûn tenkidlerinden biri olması hasebiyle ayrıca değerlidir.[270]

İbn Haldûn’u tenkid mahiyetinde yıkılmaya yüz tutmuş bir devletin, zor da olsa tedbirler alınarak devem edebileceğini Cevdet Paşa’da belirtmektedir:

> ...bir devletde ziyadesiyle inhitât ve fütur emareleri zuhur etmiş iken tedâbir-i hakîmâne ile teceddüd edip tazelendiği vardır. Fakat ol hâlde devletin tehlikesi ziyade olup fevkalade bazı ilel-i hâriciyye dahi zuhur eder ise teceddüd edip de halâs bulması pek düşvârdır. Ve vukuu var ise de vukuât-ı cesîme ve inkılâbât-ı azîme ile hâsıl olabilmiştir.[271]

Müellif isim zikretmese de eserin bir diğer kaynağının Kâtib Çelebi olduğu söylenebilir. Müellif, devletin tanımını yaparken Kâtib Çelebi’nin tanımına oldukça yakın bir tanım vermiştir. Bu da müellifin kaynaklarından birinin Kâtib Çelebi olduğunu göstermektedir. Kâtib Çelebi, *Düstûru’l-Amel li Islâhi’l-Halel* isimli eserinde devleti şu şekilde tanımlamıştır: “Hafî olmaya ki, mülk ve saltanat ma‘nâsına olan devlet, bir nev‘-i âyin üzre ictimâ‘-i beşeriyyeden ibâretdir”.[272] Müellifimizin tanımı ise şu şekildedir: “... bir nev‘-ayîn üzere içtimâ‘-ı beşeriyyeden ibaret olup mülk ve saltanat ma‘nâsına olan devlet ta‘biri bir cem‘iyyet-i insaniyyeye ıtlâk olunur”.[273]

Eserin başka bir kaynağının ise III. Selim devri ıslahat layihaları olduğunu söylemek mümkündür. Bu cümleden olarak Koca Yusuf Paşa’nın ıslahat layihasındaki

---

[268] *Metin,* vr. 73b-74a.

[269] İbn Haldûn ve İbn Hallikân’ın hayatı ve eserleri için bkz. İbn Haldûn, *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldûn*, I, s. 25-54; Abdülkerim Özaydın, “İbn Hallikân”, *TDVİA*, XX, (1999), s. 17-19.

[270] Osmanlı düşünürlerinin İbn Haldûn’a dair görüşleri ve İbn Haldûn’dan nasıl etkilendiklerine dair bkz. Ejder Okumuş, “İbn Haldûn’un Osmanlı Düşüncesine Etkisi”, *İslâm Araştırmaları Dergisi,* 15, (2006), s. 141-185.

[271] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet,* Tertib-i Cedid, Matbaa-i Osmâniye, Dersaadet 1309, I, s. 18. Dürrî Mehmed Efendi de benzer görüşleri serdetmektedir bkz. *Nuhbetü’l-Emel fî Tenkîhi’l-Fesâdi ve’l-Halel Fesad ve Bozukluğun Islahı İçin Seçilmiş Temenniler,* vr. 2b-5b.

[272] Kâtib Çelebi, *Siyaset Nazariyesi Düstûru’l-Amel li Islâhi’l-Halel,* s. 137.

[273] *Metin,* vr. 6a.

düşmana misliyle mukabele ile topçu ve humbaracı ocağına dair mütalaaları lafzen Nâilî Efendi'nin lafızlarına çok yakın olmasa da manâ itibariyle yakındır. Yusuf Paşa'nın da Nâilî Efendi'nin de bu hususlara dair ortak görüşleri düşmana muharebelerde misliyle mukabele etmek ve bunun için de topçu ve humbaracı ocağına gereken önemi göstermektir. Yusuf Paşa'nın görüşleri şu şekildedir:

> Küffârın ateş-bâzlığı hasebiyle beher-hâl düşmene gālibiyet mukābele-i bi'l-misl ile olur zîrâ düşmenin hengâm-ı muhârebede galebesi ancak top ve humbara iledir bu sûretde asâkirin nizâm-ı hâli fenninde mâhir topçu ve humbaracı ile top ve humbara havanlarının tevfîr ü teksîri ... ile olur.[274]

Nâilî Efendi'nin görüşü ise şu şekildedir:

> Avrupa devletleri muhârebelerde top ve humbara i'mâlini ve sâir sanâyi'-i ateş-bâzî icrâsını i'tiyâd ve günbegün dakāyık-ı hiyel-i harbiyyede kesb-i hüner ve isti'dâd etmekdedir. Beher-hâl mukābele-i bi'l-misle ri'âyet lâzım gelir. Bu sûretde topçu ve humbaracı ve lağımcı ocaklarının nizâm u râbıtası istihsâli kâffe-i nizâm-ı askeriyyeye takdîm olunmak iktizâ eder.[275]

Eserin doğrudan bir kaynağı olmasa da III. Selim devri ıslahat layihası müelliflerinden Enverî Efendi'nin, zamanla bozulmuş bir şeyin tedricen düzelmesinin çok zor olduğunu ve fakat imkânsız olmadığını ifade etmesi, Nâilî Efendi'nin yukarıda ifade edilen yıkılmaya yüz tutmuş bir devletin tedbir ile tekrar eski kuvvetine dönebileceği görüşünü destekler mahiyette olması itibariyle kayda değerdir:

> mürûr-ı zemân ile bozulmuş şey' yine tedrîci mürûr-ı zemân ile eski hâlin bulmak mümkündür zannolunur ama def'aten tavr-ı kadîmi buldurmak düşvâr ve belki müstelzim-i mazâr ü hasâr ve inkisârdır ... [fakat] bu ihtilâller ki ba'zısı yüz elli yıllık ve ba'zısı yüz ve elli yıllıkdır tedrîcî tedrîcî olmuş olmağla yine tedrîcî her husûsun yoluna girmesi mümkindir.[276]

Yusuf Paşa'dan ve Kâtib Çelebi'den yaptığımız iktibaslardan anlaşılacağı üzere Nâilî Efendi isim zikretmese de eserini telif ederken kendisinden önceki Osmanlı siyâsetnâme/ıslahatnâme literatüründen kaynak olarak istifade etmiştir denilebilir.

Eserin kaynaklarından birinin de Nâilî Efendi'nin müşahedelerinin olduğunu eserde süvari topçularını anlattığı kısımdan görmek mümkündür: "Bunların ... fünûn-ı harbiyyede kesb-i hüner ile cünûd-ı sâireye rüçhânları âşikâr bir asker-i şecâ'at-disâr oldukları bundan akdem arabacı kitâbeti uhde-i âcizânemde olduğu hengâmda ba'zen

---

274 *III. Selim'e Sunulan Islahat Lâyihaları*, s. 64.
275 *Metin*, vr. 57a.
276 *III. Selim'e Sunulan Islahat Lâyihaları*, s. 5, 8.

ta'lîm mahallerinde izhâr eyledikleri etvâr ve girdâr-ı pesendîdelerinden nezd-i çâkerânemde zâhir ve bedîdâr olmuşdur".[277]

Eserin kaynaklarından birisi de Feridüddîn Attâr'dır (ö. 1221). Müellif, derkenârda isim zikretmeden Attar'ın *Tezkiretü'l-evliyâ* isimli eserinde yer alan ve Abbasi halifesi Hârûnürreşîd'in (ö. 809) Horasanlı sûfî Şakīk-ı Belhî'den (ö. 810) öğüt istemesi üzerine Belhî'nin verdiği öğüdü nakletmiştir.[278]

### 2.7. Tahlil

Seyyid Mehmed Nâilî Efendi, doğrudan bir kaynak zikretmemesinden de anlaşıldığı kadarıyla eserini temelde kendi müşahedeleri ve tecrübî birikimi çerçevesinde kaleme almıştır denilebilir. Bu, elbette hiçbir kaynağa başvurmadığı anlamına gelmemektedir ki, yukarıda eserini kaleme alırken -kendisi her ne kadar çok az kaynağa işaret etse de- kullandığı kaynaklar elden geldiğince ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Eserin hamdele, salvele, padişahın ve Osmanlı Devleti'nin övgüsü ile devamındaki kısmı ağır bir dille kaleme alınmıştır. Genel olarak çok ağır bir dil kullanılmamakla beraber yer yer az da olsa ağır bir dil kullanılan yerler mevcuttur. Eserin özellikle ilk bölümlerinde âyet, hadis ve kelâm-ı kibârlara fazlaca yer verilmiştir. Âyet, hadis ve kelâm-ı kibârlar harekeli bir şekilde yazılmıştır. Bir âyet ve birkaç kelâm-ı kibâr harekeli değildir. Eserden anlaşıldığı kadarıyla Nâilî Efendi Arapça ve Farsça'ya vâkıftır.

Nâilî Efendi, eserinin girişinden de anlaşılacağı üzere "devlet-i ebed-müddet" düşüncesine sahip "gelenekçi" bir kişiliktir. Ona göre Osmanlı Devleti ebediyyen var olacaktır. Devlet-i ebed-müddet düşüncesinin müellifimizin zihninde sarsılmaz bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Zira bu hususu eserin girişinde ifade eden müellifimizin, eserin sonunda da İbn Haldûn ve İbn Hallikân'ı tenkid için söylediği sözlerden de anlaşılacağı üzere eğer tedbir alınırsa her devlet varlığını devam ettirebilir ve bu husus tabii olarak Osmanlı Devleti için de câridir.

Eserde şeriata hususî bir vurgu yapılmasa da müellifimizin bu konuda hassas olduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki, müellifimize göre Kur'ân hükümlerine uygun olmayan hususlara itibar edilmez. Nâilî Efendi, ayrıca şûrâ hususunu ele alırken bunun Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sünnetine de uygun olacağını ifade etmiştir. Müellifimiz, ayrıca kitab ve sünnete uygun hareket ile güzel netice bulan bütün işerin güzel ve vahametten

---

[277] *Metin,* vr. 58a.

[278] *Metin*, vr. 8a. Zikredilen öğüdün *Tezkiretü'l-evliyâ*'da geçen şekli için bkz. Feridüddîn Attâr, *Evliya Tezkireleri*, çev. Süleyman Uludağ, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2007, s. 230.

vâreste olacağını ifade etmiştir. Bunun yanında müellifimiz, Haremeyn hizmeti vesilesiyle Osmanlı Devleti'ne "Devlet-i Muhammedî" dendiğini de belirtmektedir. Başka bir yerde ise nizâmın tesisinin Allah'ın ve Peygamber (s.a.v.)'in ruhaniyetinin yardımı ile güzel netice bulacağı ifade edilmiştir.

Nâilî Efendi, vükelânın müstakil olması üzerinde hususen durmuştur. Eserde özellikle sadrazam olacak kişinin tam bir hürriyete (istiklâl-i tâmme) sahip olması gerektiği vurgulamıştır. Meselenin üzerinde hassasiyetle durulmuş olması, kesin olmamakla beraber müellifimizin memuriyet hayatı içerisinde görmüş olduğu ast-üst ilişkisindeki birtakım problemlerin metne yansıması olabilir. Müellifimiz, böyle sadrazamlara misal olarak Köprülü Mehmed Paşa (ö. 1661) ve yakın zamanda olmak üzere de Hekimoğlu Ali Paşa (ö. 1758), Râgıb Paşa (ö. 1763) ve Karavezir Mehmed Paşa'yı (ö.1781) vermektedir. Müellifimize göre bu isimlerin başarılarının sebebi ise sadece istiklâl ve ruhsat-ı kâmiledir. Müellifimiz, ayrıca bu hususta bahsederken "istibdâd" kavramını müsbet bir manâda kullanmaktadır. Bu husus, kavramın daha sonraki dönemlerde menfi manâda kullanıldığı bilindiğinden, kelimenin geçirdiği -tabiri caizse- anlam vetiresini göstermesi bakımından kayda değerdir. Müellifimizin sadarete getirilen kimselerin hür hareket etmeleri gerektiği düşüncesinden hareketle, sadrazamların padişahların -tabiri caizse- kuklaları olmaması gerektiği ve müstakil bırakılırlarsa daha iyi işler başaracaklarına inandığı fikri ileri sürülebilir.

Müellifimiz, düşmana misliyle mukabele edilmesi gerektiğini ifade ederken Osmanlı Devleti'nin tabii düşmanı olan Avrupa devletlerini, icraatları dolayısıyla takdirden de geri kalmamıştır. Şöyle ki, Nâilî Efendi, Avrupa devletlerinde rica ve şefaatle iş görülmediğini ve herhangi bir hususun o devletlerdeki mülkî hükümlere göre uygulanarak halledildiği ifade etmiştir. Müellifimiz, sonrasında bir suçlu hakkında verilecek cezaya kimsenin müdahale edemediğini ifade etmiştir. Nâilî Efendi, her ne kadar İslâm devletlerinde bazen rica ve şefaatin (adam kayırma), devletin nizâmına ve insanlar arası ilişkilere halel vermiyorsa göz önüne alındığını ifade etmişse de müellifimizin bu görüşlerini dolaylı yoldan bir tenkid olarak da görmek mümkündür. Zira, bu husus biz de bazı şartlar dâhilinde de olsa rica ve şefaatin var olduğunun, ancak Avrupa devletlerinde bu durumun hiçbir şart dâhilinde olmadığının bir ifadesi şeklinde okunabilir.

Müellifimizin değindiği ve eserin kıymetini artıran bir husus olarak Alafranga (alofırângo) resimler mevzusu şâyân-ı dikkat ve kayda değerdir. Bazı kürk, elbise ve şalları israf kaleminden olarak sayan müellifimiz, bunlara yeni bir icad olan Alafranga

resimlerden yapılmış binaları da eklemektedir. Bu bilgi, devrin kaynaklarında rastlanmaması ve dönemin sosyal hayatındaki değişiklikleri yansıtması bakımından kıymetli bir kayıttır.

Eserin bir yerinde Enfâl suresi onuncu âyetindeki "Yardım ancak Allah tarafındandır" ibaresine atıfla galibiyet ve mağlubiyetin keyfiyetinin insanın gücüne bağlı olmadığı, bunun ancak ilâhî bir irâde olduğu ifade edilmiştir. Bunun hemen akabindeyse Necm suresinin otuz dokuzuncu âyeti olan "İnsan ancak çabasının sonucunu elde eder" ibaresine atıf yapılmış ve insanın her şeyi kadere bağlayıp hâli, akışına bırakmayarak irâdesiyle ihtiyatı elden bırakmaması gerektiği ve sonrasında ise Allah'ın ihsanını beklemek gerektiği ifade edilmiştir ki, bu da ehl-i sünnet akaididir. Burada zımnen ehl-i sünnet akaidine muhalefet ederek her şeyi kadere bağlayanlar tenkid edilmiştir denilebilir. Müellifimizin burada ikinci durumu seçtiği görülmektedir. Nâilî Efendi, her şeyi kadere bağlayıp yerinde oturmamıştır. Onun irâdesini ortaya koyarak nizâmı sağlamak adına bir şeyler yapmak hususundaki fikirleri ele aldığımız eserin ortaya çıkmasını sağlamıştır denilebilir.

Müellifimizin dolaylı da olsa III. Selim dönemi tenkidleri yaptığı görülmektedir. Bu cümleden olarak dağlı eşkıyası ve derebeyi tâifesinin ahaliye zulümlerinden bahsedildiği yerde III. Selim zamanında bu zulmün ortadan kaldırılması için irâde buyurulduğu ancak bunun layıkıyla yerine getirilmediği ifade edilmektedir. Müellife göre zulmün ortadan kaldırılması hususuna esastan başlanılmamıştır. Anadolu ve Rumeli'deki kazaların masraf defterleri toplanıp gerekli düzenlemeler yapılmışken bunun tatbikinde bazı problemler ortaya çıkmış ve zikredilen tâife ahaliden memleket masrafı adı altında mal toplayıp reâyânın oturdukları yerleri terk etmesine sebep olmuştur. Bu hususa güzelce nizâm verilmesi gerekmektedir. Ancak bu, lafızda kalmamalıdır. Zira, müellifimize göre III. Selim döneminde buna dair adaletnâmeler neşredilmişse de bu, lafzî bir tenbih ve göstermelik bir nizâm olduğundan esasıyla tutulmamış ve devamı gelmemiştir. Müellifimizin bu mütalaaları hem bir devr-i sâbık tenkidi olması hem de Osmanlı sosyal hayatında önemli bir problem olarak varlığını sürdüren dağlı eşkıyası ve derebeyi gibi yerel güç gruplarına karşı eserin telif edildiği devirde dahi hâlâ gerçek anlamda bir tedbirin alınamadığını göstermesi bakımından önemlidir.

Müellifimizin diğer bir tenkidi de vezirliğe şâyân olmayan ahvâli meçhul kimselere yüksek rütbe verilmesi olmuştur. Vezirlerin çokluğundan da şikâyet eden müellifimize göre vezirin durumu sadece vezir olan kişiyi etkilememektedir. Vezir olan birinin azledilmesi gibi durumlar o kişinin kapı halkının da perişan olmasına sebep

olmaktadır. Bu ise muhtemel toplu bir mezalime kapı açacaktır. Nâilî Efendi'ye göre bu durum, vezirlerin ve devlet hizmetlilerinin sayıca fazla olmasından ve hatır-gönül ile iş yapılmasından kaynaklanmaktadır. Hatır ve gönül ile iş yapmak meselesine rüşvet bahsinde de değinen müellifimiz bunun rüşvetin revaç bulmasına sebep olduğunu ifade etmektedir. Müellifimizin bu hususlaki görüşleri şu şekilde sıralanabilir:

"Ricâ ve şefâ'at ve hâtır u gönle ri'âyet keyfiyyetleri bâzâr-ı rüşvetin revâc-sâzı olan kâr-ı nâşâyeste olmağla bunlara adem-i rağbet ve bu bâbda tegāmuzâne hareket kesâd-ı revâc-ı bâzâr-ı rüşvete vesîle ve sebeb olur"[279]

> ... biraz vakitden beri ahâli ve re'âyâ fukarâsına müstevlî olan nâire-i sûziş-figen-i mezâlim ü ta'addiyâtın itfâsına sa'y ü ihtimâmda tegāmuz ve rehâvet-gûne hâlet vukū'u tecviz olunduğundan müntefî olamayıp günbegün şerâre-i zulm ü fesâd mültehib ve müşta'il olmakda olduğu ihâle-i nazar-ı îkān ve dikkat olunsa hâtır ve gönle ri'âyet âsârı ve belki melzûmu olan rüşvet habîsine tabi'atların meyl ü reftârı kaziyesidir.[280]

> Vüzerânın kesretiyle bir vezîr müddet-i vâfire bir mansıbda sâye-endâz olamaz ve kesb-i yesâr ve kudret edemez ve dâiresini lâyıkı veçhile tanzîme ferce bulamaz ve bir mansıbda bir vezîr ve mîr-i mîrânın bir iki mâh ikāmet etmeksizin bî-hengâm bilâ-mûcib azli ve ba'îd mahalde aher mansıb tevcîhi veyâhûd bilâ-mansıb bir mahalde ikameti irâde buyurulması ol vezîr ve mîr-i mîrânın teşettüt-i ahvâline ve kapısının perîşâniyyetine ve derece-i liyâkat ve iktidârının zevâline sebeb olacağından başka mürur ve ubûr edeceği mahallerde tarafından ve kapısı halkı câniblerinden ahâli fukarâsına vukū'u muhtemel olan mezâlim ve ta'addî harâbî-yi mülke vesîle olacağı bî-iştibâhtır ve bunların cümlesi vüzerânın kesretinden nâ-müstehakka rütbe-i sâmiye verilmekden ve dahi dikkat olunsa hâtır ve gönle ri'âyetden iktizâ etmiş hâlât-ı reddiyedendir.[281]

Burada bahsedilen hususlar kişilere hatır ve gönle göre memuriyet verilmesi hususudur. Layık olmayanlara yüksek rütbe ve memuriyet verilmesine ve rüşvetin artmasına sebep olan hatır ve gönle göre iş yapmak meselesine dair müellifimizin yukarıya aldığımız ibareleri Tanzimat-ı Hayriye'yi önceleyen ifadelerdir. Nitekim Tanzimat-ı Hayriye icabı vaz edilmiş olan 1838 Senesi Memurine Dair Ceza Kanunnamesi'nde bu durum şu şekilde ifade edilmiştir:

> ... memurlarının dahi hâl ü hareket ve haysiyetlerini gözetmek ve emaneti nâ-ehle vermeyüp ehil ve erbab olanlara vermek lâzım geleceğinden mesela aklâm zabitanı zir-i idarelerinde bulunan ketebe ve memurin-i saireden birisinin hizmeti bir sebeb ile münhal olub anın mahalline aherin memur olması lâzım geldikde ol kalem zabiti bu hususda hatır ve gönüle ve taraf ve taalluka ve iltimas ve şefaate riayet ederek eğer gayr-ı müstahakı müstahak olana

[279] *Metin*, vr. 23b.
[280] *Metin*, vr. 25a.
[281] *Metin*, vr. 41b-42a.

> takdim ile kendü tarafını himayet eder ise bu keyfiyet maslahat-ı Devlet-i Aliyye'ye muzırr olacağından lede't-tahkik ve bade's-sübut ceza olarak ol nâ-müstehak yine mahall-i evveline irca' ve tenzil ve müstehak olan her kim ise merkez-i layıkına ıs'ad ve terfi ile zabitinin bu babda kesr-i nüfuzu kendüsüne ceza add olunup sair zabitan-ı kaleme ibret olmak üzere bu keyfiyyet yani ol zabitin bu vechile nâ-hak davrandığı Devlet-i Aliyye'nin malumu olup hakkı nâ-ehline isal eylediği ve şu vechile kendüsü nüfuzunun kesrine bâdi olduğu ala vukuihi Takvîm-i Vekayi'e derc ile ilan kılına ve her bir kalemde müstahdem hulefa ve ketebe dahi hilaf-ı memuriyet ve münafi-i usul-i kitabet harekete mütecasir olduğu tahakkuk eder ise tenbihat-ı lâzıme zabiti tarafından bade'l-icra mütenebbih olmadığı mütehakkık olduğu surette cünhasına göre tazir ve terbiyesi caiz ola.[282]

Keza bu durum Gülhane Hatt-ı Hümâyûn'unda ise şu şekilde ifade edilmiştir: "... her kim olur ise olsun kavânîn-i şer'iyyeye muhâlif hareket edenlerin kabâhat-i sâbitelerine göre tedîbât-ı lâyıkalarının hiç rütbeye ve hâtır ve gönle bakılmayarak icrâsı zımnında mahsûsan Cezâ Kânûnnâmesi dahi tanzîm ettirilsin".[283] Müellifimizin ifade ettiği ve Tanzimat-ı Hayriyye'de de ifade edilen hatır ve gönle göre iş görmemek hususu her kim olura olsun mansıb/makam ve memuriyetine bakılmaksızın hareket etmek, herkese eşit/âdilâne muamele hususudur. Bu bakımdan eser Tanzimat-ı Hayriyye'yi önceleyen ibareleri muhtevî olması bakımından ayrıca kıymetlidir.

Müellifimize göre Dîvân-ı Hümâyûn'da hacegân olacaklar kimseler kalem ehli, kitâbeti ve inşayı bilmeli; meçhul ve vezirlerin kapısında gezmiş imlâ bilmez kimselerden olmamalıdır. Nâilî Efendi'nin uzun yıllar Dîvân-ı Hümâyûn'da çalıştığı göz önüne alınırsa müellifimizin bu iki hususa dair tenkidleri kuvvetle muhtemel kendi müşahedelerine dayanmaktadır. Özellikle ikinci hususa dair söyledikleri Dîvân-ı Hümâyûn kalemlerinde çalışan zevâtın ahvâllerini göstermesi ve buna içerden bir tenkid olması bakımından ayrıca mühimdir.

Müellifimiz, eserinde Fenerli Rumları da tenkid etmektedir. Müellifimize göre Fenerlilere iltifat edilmesi ve devletin sırlarına vâkıf olmaları saltanatın nizâmına halel veren bir meseledir. Fenerlileri ağır bir şekilde tenkid eden Nâilî Efendi'ye göre bunlar iblis tıynetlidirler ve Devlet-i Aliyye'nin tarafında gözükseler de başka devletlere çalışırlar. Müellif, Halîl Hamîd Paşa zamanına kadar bunlara iltifat edilmediğini ancak paşanın sadrazamlıktan azledilmesine kadar bunlara itibar ettiğini ve vazifede kullandığını söyleyerek paşayı tenkid etmiştir. Nâilî Efendi'ye göre Dîvân

---

[282] Muhammed Mahmut Bakır, *II. Mahmud'un Gölgesinde Kanun-ı Kadîm'in Yaniden İnşası: Tanzimat-ı Hayriye*, s. 475-476.

[283] Muhammed Mahmut Bakır, *II. Mahmud'un Gölgesinde Kanun-ı Kadîm'in Yaniden İnşası: Tanzimat-ı Hayriye*, s. 502.

tercümanlığında kullanılan Fenerlilere asla itibar edilmemeli ve mümkünse Dîvân tercümanı odası Bâb-ı Âlî'den kaldırılmalıdır. Müellifimizin bu tenkidleri Dîvân-ı Hümâyûn'daki müşahedelerine dayanıyor olabilir. Nâilî Efendi'nin Fenerli Rumları "iblis tıynetli" gibi ağır ve hakaretâmiz şekilde tavsif etmesi onlara karşı beslediği hisleri göstermesi bakımından önemlidir. Müellif, burada oldukça hissî davranmış ve siyâsetnâme literatüründe pek de görülmeyen bir tarzda bariz bir şekilde bir millete hakaretlerde bulunmuştur. Bu gibi satırlar eserin her ne kadar devlet idâresine dair bir eser olsa da hissiyattan âzâde olmadığını göstermesi bakımından mühimdir.

Müellifimizin gayr-i müslimlere dair mütalaaları da dikkate değerdir. Bu meyânda İstanbul'daki gayr-i müslimlerin reâyâ şartlarını aşacak hareketlere giriştiğini ifade eden Nâilî Efendi, bunlardan bazılarının reâyâlıktan çıkarak başka tavırlar edindiklerini belirtmiştir. Müellifimiz bu durumun diğer reâyâya da sirayet ederek onların da hareketlerini Avrupa'ya uydurup reâyâ tavırlarının dışında hareket etmelerine neden olduğunu vurgulamıştır. Nâilî Efendi, Rumların ve Katolik Ermenilerin isyana hazır vaziyete geldiklerini söyleyerek bir an önce kendilerine nizâm verilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Bu mütalaalar müellifimizin vakaların içerisinde bulunan bir devlet adamı olarak hadiseleri iyi okuduğunu göstermektedir. Nitekim Nâilî Efendi'nin Rumlara dair mütalaalarının çok geçmeden tezahürleri görülmüştür. Şöyle ki, 1821'de Rum isyanı patlak vermiş ve kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti bağımsız Yunanistan Devleti'ni tanımak mecburiyetinde kalmıştır.[284] Aynı şekilde 1828-1829 Osmanlı-Rus harbi esnasında Ortodoks Rum-Bulgar reâyânın bir kısmı açıkça düşman ile iş birliği yaparken harb sonrası çekilen Rus ordusuyla beraber Rusya'ya giden reâyâ da olmuştur. Soydaşlarının 1826-1828 Rus-İran harbi sonrası Ruslar tarafından İran'dan alınan topraklara yerleştirilmesinin de tesiriyle büyük bir Ermeni reâyâ nüfusu da bugünkü Doğu Anadolu coğrafyasından Rusya'ya göçmüştür.[285]

Avrupa'da şehir, kasaba ve köylerde ikamet edenlerin yazılı olup bilindiğini ifade eden müellifimize göre İstanbul'da özellikle bekâr odalarında meçhul şahıslar vardır ve bu odalar kapatılmazsa İstanbul'da emniyet kalmayacaktır. Nâilî Efendi, İstanbul'la Avrupa şehirlerini kıyaslayarak nüfus politikası cihetinden Avrupa şehirlerinin İstanbul'dan daha iyi bir durumda olduğunu ifade etmiştir. Bu husus devrin

---

[284] Bu hususa dair mufassal bir çalışma için bkz. Ali Fuat Örenç, *Balkanlarda İlk Dram Unuttuğumuz Mora Türkleri Ve Eyaletten Bağımsızlığa Yunanistan*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2020.

[285] Bu hususa dair bkz. Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *TTK Belgeler*, XIII/17, (1988), s. 365-434. 1828-1829 Osmanlı-Rus harbi esnasında Rumeli'den göçen reâyâ için ayrıca bkz. Ufuk Gülsoy, *1828-1829- Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reâyâ*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1993.

problemlerinden olmakla beraber müellifimizin Avrupa şehirleriyle mukayese yapması zımnen devrin nüfus politikalarına bir tenkid olarak da okunabilir.

Yeniçeri Ocağını metheden müellifimiz ocağa kadîmî üzere nizâm verilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Askerin nizâma alınması meselesinde III. Selim devrinde teşebbüsler olduğunu ifade eden müellifimize göre bu teşebbüslerde görmüş geçirmiş ve kendi devrini idrâk eden kimselere iş verilmediğinden bir netice alınamamıştır. Buradan da anlaşıldığı kadarıyla müellifimiz III. Selim devrinde yapılan bazı işlerden rahatsızdır ve bunları tenkid etmektedir. Müellifimizin düşmana mukabele edebilecek topçu neferlerinden başka kimsenin olmadığını ifade etmesi ise şâyân-ı dikkattir. Avrupa devletlerinin harb sanayiindeki gelişmişliklerini ifade eden müellifimize göre Avrupa'ya karşı misliyle mukabele için topçu, humbaracı ve lağımcı ocaklarının nizâmlarına öncelik verilmelidir. Buradan anlaşıldığına göre Nâilî Efendi harb sanayiinde o devirde Avrupa'da da câri olan topçuluk sahasına önem verilmesi gerektiği görüşündedir. Buradan anlaşılan bir başka husus da Osmanlıların askerî sahadaki yeniliklere yaklaşımının Nâilî Efendi özelinde bir modernleşme/Avrupalılaşmadan ziyade düşmana düşmanın silahıyla mukabelede bulunma çerçevesinde olduğudur. Müellifimiz humbaracı ve lağımcı ocaklarını Devlet-i Aliyye'nin kadîm askerlerinden saymaktadır. Düşmana karşı başarıları dolayısıyla bunlara övgüde bulunan müellifimiz, III. Selim devrinde bunlara İstanbul'da kışlak tanzim edilerek nizâm verildiğini ifade ile bunu yapılan güzel işler arasında saymaktadır. Bu da müellifimizin devr-i sâbıkı yeri geldiğinde takdir ettiğini de göstermesi bakımından kayda değerdir.

Osmanlılarda yardımcı askerî sınıfı ifade eden yamakların sınır kalelerinin muhafazasındaki önemini vurgulayan müellifimize göre Sırb isyanının en önemli nedenlerinden biri de yamakların azlığıdır. Nâilî Edendi'nin eserini en geç isyanın bastırıldığı tarih olan 1813'te telif ettiği göz önüne alınırsa hadiselerin sıcaklığının hissedildiği bir vetirede bunun ifade edilmesi ayrıca kayda değerdir.

Nâilî Efendi'nin eserinde mevzubahis ettiği meseleler göz önüne alındığında daha çok askerî ve sosyal meselelere değinilmiştir. Eserin yukarıda bahsedilen III. Selim devri ıslahat layihalarına/risalelerine yakın bir muhtevaya sahip olup, ıslahatnâme hususiyetlerini de taşıdığı görülmektedir. Nâilî Efendi'nin, eserini her ne kadar II. Mahmud devrinde kaleme alsa da III. Selim devrinde yetiştiği; o devirdeki problemlerin bir çözüme bağlanmadan II. Mahmud devrinde de devam edegeldiği; eserini kaleme aldığı tarihte III. Selim devrinin üzerinden çok da fazla bir zaman geçmediği gibi hususlar

göz önüne alındığında eserin, kendisine yakın bir dönemde yazılan benzer eserlerle müşterek bir muhtevaya sahip olması tabii addedilebilir.

### 2.8. Metnin Hazırlanmasında İzlenen Yol

Metin Latin harflerine aktarılırken basit bir transkripsiyon usulü uygulanmıştır; kelime başlarındaki ayın harfi belirtilmemiş, ortada ve sondaki ayın harfleri (‘) ile; hemzeler (’) ile; Arapça ve Farsça kelimelerde gayın ( غ) ve kaf ( ق) harflerinden sonra gelen uzun sesliler (ā, ū, ī ) şeklinde; diğer uzunlar (â, î, û) şeklinde gösterilmiştir. Türkçe kelimelerin sonundaki “b” harfleri “p” şeklinde yazılmıştır (seçilüb=seçilip, yazılub=yazılıp, gelüb=gelip vb. gibi). Metindeki (idüğü=idiği, idecegi=edeceği, degil=değil, dürlü=türlü, harclık=harçlık) gibi bazı kelimeler günümüz okuyuşuna uygun yazılmıştır.

Metnin daha iyi anlaşılması adına noktalama işaretleri ve paragraf kullanılmıştır. Okuyuşundan emin olunamayan kelimelerin yanına (?) konulmuştur. Metinde derkenâr şeklinde olan başlıklar bölüm başlığı olarak verilmiştir. Ayrıca metnin içindeki iki derkenâr köşeli parantez içerisinde verilmiştir. Metnin aslında bulunmayan fakat manâ bütünlüğü ve akıcılık açısından metinde olması gereken bazı tamamlamalar köşeli parantez içinde [...] şeklinde gösterilmiştir. Metnin varak numaraları köşeli parantezle **[2b]** şeklinde bold’lu gösterilmiştir.

Metin içerisindeki âyet, hadis ve kelâm-ı kibârlar Latin harfiyle verilmiş, dipnotta meâl ve anlamları verilmiştir. Âyetlerin meâlleri Diyanet İşleri Başkanlığı’nın internet sitesinden alınmıştır (https://kuran.diyanet.gov.tr/Tefsir). Hadis ve kelâm-ı kibârlarların bulunabildiği ölçüde anlamları ve kaynakları verilmiştir. Tarih çevirmelerinde Türk Tarih Kurumu çevrimiçi tarih çevirme kılavuzu (https://www.ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu/) kullanılmıştır.

### 2.9. Mir'âtü'n-Nizâm Fî Devleti'l-Fihâm (Metin)

**[2b]** Hamd-i bî-hadd ü lâ-yuhsâ ve senâ-yı bî-'add ü bî-müntehâ ol âferînende-i kevn ü imkân ve muhteri'-i mâhiyyât-ı esnâf-ı âlemiyân ve tensîk-fermâ-yı sâz-kârî-i revâbıt u nizâm-ı cihân ve bahşânîde-i asâyiş ü refâh-ı nev'-i insân tenezzehe zâtihi ani'ş-şebîh ve'n-noksan cenâbına mahsûsdur. Ve salavat ü selâm na-ma'dûd bi-'adedi zerrâti'l-vücûd ev li-hatîbi minber-i levlâk ve mazhar-ı teşrîfsâz-ı hitâb-ı müstetâb-ı innâ erselnâke[286] rasûlen Cenâb-ı Rabbi'l-'âlemîn ve halîfe-i gabrâ-yı sipihr-berîn hâtemü'l-enbiyâ-i ve'l-mürselîn ve mühtediyyü'z-zalâmü'l-hâfıkīn seyyidinâ ve mevlânâ Muhammedü'l-Mustafayü'l-ümmîyü'l-muhtârü'l-emîn sallallahu aleyhi ve alâ âlihi ve evlâdihi ve ashâbihi'l-kirâm ecma'în ve't-tâbi'în ve'l-eimmeti'l-müctehiddîn ve'l-evliyâi [**3a**]'l-'ârifîn ve'ş-şatârü'l-vâsılîn ve'l-'ulemâi'l-'âmilîn hazerâtı ervâh-ı şerîfelerîne bahş u nisâr olsun ve dîbâce-i ser-satır-ı sahîfe-i kelâm nâm-ı nâmî ve ism-i sâmî-i sultân-ı selâtîn-i cihân ve hüsrev-i havâkīn-i zemân şems-i münîr-i burc-ı sipihr-i saltanat ve merkez-i kutb-ı dâire-i iklîm-i şehâmet pîrâye-bahş-ı milket-i Osmânî revnak-efrûz-ı dîhîm-i tâc-dârî es-Sultân Mahmûd Hân ibnü's-Sultân Abdülhamîd Hân lâ-zâlet-i saltanatehu ilâ inkırâzu'd-devrân Hazretleriyle zîbende vü benâm ve du'â-yı devâm-ı ömr ü devlet-i ebed-karînleri reşha-pâş-ı zîver-i kilk-i süreyyâ-nizâm kılındı.

Binâberîn Devlet-i Aliyye-i ebediyyü'l-karâr ve saltanat-ı seniyye-i dâimü'l-istimrâr mediyyallahu zilâlehu alâ mefârıku'l-kibâr ve's-sıgār veliyy-yi ni'metimiz ve bî-imtinân sebeb-i devletimiz ve bî-reyb ü gümân medâr-ı mübâhât ve iftihârımız olduğu zâhir [**3b**] ve bedîdâr ve devlet-i müşârünileyhâ bir devha-i zâtü'l-ağsân-ı tûbâ-misâl ve bir şecere-i pür-semere-i sâye-endâz-ı sipihr-i iclâldir ki zıll-ı zalîl-i ma'delet-sâzı hâris ve nigehbân-ı milket-i dîn-i mübîn ve sâye-i şevket-vâye-i cihân-perdâzı hâmî ve hâfız-kişver ve ekālîm-i Müslimîn olduğu güneş gibi zâhir ve âşikârdır. İbtidâ-yı neş'etinden beri mürebbi'-nişîn-i evrenk-i şehinşâhî olan selâtîn-i izâm-ı sütûde-siyer ve havâkīn-i kirâm-ı marziyyü'l-eser nevverallâhu marâkadehüm hazerâtının kâffe-i etvâr ü girdâr ve seyr-i sülûk ve reftârları semt-i vikāye ve muhâfaza-i bîza-i beyzâ-yı İslâm ve icrâ-yı ihkâm-ı ahkâm-ı şerî'at-ı mutahhara-i Hazret-i seyyidi'l-enâm aleyhi efdalü's-salavatü's-selâm câniblerine mütemâyil ve masrûf ve inân-rahş-ı himmet-i vâlâ-nihmet-i şefîkāneleri vâdi-yi bevâdî-yi adl ü dâd ü nasfet [**4a**] ve temşiyyet-i mehâm-ı dîn-i hanîf-i nübüvvet ve takviyyet-i şer'-i şerîf-i Cenâb-ı sipehsâlâr-ı risâlet aleyhi ezkiyü't-tahiyyet

[286] "Kuşkusuz seni gönderdik" anlamına gelen ve Fetih Suresi 8. âyette geçen ibare. Müellif, ibarenin sonuna "rasûlen" kelimesini getirerek "Kuşkusuz seni rasûl olarak gönderdik" gibi bir anlam elde etmiştir. Âyetin tamamı şu şekildedir: "Kuşkusuz seni şahit, müjdeci ve uyarıcı olarak gönderdik".

taraflarına zâhib ve ma‘tûf olup uğur-ı dîn ve tesviye-i mehâm-ı kâr-gâh-ı saltanat-ı ma‘delet-rehînde nesc-sâz-ı sebk-i gerdiş-i rüzgâr olan kâlâ-yı zîbâ-yı hidemât-ı mebrûre ve muvâfık-ı rızâ-yı bârî kûşiş ve içtihâd-ı mevfûreleri zîver-i sernâme-i sahâyif-i rüzgâr ve bu kadar ekālîm ve bilâd ve kılâ‘ ve bikā‘ı eyâdi-yi menhûsa-i müşrikînden nez‘ ve istihlâsla neşr-i i‘lâ-yı kelimetullâhi’l-‘ulyâ ve tevsî‘-i memâlik ve enhâya sarf-ı yârâ-yı iktidâr ve gayûrâne ve şecî‘âne etvâr ibrâzıyla cânsiperlik levâzımını izhâr ederek cilveger-i meclâ-yı bürûz olan asâr-ı himem-i marziyyeleri sebt-gerde-i cerîde-i iştihârdır. Ve be-tahsîs neyl-i şeref ü mübâhât hizmet-i Haremeyn-i şerîfeyn ile kesb-i müfâharet ve imtiyâz **[4b]** eyledikleri hengâmdan beri gün be gün şems-i hâver-i cihân-fürûz-ı şevket ü kudretleri kîtî-yi evc-i şehâmet ve saltanatda tâbende vü rahşân ve tantana-i kûs-übbehet ve unvânları ânen fe ânen tanîn-endâz-ı künbed-i devvâr-ı cihân olmakda idiği bâhir ve bedîdâr ve te’yîdât-ı ilahiyye ile müeyyed ve nâmdâr olduklarından tezelzülât ve avârızât-ı ekvândan vâreste ve mahfûz olup ilâ inkırâzı’d-devrân-ı hüküm-rev ekālîm-i cihân olacakları âşikâr iken ber muktezâ-yı şüyûn ki, takdîr-i lem-yezelî biraz vakitden beri mihver-i felek keç-devvâr-ı merkez-i seyr-i i‘tidâlden münharif ve mün‘akis olup devlet-kavi-yi-şevket-i müşârünileyhâda ba‘zı gûne avârızât-ı şûriş ve fesâd sûretleri tahaddüs etmekde olduğundan âyâ tesviye-i mehâm-ı saltanatda ve icrâ-yı levâzım-ı kavânîn ve âyin-i mülk ü devletde ne makūle kusûr ve rehâvet vukū‘undan neş’et **[5a]** eylemiştir. Ve sû-i mizac-ı âlem ve âşûb u fiten-i ahvâl-i ümem ne gûne hâlât ve ef‘âl-i reddiye irtikâbından tekevvün etmişdir. Bi’l-mülâhaza tahkīki ve vakt ü hâl muktezâsına göre tedârik-i müdâvât ve ilacı bâbında lâzım gelen tedâbirin i‘mâline sarf-ı makderet olunması kâffe-i hayır-hâhân-ı saltanat ve ni‘am-ı havrân-ı hân-ı amîmü’n-nevâl-i devletin râbıta-i uhde-i sadâkatleri olduğundan Dîvân-ı Hümâyûn kalemi kitâbetden ve perver-i şiyâfte-i hadîka-i gülzâr-ı saltanatdan bu abd-i kem-kadr ve bî-nâm ve kalîlü’l-bidâ‘a ve nâ-kâm sâbıkā Haremeyn mukāta‘acısı Seyyid Mehmed Nâilî bî-çâre dahi teşekküren li’n-ni‘am bu bâbda gavta-hâr-ı kulzüm-i tahayyür ve fikret ve ihâle-i icâle-i efkâr-ı dakīk ve ibret birle keyfiyyât-ı şûriş ve fesâd vakt ü hâl mütâla‘a ve sıgar-ı sinnimden beri Dîvân-ı Hümâyûn kaleminde umûr-ı mühimme **[5b]** ve serâir-i Devlet-i Aliyye ketb ü tahrîriyle hizmet-güzâr ve iki def‘a Dîvân-ı Hümâyûn kîsedârlığı hizmetinde dahi istihdâm ile kesb-i şeref ü iftihâr ve leyl ü nehâr terkīm ve tesviye-i mehâm-ı saltanat-ı seniyyede bezl ü iktidâr eylediğim hasebiyle mesâlih-i dâhiliyye ve hâriciyye-i devlete fî’l-cümle tahsîl-i vukūf etmiş olduğumdan mürtesim-i sahife-i hâtır-ı âtır-ı âcizânem olan ba‘zı asâr ve ahvâle tatbîk ve ketb-i kelâmiyye ve münâzarâtda resîde-i nazar-ı fakīrânem olan ba‘zı ahkâm ve kavâ‘id-i müdelleleye tevfîk olunarak

mülâhaza olundukda zihn-i sakīm ve idrâk-i âciz ve nâ-müstakīme tebâdür eden ba‘zı avârızât-ı nâ-hencâr ve esbâb u alâmât-ı tebeh-kâr alâ kaderi’l-istitâ‘a icmâlen kaleme alınıp tesvîd ve tastîrine mübâderet ve izâle-i emrâz-ı fesâd ma‘razında karîha-i nâçizâneme sünûh eden ba‘zı müdâvât ve tedâbîr-i müessire dahi terkīm **[6a]** ve işâret kılınıp *Mir’âtü’n-Nizâm Fî Devleti’l-Fihâm* ismiyle tevşîh ve benâm ve metâ‘-ı kem-mâye-i endîşe-i âcizânem olarak takdîm-i pîşgâh-ı ulü’l-a‘lâm kılındı. Ümîd varım ki, mütâla‘aya ihâle-i enzâr-ı rağbet eden zevât-ı mürüvvet-simât hazerâtı kusûr ve hefevâtından teğāmiz(?) birle reşahât-ı kilk-i afv ü safhlarıyla ıslâha nişâd-ı himmet buyurmaları vâbeste-i eltâf-ı şîme-i müstahseneleridir.

**Mukaddime-i Mukteziyye**

Zikr-i âtî usûl-i nizâm-ı mülkiyye ve kavâ‘id ü kavânîn-i mer‘iyyenin tefehhüm ve istitlâ‘ı evvelen bir mukaddimenin bast u temhîdinden lâbüd olmağla li-ecli’t-tavzîh sevâd-ı veche-i kırtâsa ibtidâr kılındı.

Hübût-ı Hazret-i Âdem saffî aleyhi’s-selâmdan ilâ hâzâ el-ân arâzî-i rub‘-ı meskûnda bir nev‘-ayîn üzere içtimâ‘-ı beşeriyyeden ibaret olup mülk ve saltanat ma‘nâsına olan devlet ta‘biri bir cem‘iyyet-i insaniyyeye ıtlâk olunur ki **[6b]** ber-muktezâ-yı nass-ı celîl ve kad halekaküm etvârân[287] tıbâ‘ ve emzice-i insaniyyenin tenevvü‘ât-ı husûsiyyât ve ihtilâfât-ı kābiliyyât ile mütefâvitü’d-derecât oldukları ecilden akvâl ve ef‘âl ve akāyid ve ahvâlde birbirine mütebâyin ve mütehâlif olmağla lâ-cerem icrâ-yı kavâ‘id-i dîn ve muhâfaza-i hudûd-ı merâsim evâmir ve nevâhi-yi Cenâb-ı Rabbi’l-‘âlemîn ve her birinin nizâm-ı hâl ve asâyiş-i bâli ve mesâlih-i cem‘iyyetin tesviye ve tanzîm-i ahvâli ve mehâmlarının tedâbir-i hasene ile rü’yet ve ıslahıyüçin hikmet-i bâliğa-i ilahiyye ve sünnet-i seniyye-i rabbâniyye muktezâsı üzere meyân-ı halâyıkta inne ce‘alnâke halîfeten fi’l-ardi fâhküm beyne’n-nâsi bi’l-hakk[288] vefkince her asr u âvânda bir hâkim-i âdil ve muslih-i kāhir ve âmilin müstenid ve sâde-i hükûmet ve hilâfet olmasından lâbüd olup es-Sultânu zıllılâhi fî’l-ardi ye’vî ileyhi küllü mazlûmin[289] **[7a]** medlûlunce ol dahi alâ nehci’s-savâb kuvvet-i fazlu’l-hitâb ile icrâ-yı ahkâm ve hıfz-ı hudûd-ı kavâ‘id-i İslâm ve neşr-i meâsir-i adl ü dâd ile îfâ-yı levâzım-ı siyâset-i enâm ve rikāb-ı aceze ve zü‘afâ-yı eyâdi-yi mezâlim ve ta‘addî-yi akviyâdan himâye ve

---

[287] Nuh Suresi 14. Âyet: “Oysa O sizi türlü evrelerden geçirerek yaratmıştır”.

[288] Sad Suresi 26. Âyet: “[Ey Dâvûd] Biz seni yeryüzünde bir halife yaptık. İnsanlar arasında adaletle hükmet”. Âyetin tamamı şu şekildedir: “Ey Dâvûd! Biz seni yeryüzünde halife yaptık; onun için insanlar arasında adaletle hükmet; nefsin isteklerine uyma, sonra seni Allah yolundan saptırır. Kuşkusuz, Allah yolundan sapanlara, hesap verme gününü unutmaları yüzünden çok ağır bir azap vardır.”

[289] “Sultân Allah’ın yeryüzündeki gölgesi olarak bütün mazlumların kendisine sığındığı bir sığınaktır” anlamındaki hadîs-i şerîf (el-Beyhaki, Şuabü’l-Îmân, 6984).

sıyânete cidd-i tâm eyleye ki fırak-ı millet efser-i devletle ser-efrâz ve libâs-ı zer-târ-ı saltanat-ı zîver-tırâz-ı şerî‘atle i‘zâz ve mümtâz ola. Binâen‘aleyh o makūle bir cem‘iyyet-i beşeriyye ve nüfûs-ı eşhâs-ı insaniyyenin tesviye-i mehâmları zımnında ber muktezâ-yı hikmet-i bâliğa-i samedânî innî câ‘ileke linnâsi imâmen[290] kavl-i şerîfî vefkince mansûb olan hâkim-i fermân fermâ ve imâm-ı hüküm-revâya lâyık ve sezâ-vâr olan etvâr-ı merğūb ve girdâr-ı hasene ve matbû‘ oldur ki ale’d-devâm etrâf ve cevânib mülküne medd-i enzâr-ı basiret eyleyip merâsim-i hukūk, evâmir ve nevâhinin **[7b]** evvelen kendü nefislerinde ve ba‘de kâffe-i enâm haklarında icrâ ve îfâsı emrinde bezl-i makderet ederek sîret-i hasene ile meşhûd olup ahkâm-ı ilahiyyenin icrâsını ve kavânîn-i siyâsiyyenin i‘mâl ve infâzını mecmû‘ mehâma takdîm ve iltizâm eyleye. Ve böyle melik-i dil-âgâhın bi’l-intihâb izâ erâdallâhu bi‘abdin hayran ce‘ale lehu vezîran sâlihan in nesiye zekkerehu ve in zekere e‘ânehu[291] vefkince muvaffak olup istihdâm eylediği vezîr-i sadâkat-pîrâ ve vekîl-i diyânet-ârâ ve ricâl ve hayır-hâhân-ı saltanatın cümlesi reftâr-ı yegânegî ve ittihâdı pîşkâr ederek tesviye-i mehâma teşmîr-i sâ‘id-i himmet ve bi’l-ittifâk amel ü hareket eyleyeler ki mehâzir-i mülkiyyeden emîn ve sâlim olalar. Ra‘iyyet-i devlet vedî‘a-i Cenâb-ı Rabb-i izzet olmağla küllukum râ‘in ve küllukum mes’ûlün an ra‘iyyetihi[292] muktezâsına imtisâl eden pâdişâh-ı memalik-penâh kıyâm u bekā-yı mülk ü saltanatına vesîle olan **[8a]** emr-i siyâsetin ki ahkâm ve kavâ‘idden ibâret ve emreynin derece-i i‘tidâlinden kinâyetdir. Mademki kemâ hiye hakkuhâ infâz ve icrâsında vakten mine’l-evkāt terâhî ve fütûr-gûne hâlet vukū‘unu tecvîz etmeye.

[[Derkenâr:] Hulefâ-yı Abbâsiye’den Hârûn er-Reşîd Şefîk-i Belhî kaddese sırrahu’l-celî Hazretleri[ne] nush u pend iltimâs eylediklerinde buyurdular ki yâ Hârûn bilür misin ki Cenâb-ı bahşâ-i bende-i mülk ü saltanat seni Ebû Bekir es-Sıddîk ve Ömerü’l-Fârûk ve Osmân-ı Zü’n-nûreyn ve Aliyyü’l-Murtezâ kerremallâhu vechehu ve radiyallâhu anhum hazerâtı makāmlarına iclâs etmekten maksûd-ı aslî nedir ve zimâm-ı umûr-ı enâmı yed-i iktidârına teslîm etmekten garaz ne makūle girdâra mübâderet etmekdir deyû sual eylediklerinde anlar dahi cenâbınız e‘âlimdir dediler. Hazret-i Şeyh buyurdular ki[:] İmdi Cenâb-ı vâcibü’l-vücûd senden Ebûbekir es-Sıddîk gibi sıdk u

[290] Bakara Suresi 124. Âyet: “[Hz. İbrahim’e hitaben:] Ben seni insanlara önder yapacağım”. Âyetin tamamı şu şekildedir: “Vaktiyle rabbi İbrâhim’i bazı sözlerle sınayıp da İbrâhim onları eksiksiz yerine getirince, “Ben seni insanlara önder yapacağım” buyurmuştu. İbrâhim, “soyumdan da” deyince rabbi, “Vaadim zalimleri kapsamaz” buyurdu.

[291] “Allah bir insan için hayır murad etti mi onun için unuttuğu zaman hatırlatan, hatırladığı zaman da yardım eden salih bir vezir kılar” meâlindeki hadîs-i şerîf (Ebû Dâvûd, el-Harâc ve’l-Fey ve’l-İmâre 4; el-Elbânî, Sahihü’t-Terğîb, 2296).

[292] “Hepiniz çobansınız ve hepiniz güttüklerinizden mesulsünüz” anlamındaki hadîs-i şerîf (el-Buhârî, 5200; Müslim, 1829).

istikāmet ve Ömerü'l-Fârûk gibi hakkı bâtıldan fark ve temyîz ve dîne takviyet ve ra'iyyeti himâyet ve memleketi sıyânet ve Osmân gibi hayâ ve emânet ve halâyıka re'fet ve şefkat ve Alî gibi adl ü nasfet ve telîm ü itâ'at-i Hazret-i ehadiyyet ve sünnet-i Rasûl-i mücteba aleyhi ezkiyü't-tehâyâya mütâba'at taleb edip rûz-ı cezâda senden evvelâ suâl edeceği adaletdir. İmdi mes'ûl olacağın bilip âna göre amel ü hareket eyle deyû nush buyurdular.]

Ve innallâhe ye'muru bi'l-'adli ve'l-ihsân[293] nass-ı kerîmi mazmûnu zîbâyiş-i serkâr-ı girdârı olup ale'l-ittisâl neşr-i bârân-ı feyezân-ı adl ü dâd ile vedî'atullâh olan fukarâ-yı ra'iyyet ve ahâli-i memleketi ıskā vü irvâ eyleye. Be-her-hâl husûn-ı metîn-i nizâm ve revâbıt-ı devleti el-'adlü hasnün vesikun fî re'si cebelin anîkun lâ-yehtimuhu seylün ve lâ-yehdimuhu mancınık[294] müeddâsınca tezelzülât-ı havâdisât-ı ekvândan masûn ve mahfûz olup fenâ-pezîr olmaz. Ve harâbiyyete yüz tutmaz. Ve sebâtü'l-mülki bi'l-'adli[295] asârı zâhir olup haşmet ü saltanatı yevmen fe yevmen efzûn ve revnak-arâ ve ahvâl-i ra'iyyeti **[8b]** anen fe anen kesb-i terefüh ve asâyiş ile hoş-hâl ve rahat-pîrâ olup nizâm-ı mülkü inhilâl ve zevâl bulmaz.

**Kānûn Ta'bîri Keyfiyeti**

Gelelim kavânîn-i siyâsiyye ta'bîr eylediğimiz ketb-i kelâmiyye nâtık olduğu üzere nizâm-ı mülk ü devlet ve tesviye-i mehâm-ı saltanat için i'mâl olunân bir alây ahkâm u kavâ'idden ibâret olmağla ol dahi iki veçhile i'tibâr olunduğu nezd-i ulü'n-nihâda rûşenâdır. Birisi hikem-i akliyye muktezâsı üzere delâil ve suver-i akliyyeden istinbât olunmuş biraz ahkâm ve kavâ'iddir ki mücerred ashâb-ı hikem ü bîniş ve feylesofân-ı sipihr-i kiyâset ve dânişin ukūl ve idrâkleri muktezâsı üzere bi't-tecrübe nesk-sâz-ı silk-i rişte-i tertîb ve tanzîm eyledikleri mervârid-i kavâ'id ü zevâbıt ve ahkâmdır ki sâhib-i kitâb olan milel-i sâbıkâda ve ilâ haza'l-ân zî-mezheb olan Avrupa devletlerinde mer'î **[9a]** ve mu'teber tutulup i'mâl eyledikleri nizâm-ı mülkiyyeleri ahkâmı bu kısımdan ibaretdir. Kendü i'tikādlarında o makūle nizâm ve kavâ'id-i mülkiyyelerinden olan ahkâmı kitâbları mefhûmuna tatbîk etmek ve ahkâm-ı nizâmiyyelerinin delâil-i nakliyyeye dahi muvâfakati olmak da'vâları çendân i'tibâra şâyân olmayıp butlânı zâhir ve âşikârdır. Zîrâ ahkâm-ı Furkāniyye'ye muvâfık olmayan

---

[293] Nahl Suresi 90. Âyet: "Muhakkak ki Allah adaleti ve ihsanı [emreder]". Âyetin tamamı şu şekildedir: "Muhakkak ki Allah adaleti, ihsanı, akrabaya karşı cömert olmayı emreder; hayâsızlığı, kötülüğü ve zorbalığı yasaklar. İşte Allah, aklınızı başınıza alasınız diye size böyle öğüt veriyor".

[294] "Adalet gösterişli bir dağın tepesindeki sağlam bir kaledir onu ne sel ne de mancınık yıkabilir" anlamında Arapça kelâm-ı kibâr.

[295] "Mülk/ülke adaletle devam eder" anlamındaki Hz. Ali'ye nisbet edilen Arapça kelâm-ı kibâr bkz. Mehmet Yılmaz, *Kültürümüzde Arapça ve Farsça Asıllı Vecizeler Sözlüğü*, Sütun Yayınları, İstanbul 2008, II, s. 777-778.

mevâd indimizde şâyân-ı i‘tibâr olmaz. Ve delâil-i akliyye delâil-i nakliyyeye muvâfakat ve mutâbakat ile muhtâr ve müstahsen olur. İ‘tibâreynden vech-i sânî ahkâm-ı ilahiyyeye tevfîk ve tatbîk ile tertîb ve tanzîm eyledikleri menâhic ve kavâ‘id-i devletdir ki lisanımızda kānûn ta‘bîr ederiz. Her vakt ü zemân ki kütüb-i semâviyyenin nüzûlü hengâmından bir müddet mürûr edip bi’z-zât teblîğ-i ahkâm-ı ilahiyyeye me’mûr olan enbiyâ-yı izâm **[9b]** salavâtullâhi alâ nebiyyinâ ve aleyhimü’s-selâm vakitleri ba‘îdden ola ve icmâlen nâzil olmuş kelâm-ı zü’l-celâlî elsine ve idrâk-i asra tafsîlen ifhâm ve ifâde ve ityânda sa‘y u içtihâd eden vâris-i ulûm-ı enbiyâ ve mürselîn-i salavâtullâhi aleyhim ecma‘în olan ulemâ-yı fihâm ve müçtehidîn-i kirâm fıkdân bula ve butûna vara, mizâc-ı nâsda fi’l-cümle tağayyür ve vüs‘at ve tahavvül ve mübâyenet sûretleri ve mu‘âmelâtda ahkâm-ı ilahiyyeden zühûl ve tesâmuh keyfiyetleri zuhûr etmeye başlar. Öyle vakitlerde tasarrufât-ı mülkiyyeden ibâret olan mu‘âmelât ve husûsâtda asrın mizâc-ı hâline ve nüfûsun tıbâ‘ ve etvârına göre kitâb ve sünnete tevfîk olunarak ulemâ-yı a‘lâm ve fukahâ-yı zevi’l-efhâm ve ashâb-ı kiyâset ve nühâ ve erbâb-ı fetânet ve zekânın bi’t-taharrî ve’t-tedkīk her emrin hadd-i i‘tidâl derecesini **[10a]** intihâb ve tevfîk ederek tanzîm ve tertîb eyledikleri tasarrufât-ı mülkiyyeyi câmi‘ kavâ‘id ve ahkâmdır ki selâtîn-i pîşîn ve havâkīn-i güzîn-i Âl-i Osmân enârallâhu te‘âlâ merâkadehüm hazerâtı i‘mâl eyledikleri, düstûrü’l-‘amel tutdukları kavânîn-i Devlet-i Aliyye-i ebed-karîn bu kısımdan ma‘dûd olmağla kısm-ı mezkûr siyâsiyye-i aklî-yi mücerredden muğnî ve vâreste olduğundan libâs-ı zer-kâr-ı unvân-ı saltanatını o makūle zîver-i kavânîn-i siyâsiyye-i şer‘iyye ile pîrâste ve mutarraz eyleyen mülûk-i ma‘delet sülûk cemî‘ zemânda mazhar-ı tevfîkāt-ı Hazret-i semadânî ve rehîn-i te’yîdât-ı Cenâb-ı yezdânî olarak lâ-yümkinu el-‘imrâne illâ haysü yu‘dilü es-sultân[296] şenîdesi üzere dâimen ve müstemirren adl ü dâd taraflarına mâil ve zulm ü udvân câniblerinden müçtenib ve hâil olmağla hemîşe bünyân-ı resânet-unvân-ı mülk ü saltanatları gün be gün ma‘mûr ve âbâdân ve şu‘â-ı **[10b]** şems-kîtî-fürûz-ı haşmet ü kudretleri yevmen fe yevmen sipihr-i evc-ı saltanatda rahşende vü tâbân olup elviye-i zafer-pîrâ-yı şevketleri dâimâ nesâyim-i eltâf-ı fevz ü nusret ile udvânları cânibine küşâde ve rehîn ve tîğ-ı bârika-feşân-ı savlet ve heybetleri ra‘d-aşûb-ı bîm ü dehşet-i kulûb-ı müşrikîn ola gelmişdir. Kıvâm-ı mülk ü saltanat-ı Osmânî ve devâm ü bekā-yı şevket-i kahramânî dahi menhac-ı kavîm-i sâlifü’l-beyâna sülûk birle ale’d-devâm îfâ-yı levâzım-ı ma‘delet ve dâd ve icrâ-yı âyîn-i zevâbıt ve kavâ‘id-i ahkâm-ı siyâsiyye-i şerâyi‘-nihâde mevkūf ve menût olduğu zâhir ve bedîdâr olur.

[296] “Sultan âdil olmadan ümran mümkün olmaz” anlamında Arapça kelâm-ı kibâr.

**Tertîb-i Askere Hâcet Messeden Keyfiyât**

Bu dahi ilm-i şerîfe gayr-ı hafîdir ki devlet ta‘biriyle bir cem‘iyyet-i ecnâs-ı beşeriyyenin etrâf ve eknâfında olan envâ‘-ı benî âdem ber muktezâ-yı gerdiş-i rüzgâr-ı kîne-zâr kâh tehâlüf-i mezâhib ü dîn ve kâh tebâyün-i emzice ve âyîn ve kâh hakd **[11a]** u hased ve tama‘-ı vehâmet-karîne mebnî ve sâir gûne avârızât ve esbâba mübtenî bunların tefrika-i şemel-i cem‘iyyetleri irâdesi ve emvâl ü arâzî ve memleketlerinin zabt u tasarrufu dâ‘iyyesiyle beynlerinde husûmet tekevvün eder. Ve aralık aralık cevânib ü etrâfdan hücûm ve iktihâm ile dâr u diyârlarına tahattî ve tecâvüz kasdında olurlar. Binâen‘aleyh ol cem‘iyyetin hüküm-fermâsı olan melik-i nîgû-kâr ve hüşyâr cemî‘ zemânda levâzım-ı tahaffuz ve tabassura ri‘âyet gösterip tesviye-i umûr-ı mülk ü saltanata çalışmak ve ahâli-yi memleket ve ra‘iyyet-i devleti haklarında bast-ı bisât-ı kālîçe-i ma‘delet ve şefkat ve neşr-i meâsir-i merhamet ve re’fet eylemek uhdesine vedî‘a olmağla etrâf u enhâ-yı devletini keyd ü gezend-i a‘dâ ve hemcivârîden muhâfazaya ve bir mahalden düşman hücûmunda müdâfa‘aya vâfî tertîb ve tehyie-i adde ve atâda hâcet messeder. Ve bu askerin **[11b]** ulûfe ta‘bîr olunur yevmiyyeleri ve lâzıme-i mesârifleri ve sâir iktizâ eden havâyic ve me’kûlâtları ve emr-i muhâfazada ve lede’l-hâce müdâfa‘a-i düşmanda i‘mâlî iktizâ eden levâzımât-ı zarûriye-i muhâfaza ve harbiyyenin tehyie ve i‘dâdına ve mehâm-ı mukteziyye-i sâireye sarf için lâ-cerem hazâyin-i vefîre ve nukūd-ı kesîrenin vücûdu lâbüd olduğu bâhir[dir].

**Nukūd ve Hazâyine İhtiyâç Keyfiyeti ve Hazâyin Cem‘inde Muktezî Olan Ahvâl**

Ve hazîne ve nukūdun dahi tehyie ve husûlü keyfiyyeti iki sûretle fi‘ile geleceği zâhirdir. Suver-i mezkûreden birisi pister-nişîn-i besât-ı emn u rahat ve gunûde-i firâş-ı âsûdegî ve ma‘delet olan re‘âya ve berâyâdan a‘şâr-ı şer‘iyyeleri ve ashâb-ı sedâd ve îkān ve erbâb-ı bîniş ve iz‘ânın kānûn i‘tibârıyla hadd-i i‘tidâl tarîkī üzere tahsîs edip tahsilini i‘tiyâd eyledikleri rüsûmât-ı örfiyye-i mu‘ayyene ve avârız ve nüzul ve mübâya‘ât-ı mu‘tedile ve sâir hukūk ve rüsûm ve tekâlif-i kadîmeleri lâyıkı veçhile tahsîl olunmak **[12a]** ve re‘âyâ fukarâsı dahi müstazill-i zıll-i zalîl-i sâyebân-ı ma‘delet oldukça az vakitde vergilerinin iz‘âfını zîrâ‘at ve hirâsetleriyle husûle getirip ârıza-i fütûrdan masûn ve mahmî kılınmakdır.

**Hazîne Ta‘bîri**

Bu sûretde kesret-i nukūda cârî değildir. Belki zîr-i bârgâh-ı ma‘deletde müreffehü’l-hâl ve mutmainnü’l-bâl üzere olan re‘âyâya ıtlâk olunur. Re‘âyâ fukarâsı

hazîne-i devlet ve gencîne-i saltanat olduğundan her bir tâc-dâr-ı nîkû-kâra lâyık ve sezâ-vâr olan girdâr ale'l-ittisâl re'âya ve berâyâ üzerlerine cenâh-ı re'fet ve merhameti bâz u küşâd ve abyârî-yi ma'delet ve şefkati câri ve müzdâd eyleyip himâyet-i zu'afâya ve müdâfa'a-i mevâdd-ı zulm ü fesâda ve kat'-ı urûk-ı habîse-i zümre-i şerere ve ashâb-ı bağy ü inâda sarf-ı makderet eylemekdir. Ve bu bâbda vükelâ ve ricâl ve kâffe-i hademe-i saltanat ve muhassılın-i emvâl ve mecmû'-ı rüesâ ve zâbitân **[12b]** ve ummâl dahi ibrâz-ı levâzım-ı yâverî ve ittihâdı i'tiyâd ve kâffe-i husûsâtda usûl-i nizâm-ı devlet olan kavânîn-i mülkiyye ve siyâset-i şer'iyyenin icrâ vü îfâsına bi'l-ittifâk sa'y ve içtihâd eylemeleri kaziyyesidir. Nukūdun husûliyçün suver-i mezkûreden ikincisi emvâl-i ganâyimden cem' ü iddhâr olunacak hazînedir ki, pâdişâhân-ı eslâf-ı Âl-i Osmân sabbet alâ merâkadehum katarâtü'l-ğufrân hazerâtı feth u teshîrîne muvaffak oldukları bu kadar memâlik ü emsâr ve kılâ' ve bikā'dan bî-hadd ü şümâr emvâl-i müşrikîn iğtinâm edip mesârifât-ı cihâda ve asker ü leşker idâresine ve serhaddât ve kılâ'-ı hâkāniyye levâzımâtına ve şân u şükûh-ı saltanatın tezâyüdünü muktezî olan esbâbın istikmâline baliğan mâ belağ sarf eyledikden sonra bakiyesinden dahi bunca cevâmi' ve mesâcid ve medâris ve havânık ve bunlar emsâli hayrât ve müberrât inşâsına **[13a]** ve evkāf tertîbi ve haremeyn-i muhteremeyn hidemâtı ve sâir gûne imârât ve vücûhât tanzîmine ve muvâfık-ı rızâ-yı bârî hâlâta muvaffak oldukları el-yevm meşhûd olan asârından zâhir ve âşikârdır. Cemî' zemânda iğtinâma kudret ve tevfîr-i hazâyine liyâkat husûlü Devlet-i Aliyye'nin nüfûz ve iktidârına ve ol dahi mîzân-ı adâletin her bir emirde icrâsına ve fukarâ-yı ra'iyyetin vücûh-ı mezâlim ü ta'addiyâtdan himâyet ve sıyânetleri esbâbının istihsâline ve telef ü seref-gûne hâlât vukū'undan içtinâba menût ve mevkūf olduğu güneş gibi zâhir ve rûşenâ iken biraz vakitden beri hasbe'z-zarûre bu husûslarda eser-i eslâfa iktidâ olunamadığından ya'ni hadd-i i'tidâle adem-i ri'âyet ve her bir husûsda ifrât ve tefrît taraflarına meyl ü rağbet olunarak ve re'âyâ fukarâsı türlü türlü mezâlim ve ta'addiyât ile iz'âc kılınarak **[13b]** mübtelâ-yı envâ'-ı mihnet ve zucret olup matlûbâtı te'diyeye liyâkatleri kalmadı. Ve mizâc-ı nâsda ve tabi'at-ı devletde bî-nihâye sefâhat ve telef ü izâ'at vâdilerine meyl ü rağbet sûretleri tahaddüs edip lüzûmlu ve lüzûmsuz mahallere bî-hadd ü gâye hazîne ve nukūd sarf ve istihlâk olunarak ve sarf olunan malın re'âyâdan tedârik ve tahsîli usret ve su'ûbet kesb eyleyerek Devlet-i Aliyye'ye adem-i kudret ve liyâkat keyfiyyeti ârız olduğundan iğtinâma liyâkat sûretleri külliyen mefkūd oldu. Ve düşmanlarımız ve hemcivârımız olan devletler bir tarafdan kesb-i yesâr ve iktidâr edip muhârebelerde i'tiyâd eyledikleri fünûn-ı ateş-bâzî ve sanâyi'-i hiyel-i harbiyye ve leşker-sâzî i'mâliyle iştiğāl etmekde olduklarından ve cünûd-ı İslâmiye'de dahi bi-hikmet-i hüdâ

adem-i sebât ve karâr sûretleri tekevvün edip hengâm-ı mukābele ve muhârebelerde pây-ı huyûl-i guzât-ı muvahhidîn arâzî ve memâlik **[14a]** düşmana vaz‘-ı ni‘âl-i hücûma ferce-yâb olamadığından bu keyfiyyet sedd-i bâb-ı iğtinâma sebeb olmuşdur. Bi-‘inâyetillâhi te‘âla devlet-i kaviy-yi menzilet-i cihândârî ber-veçh-i âtî icrâ-yı kavânîn ve ahkâm u îfâ-yı kavâ‘id ü nizâm ki, siyâset-i şer‘iyyeden ibâretdir. Teşebbüs ve mübâşeret olunup az vakitde müsmir ve müessir olmağla kesb-i nüfûz ve kudret ve nizâm-ı askeriyyenin istihsâline sarf-ı himmet ve emr-i cihâd ve muhârebelerde mukābele-i bi’l-misle ri‘âyet olunmağla liyâkat ve düşmanlarımızdan ahz-ı sâr ve intikāma ve kemâ fî’s-sâbık iğtinâma kudret husûlüne tevfîk istid‘âsıyla kâffe-i enâm dest-i berâ-verde-i dergâh-ı kādiyyü’l-hâcât olup bu ümniye ve amâllerinin cilve-ger-i meclâ-yı bürûzına vesîle ve sebeb-i kavî addolunan istiklâl ve ruhsat-ı kâmile ile müşârün-bi’l-benân ve tehdîdini îkā‘ ve icrâya liyâkati zâhir[297] **[14b]** ve ayân bir vezîr-i savlet-nişân ve vekîl-i-sedâd-unvânı zîver-i ser-sadr-ı vekâlet-i kübrâ eylemesi da‘avâtına ibtidâr üzere olmalarıyla Rabbim hayyiz-i kabûlde etsin âmîn bi-hürmetihi seyyidi’l-mürselîn.

Şimdiki hâlde muhâfaza-i mülk ü saltanat ve idâre-i mesârifât-ı devlet zımnında iktizâ eden hazîne ve nukūdun tehyie ve i‘dâdıyüçin bâlâda gösterildiği veçhile re‘âyâ fukarâsından hâsılâtlarının a‘şâr-ı şer‘iyyeleriyle sâir vergilerinin kānûn-ı kadîm ve şurût-ı kuyûd-ı müstedîme ri‘âyet olunarak ve ser-rişte-i insâf derdest olarak ve hadd-i i‘tidâl gözetilerek ve mugāyir-i şerî‘at-ı garrâ ve münâfî-i rızâ muhaddesât vaz‘ından ve mezâlim ve ta‘addiyât vukū‘undan mücânebet kılınarak lâyıkı veçhile bir tarafdan tahsîl ve bir tarafdan dahi medâr-ı asûdegî-i ra‘iyyet olan ma‘delet ve şefkat levâzımını icrâ ve tahsîl olunan emvâl-i mîrî lâyıkı ve lüzûmu mevki‘ine sarf olunup telef-i **[15a]** seref-gûne hâlâtdan mübâ‘adet birle idâre-i umûr-ı mülke ve istikmâl-i levâzım-ı nizâm ve revâbıt-ı saltanata çalışılmak kâffe-i hayır-hâhân-ı Devlet-i Aliyye’ye ehemm-i mehâm ve belki vâcibe-i uhde-i ihtimâmdır. Mesârifâtın vâridâta galebesi sûreti her bir şahısda ve zî-asker ve leşker olan devletler haklarında ne derecelerde muzırr ve vahîmü’l-encâm olduğu vâreste-i kayd-ı beyân olmağla binaen‘aleyh her devlet asâkir ve vezâyif-hârân saltanatını hadd-i i‘tidâlden düşürmeyip zîrde nizâm-ı askeriyyeye dâir yazılan kavâid üzere vâridâtını mesârifâtıyla muvâzene ederek yevmiyye-hârânın mevâcibleri idâre olunacak derecelerde tanzîme ziyâde himmet ve dikkat olunması akdem ve elzem-i mehâm-ı mülkiyyeden bir emr-i mütehattimdir. Zîrâ kesret-i asker ve leşkere hazîne vefâ etmez ve re‘âyâ fukarâsı tâb-âver olamaz ve perişâniyyet **[15b]** ra‘iyyeti ve harâbî-i memleketi

[297] [[Derkenâr:] Burası büsbütün hezeyân görünüyor. Çünkü muhârebenin aslâ fâidesi görülmez.]

netîce verir bir hâlet-i reddiyedir. Ve ârıza-i mezkûre nîce devlet ve cem‘iyyetlerin berküşte ve karîn-i zevâl olmasına sebeb olmuşdur. Bu bâbda ya‘ni mesârifâtın vâridâta galebe etmemesi sûretinin i‘mâl ve istihsâlî emrinde ziyâde endîşe ve mülâhaza îcâb eder ki, teksîr-i asker ve tevfîr-i mesârif-ı leşker ile ser-rişte-i râbıta-i adâlet elden çıkmaya ve türlü türlü muhaddesâta ve münâfî-i şerî‘at-ı garrâ matlûbâta ve iz‘âc-ı ibâda vesîle olmaya. Ve tebrîd ve inhirâf-ı kulûbu netîce vermeye. Zîrâ biraz muhdes mevâd vardır ki kulûb-ı nâsı münharef etmiştir. Ezcümle mîrîye dâir ahz u i‘tâsı olmayıp emvâl-i mîrîden habbe-i vâhide ekl ü bel‘i görülmeyen ve işidilmeyen nice kimesnelerin muhallefâtına ta‘arruz ile cânib-i mîrîden zabt u girift birle verese ve evlâdlarına gadr olunması gibi ve madde-i **[16a]** vâhideden mükerreren rüsûmât tahsîline ruhsat verilmesi misillü şeyler inhirâf ve tebrîd-i kulûb-ı nâsa sebeb olduğu zâhirdir. Ve tasarrufât-ı mülkiyyede kulûb-ı nâsın tagayyürü keyfiyyeti tîz-eser bir hâlet-i bed-ter olmağla mehâlik-i saltanatdan sayılmışdır. Ve bu husûs mülûk ü selâtîn haklarında ziyâde hatar-nâk bir emr-i mezmûm olduğu fenn-i târihe aşinâ olan ashâb-ı rüşd ü fetânet indinde rûşenâdır. El-hazer el-hazer.

**Fezâil-i Emr-i Şûrâ**

Bu dahi nezd-i erbâb-ı zekâda celî ve âşikârdır ki, pâdişâhân-ı nîkû-reftâr tesviye-i mehâm-ı saltanatda vükelâ-yı fihâm ve ulemâ-yı zevi’l-a‘lâm ve mütehayyizân ve hayır-hâhân-ı devletiyle müzâkere ve müşâvere emr-i meşrû‘una ri‘âyet eylemek bekā-yı mülk ü saltanata vesîle olacak bir emr-i müntic-i hayr u savâbdır. Binâen‘aleyh rü’yet-i mesâlih-i saltanatda hodrâylık etmeyip hayır-hâhân-ı **[16b]** devletiyle bi’l-müzâkere amel ü hareket eden pâdişâh-ı dil-agâh ser-rişte-i insâf ve ma‘deleti bırakmaz ve kendüden kat‘â halâyık-ı münharif olmaz ve te’yidât-ı rabbâniyyeye mazhariyyetle mülk ü saltanatı pâyidâr ve mekîn ve asîb-i rüzgâr-ı gaddârdan masûn ve emîn olur. Bekā-yı saltanata zerî‘a addolunan usûl-i kavâ‘id-i mer‘iyyeden birisi akd-i encümen-i şûrâ kaziyyesi olduğu nezd-i uluvvü’n-nihâda bedîhiyâtdandır. Bu husûs-ı hayriyyet-nusûs emr ü fermân-ı Hazret-i hâliku’l-ekvâna muvâfakat ve girdâr-ı sütûde asâr-ı Cenâb-ı Seyyidi’l-ebrâr aleyhi salavâtü’z-zâkiyât bi-‘adedi emvâcü’l-bahâda mutâbakat kılınmakdan ibâretdir ki lede’l-iktizâ mesâlih-i cesîme-i mülkiyye ve hutûb-ı azîme-i saltanat-ı seniyyede hall-i ukūd-ı işkâl ve keşf-i kınâ‘-ı gavamızât ve mühimmât-ı ahvâl zımnında îzâh-ı maslahata şurû‘ ve mübâşeret olunmakdan kinâyetdir. Zîrâ müşâvere gibi izhâr-ı **[17a]** emr-i savâba delâlet eder ve feth-i ebvâb-ı mevâdd-ı mağlakaya miftâh-ı hidâyet olur bir nesne bulunmamışdır. Müşâvere ile ibtidâ olunan maslahatın netîcesi görünür ve nîk ü bedi fark olunur. Ve nedâmet ve vehâmet sûretlerinden emîn ve sâlim olur. Sûret-i

müşâverede erbâb-ı rüşd ü sedâd ve ashâb-ı dâniş ü isti‘dâd iki vecih beyân etmişler[dir]. Birisi erbâb-ı şûrâ, meclis-i vâhidede akd-i encümen-i meşveret eylemek. Ve diğeri ashâb-ı şûrâdan her biriyle başka başka müzâkerât-ı mevâdd ile her birinin karîhası aherin endîşesiyle temyîz olunup savâb addolunan intihâb olunmak gibi ancak sûret-i ûlâ tercîh olunmuşdur. Bu dahi müteferri‘ât-ı madde-i müşâveredendir ki dâhil-i bezm-i şûrâ olan mütehayyizân-ı erkân-ı devlet ve ulemâ-yı a‘lâm-ı fezâil-pîrâ-yı saltanat el-müsteşâru mü’temen[298] kavl-i şerîfî medlûlunca ashâb-ı rüşd ü zekâ **[17b]** ve erbâb-ı fetânet ve nühâ zîver-i ulûm ile arâste ve hilye-i vera‘ u takvâ ile pîrâste-i mütebahhir ve dâniş-ârâ ve ilm ü fazl ile şöhret-nümâ ve hakd ve hased ve buğz ve adâvetten ve hevâ-yı nefsâniyyesine muvâfakatinden ictinâb eder afîf ve perhizkâr ve mu‘temed ve sadâkat-şi‘âr ve mücerrebü’l-etvâr zevât-ı marziyyetü’l-âsârdan intihâb ile mecmû‘ı müttehidü’l-himme ve müttefiku’l-kelime olarak müzâkere olunacak madde-i cesîme-i devlet her ne ise meydâna koyup cümlesi ihâle-i efkâr-ı sâibe birle etrâfıyla mütâla‘a ve netîcesi gereği gibi tefekkür ve mülâhaza olunup bir taraf iltizâm ve himâye olunmayarak sünnet-i seniyye-i Hazret-i risâletpenâh aleyhi efdalü’t-tahiyyâta tevfîk oluna. Ya‘ni maslahatın suhûlet tarafını taharri ve tedkīk ile zâhire ihrâc ve ol veçhile netîce ve faysal vermek kā‘idesine ri‘âyet ve herkes zîver-kâlâ-yı karîhasını dermeyân edip re’y-i za‘îf ile endîşe-i kavî beynini temyîz ve sahîh **[18a]** ve sakīmi ve hâlis ve mağşûşu tenkīh olunarak bi’l-ittihâd hayırlı ve müstahsen görünen sûret ihtiyâr ve intihâb olunup böylece amel ü hareket olunmak ve bu veçhile sûret verilen mehâm ve maslahat-ı Devlet-i Aliyye’nin kâffe-i ukūd ve işkâli muhil olup nedâmeti çekilmeyecek sûret ile netîce vereceği vâreste-i kayd-ı ibhâmdır. Mecâlis-i bezm-i şûrâ keyfiyyeti ber-vech-i meşrûh-ı tafsîl olunduğu veçhile tanzîm ve şerâyit-i lâzıme-i muharrere icrâ ve tetmîm kılındıkda sünnet-i seniyye-i Cenâb-ı fahri âlemiyân aleyhi’s-salavâtu’r-rahmân efendimizde muvâfakat olunmuş olmak iktizâ ider. Kitab ve sünnete tevessülen amel ve hareket birle hüsn-i netîce bulan kâffe-i mevâdd ve mesâlih müstahsen olup vehâmet ve nedâmetten vâreste ve masûn olacağı zâhir ve ayândır. Rabbim kitab ve sünnete muvâfakat ile amel ü harekete tevfîk versin âmîn.

### İstiklâl-i Kâmile-i Vükelâ-yı Fihâm Kazıyyesi Ki Umde-i Vesâil-i Nizâmdır

Ashâb-ı rüşd ü zekâ ve erbâb-ı fetânet ve nühâ indlerinde **[18b]** rûşenâdır ki cemî‘ zemânda irâde-i devletin icrâsı nüfûz ve kudret-i saltanata bâz-beste ve menût ve nüfûz-ı

[298] “İstişare edilen kimse itimad edilendir” meâlindeki hadîs-i şerîf (Tirmizî, Edeb, 57, (2822); Ebû Dâvûd, Edeb 123, (5128); İbn Mâce, Edeb 37, (3745)).

saltanatın husûlü dahi sadâret-i uzmâ makāmında câlis olan vezîr-i fetânet-semîrin kisve-i istiklâl-i kâmile ile ârâste ve kâr-fermâ olmasına mevkūf ve merbûtdur. Usûl-i nizâm-ı mülkiyyeden ma‘dûd olan kavâ‘id-i müstahseneden asl-ı asîl istiklâl ve ruhsat-ı kâmine-i vükelâ-yı fihâm kazıyyesidir. Ve bu keyfiyyet umde-i vesâil-i zevâbıt-ı nizâm ve intizâm-ı devlet olduğu cümle indinde gayr-ı hafî bir emr-i mergūb ve celîdir. Mesned-ârâ-yı sadâret-i uzmâ bulunan zât-ı âsaf-nihâd ve Aristo-nijâd min külli’l-vücûh zîver-i istiklâl-i tâmme ile arâste ve mesâlih-pîrâ olmak ve mehâm-ı ibâdı ve hutûb-ı azîme-i saltanatı hakkāniyet ve sadâkat levâzımını pîşkâr ederek ve zîver-i şerî‘at-ı garrâ muktezâsını **[19a]** nûr-ı hıdka-i ayn ibtihâcı bilerek istiklâl ile tesviye ve tanzîme teşmîr-i sâ‘id-besâlet eylemek ve kâffe-i mehâmda hazm u ihtiyât ser-riştesini elden bırakmayıp her hâlde tabassur ve agâhî levâzımı endîşe ve efkârı ve teyakkuz ve hüşyârı merâsimi girdâr u reftârı olmak ve cemî‘ zemânda inân-ı rahş-ı himmetini himâyet ve sıyânet-i fukarâ ve aceze ve re‘âyâ taraflarına sevk u cevelân göstermek ve hidemât-ı dîn ü Devlet-i Aliyye’de ibrâz-ı lâzıme-i sıdk u sedâd ve tahsîl-i rızâ-yı pâdişâhîde ziyâde sa‘y u ictihâd eylemek ve bu bâbda kendüye yâr ve refîk ve tesviye-i hidemât-ı dîn ü devletde sadîk ve şefîk olur. Biraz hayır-hâhân-ı devlet mesânid-i ulyâ-yı saltanatda bulunmak ya‘ni mesânid-i ulyâ-yı devlet ve menâsıb-ı dîvân-ı sâmî-rütbet ashâb-ı rüşd ü sedâd ve erbâb-ı fetânet ve isti‘dâd-ı kâmili’ş-şu‘ûr ve’l-vukūf ve câmi‘u’l-fünûn **[19b]** ve’l-‘urûf mütedeyyin ve perhîzkâr ve afîf ve semâhat-şi‘âr [ve] sıdk u emâneti tecrübe olunmuş ve etvâr ve reviyyeti mihek-zede-i imtihân kılınmış mehâm-dîde ve kâr âzmûde-cihân-bîn ve maslahat-güzîn kimesnelerden intihâb olunup lâyıkı veçhile uhdelerine taklîd ve emânet kılınmak ve mücerrebü’l-etvâr olmayanlar ve terbiye ve âdâb görmeyenler ve nefis ve hevâsına hizmet edenler her ne kadar hüner-mend ve rüşd ü zekâda kâmların olur ise dahi münâvebe mansıblarında istihdâm olunup tecrübe sebkat etmedikce menâsıb-ı âliyâtda istihdâm olunmamak ve sadr-ı a‘zam ve şeyhülislâm ve dârü’s-sa‘âdetü’ş-şerîfe ağası ve sudûr-ı kirâm hazerâtı ve reisülküttâb ve defterdârân ve ocaklar ağavâtı erkân-ı saltanatdan ma‘dûd olmalarıyla bunların cümlesi cism-i vâhid menzilesinde ittihâd ve ittifâk levâzımına kalben ve kālıben ve zâhiren ve bâtınen ri‘âyet eylemek **[20a]** ve böylece nüfûz ve istiklâli levâzımı ve ruhsat-ı kâmilesi muktezâsı üzere amel ü hareket eyleyen vezîr-i sadâkat-unvân ve vekîl-i hamiyyet-nişân mazhar-ı tevfîkāt-ı samedânî olup tesviye-i mesâlih-i devlete ve ârâmiş-i hâl-i ra‘iyyete muvaffak olmağla kesb-i nîknâmî ve şeref ü izzet-i dâreyn ile hayr-ı halef olacağı bî iştibâhdır. Vekîl-i mutlak unvânıyla kesb-i şeref ve i‘tizâz ve istiklâl-i tâmme ile re’yinde müstebid ve mümtâz olan vezîr-i ma‘delet-sâzın vücûdu libâs-ı zerkâr-ı saltanatı zîver-i şân u şükûh-ı şevket ile

pîrâste ve müzeyyen edegelmişdir. İstiklâl-ı kâmine sâhibi vezîr-i dil-pezîrin erkân-ı saltanat ile samîmî akd-i encümen-i ittihâd ile bi'l-ittifâk fetk ü refk-i mehâma ve tesviye ve tanzîm-i mesâlihe verzîş ü kûşişleri ve uğûr-ı dîn ü Devlet-i Aliyye'de sıdk u sedâd levâzımına ve cânsiperlik reftârına meyl ü rükûnları husûl-i nizâm-ı mülke ve hazâin **[20b]** ve nukūdun yoluyla cem' ve iddihârına ve sâir mevâd ve husûsât-ı nâfi'anın istihsâline vesîle-i cemîle olacağı akıl yönünden ve ahvâl-i eslâfa tatbîk sûretinden zâhir olur bir keyfiyyetdir. Kudemâdan koca Köprülü ve emsâli ve ahd-i karîbde Hekîmbâşı-zâde Alî Paşa ve Râgıb Paşa ve kara vezîr demekle ma'rûf Silahdâr Mehmed Paşa ve bunlara mümâsil vüzerâ-yı izâm ve hayır-hâhân-ı devlet-i ebediyyü'd-devâmın nâzım-ı menâzım-ı nizâm-ı devlet ve mümehhid-i kavâ'id-bünyân-ı saltanat olup muvaffak oldukları hidemât-ı dîn ü devlet ve tanzîm eyledikleri nesk-sâzî ve revâbıt-ı unvân-ı saltanat mücerred istiklâl ve ruhsat-ı kâmileleri âsârı ve şecere-i nüfûz-ı devlet ü şevketin esmârı olduğu keyfiyyâtı eslâfa vukūfu olan dirâyet-mendân indinde gayr-ı hafîdir. Bir kimesne ki umûrunda müstakil ola ânın hatası savâb menki'ine [**21a]** düşer. Ve umûruna ferd-i vâhid mezâhim ve müdâhil olmadığından mübâşeret eylediği maslahatı her ne ise başa çıkarır ve hüsn-i netîce verir. Bu bâbda niyyet-i hâlisa dahi şart kılınmışdır. Zîrâ niyyet-i hâlisa ile tutulan maslahatda nedâmet çekildiği pek az görülmüşdür. Hulûs-ı niyyet, mukaddime-i fuyûzât-ı tevfîk-i Cenâb-ı Rabbi izzetdir. Bin iki yüz[299] tarihlerine kadar müttekâ-yı pîrâ-yı mesned-i vekâlet-i uzmâ bulunan vüzerâ, şâibe-i istiklâlden fi'l-cümle behre-ver idiler. Ba'dehu seferler vukū'u ve refte refte ba'zı avârızât tekevvünüyle sadr-ı a'zamlardan kisve-i fâhire-i istiklâl külliyen nez' u selh olunup ba'd ezîn hod-be-hod tesviye-i maslahata cesaret edemediklerinden Devlet-i Aliyye'de türlü türlü fesâd tahaddüs etmeye başladı. Ezcümle devlet-i kavi-yi şevket-i cihândârî hâdimü'l-haremeyni'ş-şerîfeyn unvânıyla ser-efrâz ve benâm ve ref'-i ayât-ı dîn **[21b]** ve İslâm ve tervîc-sâz-ı ahkâm-ı şer'-i şerîf-i cenâb-ı sipehsâlâr rükeb-i enbiyâ-yı izâm aleyhi ezkiyü't-tahiyyatü's-selâm ile mümtâz ve benâm oldukları hengâmdan beri ta'zîm-i li-emri'llâh ve şefkat alâ halkillâh[300] unvânı kâr u girdârları ve Haremeyn-i muhteremeyn hizmetkârlığı nâme-sütûde kirâmı sermâye-i şevket ve übbhet disârları olduğundan günbegün afitâb-ı cihân-fürûz-ı kudret ve miknetleri te'yîdât-ı ilahiyye ile sipihr-i evc-i saltanatda tâbende vü rahşân ve kâffe-i selâtin ve kayâsıra-i cihân rıbka-i ubûdiyyetlerini kılâde-i gerden-i müfâharet ve unvân etmeleriyle devlet-i müşârün ileyhâya Devlet-i Muhammedî ta'bîri muvâfık-ı şân-ı fazîlet-nişânları idiği cümle indinde zâhir ve bedîdâr

[299] Milâdi 1785/1786 tarihleri.

[300] "Allah'ın emrini yüceltmek ve yarattıklarına şefkat" anlamında Arapça ibare.

iken bu ni‘met-i uzmâ ve mevhibet-i kübrânın îfâ-yı lâzıme-i teşekküründe irtikâb-ı kusûr ve rehâvet ve belki tama‘-ı hâm-ı vahîmü’l-encâma meyl ü rağbet ile mukaddemlerde Haremeyn-i muhteremeyn mukāta‘âtına itâle-i dest-i ta‘arruz **[22a]** olunduğu ve bu keyfiyyet her ne kadar istihsâl-i şirâze-i nizâm-ı Haremeyn idâresine mebnî ise dahi hatâ-yı mahz olduğu ve böyle vahîm ve hatar-nâk emr-i cesîme cesaret ashâb-ı îkān ve basîret indlerinde sebeb-i nakısa-i şân-ı devlet ve belki vesîle-i zevâl-i mülk ü saltanat idiği âşikârdır. Vâkı‘â ol vakitden beri merâyâ-yı tedâvülât-ı rüzgâr-ı gaddârda bi-hikmeti hüdâ asâyiş ve refâh-ı tâm sûretleri yüz göstermeyip gûnâgûn mugāyir-i şerî‘at-ı garrâ hâlât ve türlü türlü muhaddesât vukū‘uyla şîrâze-i mülk ü saltanat fersûde ve karîn-i ihtilâl olmağa başladı ve ahirü’l-emr Vehhâbî tâifesi hurûc ile ser-rişte-i devlet-i uzmâ olan Haremeyn-i muhteremeyn hizmetkârlığı unvânı elden çıkmak derecelerine vardı ve kâffe-i âlem mâtemzede-i ye’s ve hirmân oldu ve bu keyfiyyet Devlet-i Aliyye memâlikinde gûnâgûn **[22b]** fesâd ve fiten hudûsuna mukaddime olmuşdur. Rabbim Habîb-i Ekrem’i hürmetine cürm ü isyanımızı afv etsin ve mücâzâtıyla mu‘âmele etmesin âmîn.

Vekîl-i saltanat olan vüzerâ-yı izâm[ın] kisve-i istiklâlden ârî olması keyfiyyeti nezd-i âcizânemde esâs avârızât-ı sû-i mizâc-ı saltanat addolunmuşdur. Zîrâ bâlâda gösterildiği veçhile şerâyit-i istiklâli zîver-i serlevha-i safha-i emânet eyleyen vezîr-i hoceste-tedbîr mademki hidemât-ı dîn ü Devlet-i Aliyye’de ibrâz-ı lâzıme-i sıdk u sedâd ve tehdi[di]ni îkā‘a kesb-i liyâkatle kâffe-i mehâmda izhâr-ı savlet ve istibdâd edip nâmûs-ı saltanatı vikāyede ve mehâm-ı sâire-i mülkiyyeyi kemâ hiye hakkuhâ te’diye ve rü’yetde ser-i mû kusûr ve tehâvün gûne hâlet vukū‘unu tecvîz etmeye ve kâffe-i ahvâl ve girdârını şer‘-i şerîf-i hanîf ahkâmına tevfîke çalışsa beher-hâl mehâbet ve salâbeti kulûb-ı nâsda câygîr olup **[23a]** istiklâli muktezâsını icrâya kesb-i liyâkat eder ve herkes rıbka-i itâ‘at ve inkıyâdını kılâde-i gerden-i ubudiyyet eyleyip mâdûnunda bulunan ricâl ve hademe-i devlet ve sâir me’mûrîn kâffe-i umûrda muvâfakate ve ittihâd-ı levâzımına istikmâle makdûrlarını sarf ederler ve himmetlerini mebzûl tutarlar ve cemî‘ zemânda harâbî-yi dîn ü devlete ve zevâl-i mülk ü saltanata sebeb-i müstakille olan rüşvet çirkâbına gavta-hâr olmakdan ve kendilerini telvîs etmekden sakınırlar ve hemân te’diye-i umûr-ı me’mûrelerinde dikkat ve âkıbet-endîşî levâzımata ri‘âyet ve sadâkat ve istikāmet üzere hizmet ve münkirâta cesaretden mübâ‘adet ederler. Bunlar bu veçhile amel ü hareket eyledikçe nizâm-ı devlet pâyidâr ve re‘âyâ fukarâsı min külli’l-vücûh mezâlim ve ta‘addiyâtdan mahmî olmağla âsûde-hâl ve müreffehü’l-bâl oldukça devâm-ı ömr ü devlet-i pâdişâhî da‘vâtına **[23b]** muvâzıb olurlar ve bu sûretler devâm ve istikrâr-ı nizâm-ı devleti ve imârî-yi memleketi netîce verir hâlât-ı müstahsenedendir.

**Der Mezemmet ve Mazârr-ı Rüşvet**

Gelelim hakkında la‘net vârid olmuş olan çirkâb-ı rüşvet[e]. [Rüşvet], bir kâr-ı habîs ve mefsedetdir ki az vakitde üss-i esâs-ı saltanatı kal‘ ve harâb ve şecere-i zâtü’l-i‘tisân-ı devleti bîhinden kesr ü berbâd eyler. Ricâ ve şefâ‘at ve hâtır u gönle ri‘âyet keyfiyyetleri bâzâr-ı rüşvetin revâc-sâzı olan kâr-ı nâşâyeste olmağla bunlara adem-i rağbet ve bu bâbda tegāmuzâne hareket kesâd-ı revâc-ı bâzâr-ı rüşvete vesîle ve sebeb olur. Ricâ ve şefâ‘ate çok çok meyl ü rağbet olunmaması ve müsâ‘ade taraflarına gidilmemesi sûretlerinin husûlü aklen ve kānûnen sadr-ı a‘zamların istiklâl-i kâmile ile kâr-fermâ olmaları kaziyyesine menûtdur ve bu keyfiyyet Devlet-i Aliyye’ye kesb-i nüfûz ve kudret mukaddimesidir. Zîrâ irtişâ bâzârının revâcı külliyyen kesâd ve zevâl bulmadıkca devlete safvet gelmez. Ve matlûbun fîh olan **[24a]** ve kıyâm-ı mülk ü saltanata zerî‘a-i kavî addolunan emr-i siyâsetin icrâsı ser-riştesi ele girmez ve ma‘delet ve şefkat levâzımının infâzı ve mezâlim ve ta‘addiyâtın ref‘ ü imhâsı vesâili bulunmaz ve mülkün nizâm-ı hâli ve ra‘ıyyetin asâyiş-i bâli sûretlerinin husûlü keyfiyyetleri hayyiz-i imkânda olmaz. Bu bâbda söz çok ve şîrâze-i nizâm-ı mülke halel veren mevâdda nihâyet yok[dur]. Ba‘zı esâs-ı avârızât bilinmek için biraz mukaddemât temhîdîne hâcet messetmekle terkîme ibtidâr kılındı. Ve minâllâhi’t-tevfîk.

Devlet-i Aliyye-i dâimü’l-karâr sâyebân-ı kibâr ve sıgār ve veliy-yi ni‘met-i kâffe-i zü‘afâ ve zî-iktidâr olduğu ashâb-ı rüşd ü zekâya celî ve âşikârdır. Ve bi’t-teşekkür tedevvümü’n-ni‘am-i küllihâ vefkince îfâ-yı levâzım-ı teşekkür-i ni‘met cümleye vâcibe-i zimmet olduğu ve bu bâbda kusûr ve rehâvet küfrân-ı ni‘met kabilinden olmağla zevâl-i ni‘mete sebeb **[24b]** olacağı ta‘rifden müstağnidir. Felizalik mecmû‘-ı vükelâ ve ricâl ve evliyâ-yı umûr ve hademe-i devlet ve kâffe-i ni‘am-hârân u sâmân debdegân-ı saltanata lâbüddür ki iktisâb eyledikleri şeref-ta‘ayyün ü i‘tibâr ve merâtib-i temeyyüz ü iktidâr ni‘metlerinin îfâ-yı levâzım-ı teşekkürü sûretlerine çalışıp ve irtişâ taraflarına kat‘â nigâh-ı iltifât etmeyip umûr-ı me’mûrelerinde sıdk u sedâd levâzımını pîşkâr ve te’diye-i mehâm-ı Devlet-i Aliyye’de müstakîmâne ve rızâ-cûyâne harekât-ı pesendîde izhârına sarf-ı iktidâr ve ale’d-devâm devlet-i kaviy-yi şevketin nüfûz u kudretini ve nâmûs-ı saltanatını vikāyeye ve istihsâl-i esbâb-ı asâyiş-i hâl-i enâma ve istikmâl-i zevâbıt u nizâm-ı mülke bi’l-ittifâk bezl-i yârâ-yı himmet ve ibtidâr eyleyeler.

İlm-i şerîfe hafî değildir ki Devlet-i Aliyye-i dâimü’l-karârda bu derece şevket ü saltanat ve mehâbet ü kudret husûlü selâtin-i pîşîn ve hayır-hâhân-ı devlet-i **[25a]** ebed-karîn merâsim-i ittihâd ve yegânegîye ri‘âyet ile te’diye-i hidemât-ı dîn ü Devlet-i

Aliyye'ye muvaffak olup ahkâm-ı ilahiyyenin infâz u icrâsına sarf-ı makderet eyledikleri ve ahkâm-ı ilahiyyeden maksûd olan levâzım-ı ma'delet ve şefkat ve himâyet ve sıyânet-i fukarâ ve rai'yyet husûslarında zuhûra gelen sa'y u kûşişleri âsârıdır. Kaldı ki biraz vakitden beri ahâli ve re'âyâ fukarâsına müstevlî olan nâire-i sûziş-figen-i mezâlim ü ta'addiyâtın itfâsına sa'y ü ihtimâmda tegāmuz ve rehâvet-gûne hâlet vukū'u tecvîz olunduğundan müntefî olamayıp günbegün şerâre-i zulm ü fesâd mültehib ve müşta'il olmakda olduğu ihâle-i nazar-ı îkān ve dikkat olunsa hâtır ve gönle ri'âyet âsârı ve belki melzûmu olan rüşvet habîsine tabi'atların meyl ü reftârı kaziyyesidir. Bunun tahtında tahaddüs eden sû-i hâlât ve mazarrât **[25b]** bî-hadd ü gāye olup ezcümle a'yân ve mütegallibe zümresinin tesahhub ve iltizâm olunması ve onlar dahi bî-mehâbâ envâ'-i gûne zulm ü ta'addî ile fukarâyı yakıp yıkmağa cesaret eylemeleri gibi perişâniyyet-i reâ'yâyı ve harâbî-yi mülkü îcâb eder. A'yan ve derebeyi makūlesinin zulm ü fesâdlarına revâc veren ve iltizâmâtın fevk-i mâ-yetasavver tezâyüdüne sebeb olan ve menâsıb-ı devlet ve me'muriyyetlerin nâ-müstehakka ihâlesine ve bîkes makūlesi erbâb-ı isti'dâdın geri kalmasına ve mübtelâ-yı envâ'-ı zucret ve müzâyakalarına ve inkisâr-ı kulûblarına ve sâir bunlara dâir nâ-bercâ hâletlerin vukū'una vesîle ve âlet olan mücerred ricâ vü şefâ'at kapısınun küşâyişi ve tahtında müstemirr olan rüşvet habîsinin revâcı keyfiyyetidir. Ve bunun tahtında devâ-pezîr olmayacak ilel ve a'râz-ı mütenevvi'a-i mülkiyyenin hüdûsu görülmüş ve işidilmiş şeylerdendir. Avrupa devletlerinde ricâ ve şefâ'atle maslahat görülmez ve her bir husûs **[26a]** devletleri indinde mer'î olan ahkâm ve kavâi'd-i mülkiyyelerine tatbîk ile rü'yet olunur ki, ahkâm ve kavâ'id-i mülk siyâsetden ibâretdir. Ferd-i âferîdenin ricâ ve şefâa'tine havâle-i sem'-i i'tibâr etmezler. Ve ahkâm ve kavâi'd-i mer'iyyelerine nâ-muvâfık bir emre tecâvüz eylemezler. Farazâ bir mücrime siyâset iktizâ ile ve ol mücrimi küberâ-yı devletlerinden birisi iltizâm edip kurtarmak için ricâ ve şefâ'at ile ol kimesnenin ricâsı hayyiz-i kabûlde olmaz. Ve ol mücrim hakkında lâzım gelen siyâset her ne ise icrâ olunur. Ve siyâset-i mülkiyyeleri bu veçhile muhâfaza kılınır ve bunun tahtında der-kâr olan mehâzîr-i mülkiyyeden devletleri sâlim olur. Egerçi İslâm devletlerinde ba'zen ricâ ve şefâ'at mer'î olagelmişdir. Ancak ol maslahatdan nizâm-ı mülke ve mu'âmelât-ı nâsa bir gûne fesâd ve halel terettübü melhûz değil ise şartı derpîş gerekdir. Ve ricâ olunan zâta **[26b]** ol maslahatı rü'yetde mâlen ve ırzen ve mesneden ednâ zarar u gezend isâbet etmemesi melhûz olduğu takdirce tanzîminde beis yokdur. Hâsılı ricâ ve şefâ'at vesîle-i küşâdegî-yi bâb-ı rüşvet ve rüşvetin zîr-i kelîm-i hafâda ubûdiyyet nâmıyla revâcı keyfiyyeti dahi şer'an ve aklen mezmûm ve nâ-muvâfık bir fi'il-i kabîh ve müstekreh olmağla dîn ü devlete ne derecelerde vahîm

olduğu mücerrebât-ı rüzgâr ile zâhir ve bedîdâr ve erbâb-ı hukūkun hakkı ibtâli ve mübtelî-muhıkk derecesine îsâli ve herkesin dâire-i itâ‘atden hurûcu ve nefs ü hevâsı hâhişlerinin icrâsına cesaretleri gibi şeyler andan iktizâ eder. Ve kesret-i tebeddülât-ı menâsıb ve me’muriyyetler dahi bâzâr-ı rüşvetin revâcı lâzımesidir. Bu sûretler ile menâsıb ve me’muriyyetlerde herkes lâyıkı veçhile istihdâm olunamaz. Ve menâsıb-ı pâdişâhî nâ-müstehakka düşer ve me’muriyyetler ashâb-ı sıdk u sedâda ihâle kılınmak mümkün olamaz. Ve erbâb-ı **[27a]** hüner-kemnâm olup geri kalır ve mâdûnunda olanlara fütûr gelir. Ve kesb-i hüner ve ma‘ârif taraflarına kimse meyl ü rağbet etmez olur. Ve zümre-i müsta‘iddînden aklâm ve dîvân hâlî kalır. Ve mesânid-i ulyâda bulunanlar dahi mesnedini kurutmak ve kendüyi muhâfaza etmek kaydına düşer. Ve âlâyiş ve görünüş yapmak ve akrânına ta‘ayyün ve tefevvük etmek dâ‘iyelerine meyledip muktezâ-yı me’mûriyyetini unutur gider. Ve maslahat-ı devlet lâyıkı üzere görülmekden kalır.

**Der Mezemmet-i Tebzîr ve İsrâf**

Âlâyiş ve görünüş yapmak ta‘biri isrâf ve telefden ve nefs ü hevâsı arzularının icrâsına meyl ü rağbetden kinâyetdir. İsrâf ve tebzîr hakkında nehy-i ilahî vârid olmağla el-meru harisun limâ muni‘a lehu[301] müeddâsınca kâffe-i halâyıkın bu bâbda ısrârları haddi mütecâviz olduğundan im‘ân nazar mütâla‘a olunsa bundan dahi nice fesâd u vehâmet ve usûl-i nizâm-ı mülke ve nâmûs-ı saltanata nakısa verir bunca hâletler **[27b]** doğar. İdrâk eylediğimiz vakitlerde ya‘ni otuz kırk sene mukaddemlerde Devlet-i Aliyye’de ve halâyıkda bu derecelerde telef ü seref ve sefâhat reftârları görülmez idi. Hatta esnaf ve bilâ ta‘ayyün makūlesi ahâd-ı nâs semmûr ve kākum kürk iltibâsı ve çiçekli elbise ve şâl isti‘mâli misillü hudûd-ı edebi tecâvüze cesaret olunamaz idi. Ve aralık aralık evâmir-i aliyye suduruyla men‘ ü tahzîr kılınır idi. Refte refte bakılmayarak ve iğmâz olunarak kâffe-i nâs hadd-i i‘tidâlden şaşıp ve dâire-i edebi tecâvüz edip envâ‘-i gûne isrâf u sefâhate mübtelâ oldular. Ve elbise ve mut‘am ve mesken husûslarında ve mecmu‘-ı etvâr ve reftârda herkes mâ-fevkinde olan zî-iktidâr ve yesâra taklîd ederek ve gayret-i akrân diyerek bî-nihâye tekellüfât ihtiyâr eylemek ve teksîr dâire misillü hâric ez taht-ı idâre evzâ‘ ve harekât ile nefs ü hevâsı hâhişlerinin icrâsına mübtelâ olunmak gibi bu sûretler ile herkes hâl ü şânına göre envâ‘-i düyûn ve müzâyakaya düşüp **[28a]** türlü türlü irtikâbât ve hiyel ü fesâdâta mübtela olunmakda olduğundan nice kimesnelerin nizâm u râbıtası bozulup iflâs derecelerine vardığı çok görülmüş ve işidilmiştir. Biraz

[301] “İnsan/kişi kendisine menedilen şeye hırslıdır veya kişi kendisine menedilen şeyi elde etmek için hırslıdır” anlamındaki Arapça kelâm-ı kibâr.

vakitden beri ihdâs olunan nev-îcâd alofırângo ta‘bîr olunur resimlerden masnû‘ ebniyeler ve müteferri‘âtı olan[302] tekellüfât ve mefrûşât makūlesi dahi taht-ı isrâfa dâhil olan sefâhat nev‘indendir. Bunların cümlesi havf ve haşyetin kulûb-ı nâsdan çıkıp bî-mehâbâ harekâta cesaretden iktizâ eder. Ve bu fesâdın madde-i asliyesi mücerred siyâsetin adem-i icrâsı kaziyyesidir. Devlet-i Aliyye’nin ol veçhile fersûde ve karîn-i fesâd olmuş nizâm ve râbıta-i mülkiyyesinin i‘âde ve ıslâhı ve tekevvün etmiş mehâzîr ve avârızât-ı mütenevvi‘a-i saltanatın ref‘ ü izâlesi ve safvet-i hâl ve arâmiş-i bâl keyfiyyetlerinin istihsâli emr-i ehemmine teşebbüs ve mübâşeret olunmak irâde buyurulsa avn ü inâyet-i Cenâb-ı **[28b]** nizâm-bahş-ı âlemiyân ve imdâd-ı rûhâniyyet-i Hazret-i Seyyidü’l-ekvân Aleyhi Salavâtü’l-mennân ile hüsn-i netîce bulur. Ve şurû‘ ve mübâşeret edenler hulûsa mukārenetle li-vechillâh çalışıp usûl-ı husûl-i nizâm olan emr-i siyâsetin icrâsı yolunun açılmasına muvaffak olmağa sa‘y ü himmet olunsa müsmir olur. Ve az vakitde âsârı müşâhade olunur. Esâs-ı mevâdd-ı fiten ve fesâd ma‘lûm oldukdan sonra müteferri‘âtı bî-nihâye olduğundan hemân esâs addolunan avârızât-ı reddiyyenin ref‘ ü izâlesi sûretlerine bakıldıkça müteferri‘âtı olan her bir mevâd yapça yapça salâh-pezîr olup az vakitde safvet husûle gelir. Ve sinn-i inhitâta varmış devlet ve mülk ü saltanat bi-‘inâyetillâhi te‘âlâ sinn-i vukūfa avdet edip arâmiş-hâl sûretleri yüz gösterir. Müteferri‘ât-ı mevâdd-ı fesâdın ale’l-infirâd kaleme alınması emr-i düşvâr olduğundan el-cür‘atü tedüllü ale’l-gādir[303] **[29a]** misdâkınca esâs-ı fesâda yapışılıp izâlesi esbâbına teşebbüs olundukca müteferri‘âtı dahi zâhir olmaya başlar. Ve her madde kendüyi gösterir. Ve usûl-ı nizâm olan mevâdd-ı sâlifetü’l-beyâna tatbîk ile muvâfakat ve adem-i mutâbakatından hüsn ü kubhu keyfiyyeti nümâyân olur. Hemân i‘mâl-i tedâbîr-i hasene ile kabîhlerinin ıslâhına ve salâh-pezîr olmayanların ref‘ ü izâlesine iktizâsına göre çalışılıp ve mübâşeret edenlerin hüsn-i sîti âlem-gîr olup herkes pesendîde eder. Ve ferd-i vâhide girân gelmez ve hem-hudûd olan devletler dahi ırz ve vakārını takınıp hilafgîrlik sûretlerinden geçerler. Ve uhûd u vüsûk-ı kadîmeleri üzere harekete râzı olurlar. Ve kâffe-i nâs haddini bilip günbegün kuvvet ü miknet-i devlet tezâyüd bularak kâffe-i matlûb husûle gelir. Cenâb-ı Hakk muvaffak etsin âmîn.

Ber-vech-i meşrûh nizâm-ı mülkün **[29b]** i‘âdesi ve saltanatın safvet-i hâli ve revâbıt-ı askeriyyenin husûlü bâbında ba‘zı hâtıra gelen tedâbîr-i mukteziyye ve şerâyit-i lâzıme alâ vetîretü’l-icmâl ziyân-hâme-i şikeste-me’âlden icrâ ve imlâ kılındı. Şerâyit-i lâzımenin umdesi ve zerî‘a-i üss-i esâs-ı nizâm-ı saltanat bâlâda beyân olunduğu üzere

[302] Bu kelime eserde mükerreren yazılmış ve mükerrerin üzeri çizilmiştir.
[303] “Bir avuç su göle delâlet eder” anlamında Arapça kelâm-ı kibâr.

mesned-arâ-yı vekâlet-i kübrâ bulunan zâtın istiklâl ve ruhsat-ı kâmile ile murahhas olması keyfiyyetidir. Bu husûs asl-ı asîl-i nizâm-ı devlet olduğundan bunun husûlüyle kâffe-i mehâm-ı saltanat vakt ü hâle evfak vech-i vecîh-i hüsün ile merâyâ-yı metâlib ve amâlde mücellâ-yı husûl sûretlerini gösterir. Vekîl-i mutlak, istiklâl-i tâmme ve ruhsat-ı kâmine ile müstebîd bi'r-re'y oldukda kendüye yâr ve şefîk ve hemkâr ve refîk olan erkân-ı saltanat ve kâffe-i ricâl ve evliyâ-yı umûr ve hademe-i devlet kalben ve kālıben yegânegî ve ittihâd levâzımına ri'âyet ederek mukārenet-i hulûs-ı niyyet ile işe başlayıp **[30a]** bi'l-ittifâk tesviye-i mehâm-ı dîn ü devlete gönül birliği ile çalışıp her bir mevâddı usûl-i nizâm addolunan siyâset-i şer'iyye ahkâmına tatbîk ederek rü'yet ve vakt-i hâl lâzımesine dahi ri'âyet olunarak amel ü hareket olunup evvelen hem-hudûd olan devletler ile merbût ve üstüvâr olan silm ü müsâfât levâzımını icrâya ve tevsîk-i revâbıt-ı dostî ve müsâlemeye ve miyânede der-kâr olan safvetin tezâyüd ve istihkâmını mûcib olur esbâba min külli'l-vücûh temessük olunmak ve bu keyfiyyet nizâm-ı dâhiliyye-i mülkün husûlüne vesîle olduğundan bu bâbda ehven-i şer olan mevâd her ne ise vakt ü hâl lâzımesi üzere ihtiyârında beis yokdur. Hayr-i küllîyi mutazzamın olan şerr-i cüzünün ihtiyârı mesâlih-i nef'-i umumîde tecvîz olunur ya'ni Devlet-i Aliyye bu sûretle meşâgil-i seferiyyeden vâreste olup teşebbüs eylediği nizâm-ı dâhiliyyenin husûlü bâbında kâffe-i endîşe ve efkârını sarf eder ve mecmû'-ı **[30b]** himmet ve liyâkatini mebzûl tutar. Ve bi-'avnihi te'âlâ mübâşeret eylediği umûrun zîr ü bâlâsını ihâta ile kuvvetden fi'ile getirir. Ve mülkün nizâm-ı hâli ve asâkirin sûret-i râbıtası husûle gelir. Bu veçhile Devlet-i Aliyye kuvvetli ve miknetli bulunup tehdîdini îkā'a ve irâdesini infâza muktedir oldukda ol zemân sefer vukū'u tecvîz olunur. Ve mehâm-ı seferiyyenin tehyie ve tanzîmi emrinde bir gûne fütûr gelmez ve su'ûbet görünmez. Ve her umûr iktizâsı üzere suhûletle görülür. Ve düşmana galebe sûretleri zâhir olmağa başlar. Egerçi gālibiyyet ve mağlûbiyyet keyfiyyeti makdûr-ı beşeriyyeden olmayıp ve mâ'n-nasru illâ min indillâh[304] vefkince vâbeste-i kudret ve irâde-i ilahiyyeden olan mevâddandır. Ancak ve en leyse li'l-insâni illâ mâ se'â[305] fermânıyla irâdemizi sarf ile me'mûruz. Ve husûl-i matlûba sarf-ı irâdemizi vesîle ve alet addederiz. Ve ser-rişte-i ihtiyâtı elden salıvermeyiz. Bundan sonra mevâhib-i Hazret-i İlahiyye'ye muntazır oluruz. **[31a]** İşte akāyid-i ehl-i sünnet budur.

[304] Enfal Suresi 10. Âyet: "Yardım ancak Allah tarafındandır". Âyetin tamamı şu şekildedir: "Bunu yalnızca müjde olsun ve kalpleriniz bununla yatışsın diye yaptı. Zaten yardım ancak Allah tarafındandır. Allah, kuşkusuz izzet ve hikmet sahibidir".

[305] Necm Suresi 39. Âyet: "İnsan ancak çabasının sonucunu elde eder". Müellif âyetin başını "ve leyse**"** şeklinde yazmıştır. Biz doğrusunu yazdık.

Bu dahi ilm-i şerîfe gayr-ı hafîdir ki, zîver-i istiklâl-i kâmile ile tırâz-kisve-i emânetini arâste ve müzeyyen eyleyen vekîl-i salâbet-peyker tesviye-i maslahata mübâşeret eyledikde uğur-ı din ü Devlet-i Aliyye'de cânsiperlik reftârını kendüye şi'âr-ı hasene ittihâz eylemesi ehemm-i mühimmâtdan olmağla istiklâli muktezâsı üzere hareket edip hulûsa mukārenetle habl-i metîn şer'-i kavîme tevessül ederek mütevekkilen alâllâh tesviye-i kâra ve kavâ'id ve ahkâm-ı saltanatdan ibâret olan siyâset-i şeri'yye levâzımını yoluyla icrâya sarf-ı makderet olundukda bunda dahi iki sûret hâtıra gelir. Birisi ber-vech-i meşrûh istiklâl ve ruhsat-ı kâminesi levâzımını bi'l-ittifâk icrâ ve îfâ ederek te'yîdât-ı İlahiyye'ye mazhariyyetle matlûbun fih olan husûs-ı hayriyyet-mensûs ber-vefk-i merâm pezîrefte-i hüsn-i nizâm olup makbûl-ı hâs ve âm ve nîknâm olmakdır. Veyâhûd esâs-ı fesâd kuvvetlenmiş ve urûk ve a'sâb-ı **[31b]** devlete sereyân etmiş bulunup mizâc-ı nâs dahi külliyyen ol tarafa mâil ve münharif olmağla vekîl-i saltanat bulunan zât dahi biraz sade dil bulunup bu dakikadan ya'ni vakt ü hâl keyfiyyetine ıttılâ'dan zuhûl ve gaflet ve kesb eylediği ca'lî bir istiklâl sûretine aldanıp ve derhâl hademe-i saltanat ile ittifâk-ı hakīkī akd eyledim zannedip bir uğurdan tesviye-i kâra mübâşeret etmekle iyâzen billâhi te'âlâ der-kemîn olan fesâd zâhire çıkıp ve söz ayağa düşüp kendüsü ve bu bâbda mu'în ve yâveri olanların telef ve kem-nâm oldukları çok vâki' olmuşdur. El-hazer el-hazer.

Ber-vech-i muharrer ve istiklâl-i tâmme ve ruhsat-ı kâmile ile esâs-ı fesâdın refʿ ü izâlesi vesâilinin istihsâline mübâşeret eyleyen vekîl-i saltanat ve bu bâbda kendüye samimi yâr ve hemkâr olan ecille-i ricâl-i devlet ve evliyâ-yı umûr-ı saltanat kâffe-i etvâr u girdârlarını bâlâda beyân olunduğu veçhile şer'-i şerîf-i nebevî muktezâsına tatbîk ve tevfîke çalışıp **[32a]** gönül birliği ile amel ü hareket oluna ki, zirve-i makāmât-ı adâlet ve umde-i vesâil-i şeref ü izzet olan habl-i metîn-i şer'-i şerîf-i envere muhkem tevessül olundukda şeri'at-ı garrâ ahkâmı derdest olduğundan ferd-i aferîde nâ-sezâ söyleyemez ve hicv ü mezemmeti câniblerine dil uzadamaz. Ve herkes hâh nâ-hâh tahsîne mecbur olur. Ve kulûb-ı nâsda heybet ü salâbet ve havf u haşyet sûretleri câygîr olup hâtıra gelen mehâzîr ve mehâlikden emniyyet husûle gelir. Ve maksûd-ı aslî olan ser-rişte-i nizâm bi-'inâyetillâhi te'âlâ ele alınıp yapça yapça tesviyesine mübâderet olundukca âsâr-ı himmet ve ikdâm zâhir olmağa başlar. Ol zemân evvel emirde tutulacak ve kâffe-i mesâlihe takdîm olunacak madde Haremeyn-i muhteremeynin nizâm-ı hâli ve ahâli-yi beldeteyn-i münîfeteyne bi'l-vücûh iğāse ve i'ânet ve tasfiyye-i turuk ve mesâlik-i hac sûretlerinin istihsâli **[32b]** vesâilidir. Bu husûs-ı hayriyyet nusûs akdem-i mehâm-ı din ü devlet olduğundan devlet-i kavi-yi şevket-i cihândârî bu bâbda mecmû'-ı liyâkat ve kudretini sarf edip Mısır tarafından ve Şam ve Trâblus câniblerinden külliyetli tertibât ve asâkir ve

top ve cebehâne ve mühimmât ile sıdk u rü'yeti zâhir ve idâre-i maslahata ve i'mâl-i asâkire ve tehdîdini îkā'a liyâkat ve kudreti bâhir bir vezîr-i fetânet-semîrin nâmzed ve ta'yîn kılınmasından lâbüd ve muktezî olduğu ve Bağdâd valisi dahi mümkini mertebe asâkir ve mühimmât tertibiyle kendüsü veyâhûd kendüye mu'âdil başbuğ ma'iyyetiyle iktizâsına göre bi'l-muhâbere verâdan iğāse ve i'ânet eylemesi husûl-i maslahata zerî'a ve sebeb olacağı vâreste-i kayd-ı işkâl olmağla bu bâbda husûl-ı maksûd ne makūle tedâbir i'mâline tevaffuk edeceği hayır-hâhân-ı devlet ve evliyâ-yı umur-ı saltanat ile bi'l-müzâkere etrâflı tutulup **[33a]** hulûs-ı taviyyet ile tesviyesine mübâşeret olundukda bi-meşiyyetillâhi te'âlâ muvaffak olunup nizâm-ı Haremeyn-i muhteremeyn ve te'mîn-i turuk ve mesâlik-i hac sûretleri ber vefk-i merâm husûle gelmekle bir müddetden beri mâtemzede-i ihrâm-bend-i harmân olan kâffe-i muvahhidîn lebbeyk-zen-i envâ'-ı şâd-mânî ve meserret ve nâil-i tavâf-ı kıble-i amâl-i hubûr ve behcet olacağı bî-iştibâh olmağla işbu maslahat-ı celîlenin husûlüyle memâlik-i mahrûsenin fersûde ve karîn-i inhilâl olmuş şirâze-i nizâm ve râbıtası sûretleri bi-iznillâhi teâ'lâ ber-vech-i suhûlet pezîrefte-i hüsn-i hâl ile şân u şükûh-ı saltanat günbegün artıp asâyiş-bâl hâletleri zâhir olmağa başlar. Cenâb-ı tevfîk-bahşâ-yı enâm muvaffak etsin âmîn.

**Esâs-ı Mevâdd-ı Zulm ü Fesad ve Keyfiyyât-ı Mazârr u Hasârân-ı Hâlât**

Esâs-ı fesâd addolunan mevâddan birisi Anadolu ve Rumeli'de dağlı eşkıyâsı ve derebeyi nâmıyla ta'ayyün edip fukarâya [**33b]** envâ'i gûne zulm ü ta'addi vukū'una vesîle ve alet olan ashâb-ı şurûr ve mefsedetdir. Bâlâda beyân olduğu üzere biraz vakitden beri Devlet-i Aliyye'de bi-hikmeti hüdâ ba'zı gûne avârızât ve keyfiyyât tahaddüsüyle fi'l-cümle nüfûz-ı saltanata nakîsa ârız olup emr ü irâde-i devlet kemâ hiye hakkuhâ icrâ olamadığından ve bir tarafdan dahi dağlı eşkıyâsı ve derebeyi nâmıyla olan zümre-i buğātı hademe-i saltanatdan ba'zıları tasahhub ve tesviye-i maslahatlarını iltizâm ile vedî'âtullâh olan re'âyâ fukarâsına refte refte mezâlim ü ta'addiyât vukū'unu müstelzim olur hâlât tekevvün eylediğinden o makūle havene ve erbâb-ı şekāvetin kat'-ı urûk-ı habîseleriyle memleketin te'mîn ve tasfiyesi vesâilin istihsâline bakılması akdem-i mesâlih-i mülkiyyedendir. Bu keyfiyyet esâs-ı fesâd olduğundan bunun evvel emirde bir nizâm u râbıtasının husûlüne ittifâk-ı ârâ ile şurû' ve mübâşeret olunması lâzımedendir. Hüdâvendigâr-ı **[34a]** esbak cennet mekân Sultan Selim Hân subbet alâ merkadehu katarâtü'l-gufrân asrında[306] bu mezâlimin men' ü def'i irâde olundukda lâyıkı veçhile tutulmadı. Ve esâsından başlanmadı. Hemân Anadolu ve Rumeli memâlikinin kazâ

[306] "Sultan Selim'in yatağına af göz yaşları döküldüğü asırda" anlamında Arapça ibare.

mesârifâtı ma‘rifet-i şer‘le defter olunup Der-‘aliyye’ye gönderilmek üzere tanzîm olunmuş idi ve hatta ba‘zı cesîm kazâlara taraf-ı devletden birer nâzır ta‘yin kılınıp kazâların mesârifât defterlerine nezâret ederek tanzîm ve Der-‘aliyye’ye takdîm birle Der-‘aliyye’de dahi defâtir nâzırı nâmıyla mütehayyizân-ı ricâlden me’mûr olanlar defâtir-i mezkûreyi tenkîh ederek mesârifâtdan mahsûb kabûl etmeyenleri ihrâç ve mu‘tedil olanların tevzî‘ ve tahsiliyçün fermân-ı âlî ısdâr olunup öylece tevzî‘ ve tahsile sûret verilmiş iken mizâc-ı nâsda tekevvün eden fesâd ve türlü türlü desîse ve tezvîrât sebebiyle bu husûsa dahi fesâd girip kazâ **[34b]** ta‘ayyünâtı hâkimler ile ittihâd ve kable’t-tahsîl iki defter ihtirâ‘ına sûret verdiler. Mu‘tedil tanzîm olunan defteri Der-‘aliyye’ye takdim edip lede’t-tenkīh sudûr eden emr-i âlî vardıkda münekkah defterin yekûnu emr-i âlîde mastûr olduğundan kırâet etdirmeksizin hemân diğer fâsid defter mantûkunca fukarâya tarh ve tahmîl ile tahsîle cesaret ve ba‘zen dahi tevzî‘ ve tahsîlinden sonra mu‘tedil defter yapıp takdîme mübâderet ve sâir gûne hiyel ve hüd‘a i‘mâliyle fesâdlarına kuvvet vererek defter maddesi ihâta olunamayıp ve bir nizâm ve râbıta tahtına giremeyip ardı sürülmedi. Ve başkaca mezâlim ve ta’addîyâta sebeb oldu. Ahirü’l-emr hâlî üzere terk olundu. Ve mütegallibe makūlesi hükkâmı dahi şerik edip bilâ-mehâba memleket mesârifı diyerek külliyetli mâl tevzî‘ ve tahsîl birle matlûbât-ı pâdişâhîye öşrü derecesi verilmeyip bâkîsi ekl ü bel‘e ictisâr ve derd-i mend ve bîçâre **[35a]** ahâli fukarâsı hâllerini ifâdeye kādir olamayıp şöylece bârgirân-ı mezâlimi hâh ve nâ-hâh keşîde olarak bir tarafdan re‘âya fukarâsı perîşân ve târik-i diyâr ve evtân ile âlem harâbiyyete yüz tutmakdadır. Ve bir tarafdan dahi derebeyi makūlesi kesb-i yesâr u kudret edip rıbka-i itâ‘atden hurûc ve zirve-i bağy u isyana vulûc etmekdedir. Zalame ve mütegallibe makūlesinin def‘-i mezâlim ü ta’addîyâtı emrinde bir veçhile müsâhale ve müsâmaha tecvîz olunmak câiz değildir. Bu dahi maslahat-ı mezkûre muktezâsındandır ki o makūle menba‘-ı zulm ü fesâd olan a‘yân ve zaleme ve havane ve eşrârın der-bâr-ı ma‘delet-karârda kapı kethüdâsı nâmıyla tesviye-i mehâmlarına ibtidâr eden eşhâs her ne zümreden ise te’dîb ve tenkīl ile men‘ ü def‘i vesâili ele getirilip şöyle ki, derebeyi makūlesinin Der-‘aliyye’de ferd-i vâhid ile mükâtebe ve muhâberesi keyfiyyeti vuku‘a gelmeyecek sûret **[35b]** ne makūle tedbîr ile husûle gelir ise ve kimlerin te’dîbleri iktizâ eder ise hemân bi’l-ittifâk i‘mâline sa‘y u dikkat olunmak husûl-ı maslahata vesîledir. Bunların böylece Der-‘aliyyeden râbıtaları kesilip melce’ ittihâz edecek ve istinâd eyleyecek mahalleri kalmadıkda kuvvetleri münkesir olup iktizâsına göre te’dîbleri[nin] icrâsı suhûlet kesb eder. Ve safvet-i mülk-i pâdişâhî bununla husûle gelir.

İlm-i şerîfe hafî olmaya ki derebeyi ve mütegallibe ve eşrâr makūlesinin levâzım-ı te'dîbleri icrâsıyla emsâlinin ihâfe ve terhîbleri ve memleketin safvet hâli ve fukarâ-yı rai'yyetin emn ü asâyiş-i bâlleri husûlüne vesîle olacak hâlâtın istihsâli kâffe-i mehâma takdîm olunacak emr-i lâzımedendir. Ve bu keyfiyyet mecmû'-ı Anadolu ve Rumeli kazâlarının müceddeden tahrîriyle husûle gelecek madde-i cesîme olmağla haylice sa'b ve düşvâr görünür. Ve bu husûsun pezîrâ-yı husûlü mücerred Devlet-i Aliyye'nin külliyetle kesb-i nüfûz ve iktidârına **[36a]** bâz-beste olup ittifâk-ı ârâ ile tanzîm olunacak hutûb-ı azîmedendir. İşbu derebeyi ta'bîriyle ser-zede-i bağy u isyan olan zümre-i bugāt ve eşrârın men' ü def'i ve nizâm-ı hâllerine bakılmayıp bir müddet dahi tegāmuz ve müsâhele-gûne hâlet vukū'u tecvîz olunmak lâzım gelir ise ve te'dîbleri icrâ kılınmağa bakılmaz ise ekseri kesb-i iktidâr ederek zîr-i idâresinde olan memleketi kendü mülkü idâdına koyup refte refte isyan vâdilerine münharif olup emr ü irâde-i Devlet-i Aliyye'ye mütâva'at taraflarından geçerler. Ve içlerinden ziyâde kuvvet ü yesâr kesb etmiş olanları külliyyen rıbka-i itâ'at ve inkıyâddan çıkıp iyâzen billahi te'âlâ tavâyif-i mülûk sûretlerini kesb etmeye başlar. Binâen'aleyh bu amel ziyâde dikkat ve sarf-ı himmet olunacak yerdir. Ve etrâfıyla mülâhaza götürür ârıza-i vahîmü'l-encâmdır. Bunun râbıta ve nizâmı müteferri'âtı bî-hadd ü gāye ve vesâil ve esbâbı bî-şümâr ve bî-nihâye olmağla bu bâbda **[36b]** idâre ve i'mâl ârâ-yı sâibe iktizâ eder. İltizâmât maddesi dahi bunun teferru'âtındandır. Ya'ni sene be sene terakkî kesb ederek ve hâl ve tahammülünü tecâvüz ederek re'âya fukarâsına başkaca bir nev'i mezâlim ve ta'addî vukū'unu îcâb eder hâlet-i reddiyyedendir. İltizâmâtın bu derece terakkîsi derebeylerinin zîr-i idâresinde olan mukāta'ât ve timâr ve ze'âmet ve evkāf ve sâirlerin mecmû'u taraflarından deruhde olunup ahere verdirilmemesi ve bir takrîb iltizâm edenlere ve ashâb-ı berâta zabt etdirilmemesi sûretleridir. Ashâbı Der-'aliyye'de olup mer'iyyü'l-hâtır olan müstereddidânın iltizâmâtı sene be sene artıp tahammülü derecesini geçip ve aceze ve bîkes makūlesinin iltizâmâtı ve be-tahsîs Devlet-i Aliyye'nin güzîde ve mu'tenâ süvârî askeri olan eyâletli halkının ze'âmet ve timârları kendü taraflarından zabt u ta'şîr olunamayıp nâ-çar sene-i sâbık nâmıyla cüziyyât makūlesi bedel-i iltizâm ile **[37a]** hâh nâ-hâh der'uhde olunup ashâbına gadre mütecâsir olunmakda olduğu âşikârdır. Bunun dahi bir ortası bulunup haddinden ziyâde artmış ve fâhiş olmuşları lâyıkı veçhile hadd-i i'tidale getirilmesi keyfiyyeti bi'l-mülâhaza ne makūle esbâb ve vesâile tevakkuf eder ise hemân i'maline ve bu bâbda cânib-i mîrîye ve evkāfa gadr olur mülâhazalarından geçilip ve sarf-ı enzâr olunup vedî'a-i Cenâb-ı Rabbi'l-âlemin olan re'âyâ fukarâsının mezâlimden himâyet ve sıyânetleri taraflarına sarf-ı makderet olunmak levâzım-ı

milkdârî ve ra‘iyyet-perverîdendir. Zu‘amâ ve erbâb-ı timâr makūlesi dahi nânpârelerini kendüleri zabt etmek veyâhûd hâsılâtı derecesine göre i‘tidâl veçhile iltizâm olunmak sûretinin husûlüne bakılmak iktizâ ider. Bunların cümlesi Devlet-i Aliyye’nin kavâ‘id ve kavânîn-i kadîmesinin i‘ade ve icrâsına menût ve mevkūf olduğundan bâlâda beyân olunduğu **[37b]** veçhile nizâm-ı devletin i‘adesine teşebbüs olundukda me’mûr olan reyinde mümtâz ve müstakil ve ser-efrâz vekîl-i saltanat ve mu‘în ve yâveri olan ricâl ve hademe-i devlet-i ebediyyü’d-devâmın habl-i metîn-i şerî‘at-ı Ahmediyye’ye berk yapışmalarına ve niyyet-i hâliseyi pişvâ edip gönül birliği ile çalışmalarına ve siyâset-i şer‘iyyeden ibâret olan kavâ‘id ve kavânîn-i kadîme-i devletin vakt ü hâl muktezâsına tevfîk ederek yoluyla icrâsına ittifâk-ı ârâ ile mübâşeret olunup bi-‘inâyetillâhi te‘âlâ bir tarafdan esâs-ı mevâdd-ı fesâdın refʿ ü izâlesi yolları açıldıkça Devlet-i Aliyye’de nüfûz ve kudret hâletleri yüz göstermeye başlar. Ve vardıkça âsâr-ı a‘mâl-i şerî‘at-i garrâ olan sâlâbet ve mehâbet-i saltanat ve havf u haşyet kulûb-ı nâsda teferrüd ve temekkün edip kâffe-i sıgār u kibâr hudûd-ı edebi muhâfazaya başlayıp herkes haddini gözedir. Ve her maslahat lâyıkı ve muktezâsı veçhile görülür **[38a]** ve nizâm ve râbıta-i mülk husûle gelir. Ve mütegallibe ve derebeyi makūlesi ve rıbka-i itâ‘atden münharif olmuş bugât ve erbâb-ı şurûr ve fesâd tabi‘atıyla etvâr-ı nâ-marzıyyelerinden cânib-i rızâ-cûyî ve insâfa rücûʿ ederler. Ve ahâli-yi memleket ve fukarâ-yı ra‘iyyete zulm ü hayf vukū‘una kimesne mütecâsir olamaz. Ve imârî-yi memlekete vesîle olan himâyet-i fukarâ hâletleri gelir zuhûr eder. Ve derece-i i‘tidâli tecâvüz eden ve adem-i itâ‘at vâdilerinde serseri gezenlerin lâzıme-i te’dîbleri suhûlet veçhile icrâ kılınarak emsâli terhîb ve tahvîf olunur ve bu sûretler ile memâlikin tahrîri tekellüfüne hâcet kālmaz. Bu cümle ile hükkâm ve nüvvâb nizâmının husûlüne dahi mukayyed olunmak emr-i mütehattemdir. İttifâk-ı ârâ-yı ulemâ-yı fihâm ile nâ-ehle ve icrâ-yı ahkâm-ı şer‘iyyeye kudreti olmayanlara ve erbâb-ı tamâʿ ve mefsedete niyâbet ve hükûmet taklîd olunmaması keyfiyyeti güzelce nizâm ve râbıtaya tevsîk olunup devâm ve istimrârı **[38b]** sûretinin husûlü ne makule tedâbîre tevakkuf eder ise i‘ma‘line sarf-ı makdûr olunmak lâzım gelir. Ancak tenbîh lafzî kabilinden olmayıp ardı sürülmek lâzım gelir.

Hüdâvendigâr-ı esbak merhûmun asrında hükkâm ve derebeyi makūlesine lafzî bir nizâm verilmiş idi ve adâletnâmeler neşr olunmuş idi. Ancak tenbih-i lafzî ve nizâm-ı ca‘lî olduğundan esâsıyla tutulmayıp ardı sürülmedi. Ve infâz-ı emr ü irâdeye bakılmadı. Ve herkes nefs ü hevâsı icrâsına düşüp kulûb-ı nâsdan havf u haşyet zâil olmağa başladı. Ve derebeyi ve mütegallibe makūlesi kemâ fi’s-sâbık zulm ü udvân vâdilerine girip fukarâ-yı ra‘iyyet pâzade-i hasâret olmakdadır. Kulûb-ı nâsda havf u haşyet temekkünü

her zümrenin hudûdunu muhâfaza eyler. Ve herkes haddini bilip hâline râzı olur. Ve etvâr ve üslûbunu mâ-fevkinde olan ashâb-ı yesâra taklîdden ictinâb eder. Ve zarûriyyât-ı beşeriyyeden olan **[39a]** mut‘am ve melbes ve mesken husûslarında i‘tidâl derecesini bulup mesârifini hâl ü şânına uydurup öylece geçinir. Ve ifrât ve tebzîrden kaçar. Ve bu yollu zindegânî eden kimesnenin kesbi ve vâridâtı mesârifâtına mutâbık gelmez ise de çok da fark etmez. Ve halâyıkda ve askerî zümresinde ve hademe-i devlet ve ricâl-i saltanatda bu veçhile mu‘tedilâne hareket edenler kuvvet ve yesâr tahsil edip müzâyaka ve ızdırâba düşmezler. Bunun tahtında der-kâr olan muhassenât-ı mülkiyye bî-hadd ü şümârdır. Ve isrâf ve sefâhetden tehaddüs eden mazarrat ve vehâmet dahi bî-nihâye olduğu erbâb-ı basiret indinde zâhir ve âşikârdır. Cenâb-ı safvet-sâz-ı hâl-i ibâd tesviye-i nizâm-ı mülke hidâyet etsin âmîn.

**Mazarrat-ı Kesret-i Vüzerâ ve Hademe-i Devlet**

Şirâze-i nizâm-ı devlete halel veren mevâddan birisi dahi vüzerâ-yı izâm ve hademe-i saltanat-ı seniyye-i ebedüyyü’d-devâmın teksîr ü tevfîri ve nâ-müstehak **[39b]** olanların idhâl ve istihdâmı keyfiyyeti olduğu nezd-i erbâb-ı besâir ve dirâyetde rûşenâdır. Rütbe-i vâlâ-yı vezâret, nihâyet-i merâtib-i sâmiye-i saltanat olmağla erbâbına taklîd ve emânet kılınmak şurûtundan olup rütbe-i sâmiye-i vezâretle bekâm ve mümtâz ve rehîn-i şeref ve i‘tizâz kılınan zât, nâm-ı düstûrîye sezâ ve müşîr-i dirâyet-pîrâ denilmeye lâyık ve aheri olmak ve gars-ı yemîn-i devlet ve perveriş-yâfte-i hadîka-i saltanat olup Devlet-i Aliyye’de nice müddet hidemât-ı cesîme ve hutûb-ı azîmede istihdâm olunmuş ve diyânet ve istikāmeti muhikzede-i tecrübe ve imtihân kılınmış afîf ve perhizkâr ve zî-gayret ve vakār ve fetânet ve kiyâseti zâhir ve bedîdâr olmak ve vezârete şâyân olmayan meçhulü’l-ahvâl erâzil ve evbâş ve mütegallibe ve delil ve tüfenkcibâşı makūlesine bir vakitde vechen mine’l-vücûh rütbe-i sâmiye verilmemek ve devâm-ı nizâm-ı devlet **[40a]** ve istikrâr-ı zevâbıt-ı ahkâm-ı mülk ü saltanat eyâlât ve elviyede fetk u retk-i mehâma kādir ve tesviye-i mesâlih-i ibâda muktedir müstakīm ve kâr-azmâ ve re‘âyâ-perver ve hamiyyet-pîrâ ve kaviyyü’l-iktidâr ve dirâyet-nümâ vüzerâ-yı izâm ve mîr-i mîrân-ı kirâmın vücûdlarına menût ve mevkūf olduğundan rütbe-i sâmiyye-i vezâret taklîd olunan vezîr-i huceste-simât kendüye tevcih kılınan eyâlet ve sancakta sâye-endâz-ı ikāmet oldukda kâffe-i etvâr u girdârını menâhic-i şer‘-i kavîm ve kavânîn-i müstedîme tatbîk ederek zabt u rabt-ı memleket ve himâyet ü sıyânet-i fukarâ-yı ra‘iyyet ve tesviye ve tanzîm-i mesâlih-i ibâd ve mehâm-ı devlete kıyâm ve her hâlde rızâ-cûyî ve istikāmet levâzımını pîşkâr ederek ve imârî-yi memleketi mûcib olur kâffe-i

esbâb ve vesâili istihsâl eyleyerek öylece âkılâne amel ü hareket eylemek ve hilâf-ı rızâ bir gûne hareketi vukū‘a gelmedikçe azl olunmayıp ve tezâyüd-i nüfûzunu **[40b]** mûcib olur hâlât ile taraf-ı Devlet-i Aliyye’den i‘ânet olunmak ve hakkında iştikâ zuhurunda evvel emirde mücerred makālât vâhî-i şükâta havâle-i sem‘-i i‘tibâr olunmayıp sırren ve alenen tahkīk-i maddeye ihtimâm ve dikkat kılınmak ve inhâ olunan fezâhate cesareti tahakkuk eder ise yalnız azliyle iktifâ olunmayıp mücâzâtı icrâ ile emsâline ibret kılınmak ve bu sûretle bir vezîr bir mansıbda müddet-i vâfire ikāmet ve zabt u rabt-ı memlekete ve himâyet-i fukarâya ve icrâ-yı emr ü irâdeye iştigāl ve mübâderet eyledikçe dâire-i sinni şân-ı vezârete lâyık veçhile tanzîm edip kesb-i yesâr u kudret eder ve lede’l-hâce bir mahalle me’mûr kılınsa kuvvetli ve miknetli bulunup mükemmel ve muntazam kapısı halkıyla uğûr-ı dîn ü Devlet-i Aliyye’de ibrâz-ı hizmet ve izhâr-ı savlet ve besâlet ile me’mûr olduğu maslahatın ber-vefk-i rızâ tesviyesinde makdûrunu sarf eder ve eğer sefere me’mûr kılınır ise mükemmel dâire ile muvâcehe-i **[41a]** a‘dâda cânsiperlik levâzımını icrâ ve gayûrâne mukātele ve muhârebeye cidd-i lâ-yuhsâ edip fütûhât-ı celîleye muvaffak olmak böyle vezîr-i hamiyyet-semîrin şi‘ârı ve muktezâ-yı kudret ve yesârıdır. Bir eyâlet ve sancakta böyle bir vezîr-i hamiyyet-perdâz ve ra‘iyyet-nüvâz bir müddet nasb-ı livâ-yı hükûmet ve bast-ı besât-ı dâd ve ma‘delet ve himâyet-i ahâli ve ra‘iyyet ve evâmir-i aliyye ile uhdesine ihâle kılınan mehâm-ı Devlet-i Aliyye’yi ber-vefk-i rızâ tesviye ve rü’yet eyleyen dâhil-i hükûmetinde ve civârında bulunan derebeyi ve müte‘ayyinân ve sâir erâzil ve eşkıyâ makūlesi zerre miktarı dâire-i inkiyâd ve itâ‘ati tecâvüze ferceyâb olamayıp mecmû‘u kılâde-i ubûdiyyet ve mutâva‘ati zîver-i gerden-i inkiyâd edip ferd-i vâhid ahâli ve re‘âyâ fukarâsına mugāyir emr ü rızâ zulm ü ta’addî vukū‘una cesaret edemez ve herkes ırz ve edebini takınıp levâzım-ı ubûdiyyeti îfâya mecbur olur. İşte şerâyitiyle rütbe-i **[41b]** sâmiye kesb etmiş vezîrin müddet-i medîde mansıbında bast-ı kālîçe-i ikāmeti bu veçhile nizâm-ı mülk ü saltanatın istimrârına ve fukarânın arâmiş-i ahvâline ve zümre-i mütegallibe ve bugāt ve eşrârın piçîde-i dâmet-i tagallüb ve şekāvet ile makām-ı rızâ-cûyî ve ubûdiyyetde mukīm olmalarına ve ol vezîr ve mîr-i mîrânın dahi tanzîm-i dâire ile kesb-i yesâr ve iktidârına vesîle-i akvâ olacağı zâhirdir. Vüzerânın kesretiyle bir vezîr müddet-i vâfire bir mansıbda sâye-endâz olamaz ve kesb-i yesâr ve kudret edemez ve dâiresini lâyıkı veçhile tanzîme ferce bulamaz ve bir mansıbda bir vezîr ve mîr-i mîrânın bir iki mâh ikāmet etmeksizin bî-hengâm bilâ-mûcib azli ve ba‘îd mahalde aher mansıb tevcîhi veyâhûd bilâ-mansıb bir mahalde ikāmeti irâde buyurulması ol vezîr ve mîr-i mîrânın teşettüt-i ahvâline ve kapısının perîşâniyyetine ve derece-i liyâkat ve iktidârının zevâline sebeb olacağından başka mürûr ve ubûr edeceği

mahallerde tarafından ve kapısı **[42a]** halkı câniblerinden ahâli fukarâsına vukū‘u muhtemel olan mezâlim ve ta‘addî harâbî-yi mülke vesîle olacağı bî-iştibâhtır ve bunların cümlesi vüzerânın kesretinden nâ-müstehakka rütbe-i sâmiye verilmekden ve dahi dikkat olunsa hâtır ve gönle ri‘âyetden iktizâ etmiş hâlât-ı reddiyedendir. Hâsılı vüzerâ-yı izâm ve mîr-i mîrân-ı kirâm eyâlât ve elviyede müddet-i medîde istihdâm olunacak derecelerde tanzîm olunup teksîr ve tevfîriyle züllü mûcib olmakdan ihtirâz olunmak levâzım-ı milkdârîden ma‘dûd bir emr-i azîmdir. Her zümrenin izzeti kılletindedir. Bu bâbda ihtiyât-ı belîğ lâzım gelir. Zîrâ vüzerâ-yı fihâm ve mîr-i mîrân-ı kirâm erkân-ı saltanatdan ma‘dûd olmağla bunların gerek mansıblarında ve gerek bilâ-mansıb bir mahalde ikāmetleri hengâmında ahvâlleriyle takayyüd ve ihtimâm olunmak iktizâ eder. Mükemmel dâire ile bir vezîr az vakitde müşârü’l-bi’l-benâm olamaz ve kesb-i **[42b]** nîknâmî ile şöhret veremez. Tahsîl-i nâm ve şân eylemesi ve makām-ı rızâ-cûyîde sâbit ve üstüvâr olması Devlet-i Aliyye’den bi’l-vücûh i‘ânet ve müzâherete vâbeste olan hâlâtdandır. Dergâh-ı Âlî kapıcıbaşıları, üzengi ağâsı ve vezâret mülâzımı olmağla zümre-i mezkûrenin dahi mazbût ve merbût olması ya‘ni kapıcıbaşılık rütbesiyle bekâm kılınan zevât lede’l-hâce devlet kethüdâlığı ve arz ağâlığı ve Dîvân-ı Hümâyûn’da çavuşbaşılık ve sâir menâsıb-ı âliyâtda ve cesîm me’mûriyetlerde istihdâma şâyân sâhib-i dâire ve vakār ve dirâyet ve kiyâseti bedîdâr ve fetk ü retk-i mehâma ve tesviye-i maslahata liyâkat ve isti‘dâdı zâhir ve âşikâr vezîrzâdelerden veyâhûd Enderûn-ı Hümâyûn’da kullanılmış ve terbiye görmüş kimesnelerden ve maslahat-ı cesîme-i saltanatda istihdâm olunmuş ve kesb-i nâm u şân etmiş ve tecrübe sebkat eylemiş müte‘ayyin eşhâsdan **[43a]** ve o makūlelerin ashâb-ı liyâkat ve iktidârdan olan evlâdlarından intihâb olunup ruûs-ı hümâyûn verilmek ve silahşörân-ı şehriyârî dahi eşref-i hademe-i saltanatdan olmağla bunlar dahi kezalik vezîrzâdelerden ve ba‘zı mütehayyizân-ı Devlet-i Aliyye’nin oğullarından ve Enderûn-ı Hümâyûn’da hizmet etmiş ve terbiye görmüş hizmetkâr ve vakār sahibi ve rüşd ü kiyâset erbâbı ve fenn-i silahşörîye ârif ve muktedir ve tesviye-i mehâm-ı saltanata kādir, edîb ve lebîb kimesnelerden bi’l-intihâb yer öpdürülmek ve edânî ve esâfilden olanlara ve mechûlü’l-keyfiyye kimesnelere kapıcıbaşılık ve silahşörlük verilmemek ve hadd-i mu‘ayyenlerini tecâvüz etmemek ya‘ni menâsıb-ı âliyâtda istihdâm olunacak ve me’mûrriyetlerde kullanılacak ve boşda kalmayacak derecede tanzîm olunup ziyâdeye ruhsat verilmemek husûsuna dikkat olunmak zavâbıt-ı mülkiyyeden ma‘dûddur. **[43b]** Bunların dahi kesreti nâmûs-ı saltanata nakîsa verir bir hâlet-i reddiyyedir.

Hâcegân-ı Dîvân-ı Hümâyûn zümresine iltihâk olunanlar dahi ehl-i kalem ve sâhib-i rakam olup fenn-i kitâbete ârif ve mezâyâ-yı kelâm ve ta‘bîrâta vâkıf inşâ-perdâz ve hüner ve dâniş ile mümtâz madde kaleme almağa kādir ve beyne’d-devleteyn nâme terkîmine muktedir büleğādan ve belki Dîvân-ı Hümâyûn aklâmında istihdâm olunmuş ve fünûn-ı divâniyyeyi görmüş ashâb-ı rüşd ü sedâd ve erbâb-ı kiyâset ve isti‘dâddan intihâb olunup zümre-i mezkûreye ilhâk olunmak ve mechûlü’l-ahvâl esâfil-i fâsidin ve vüzerâ kapılarında gezmiş ve zu‘munca kendüyü münşî-i büleğādan saymış fenn-i imlâyı bilmez ve i‘râb-ı kelimeyi anlamaz ve mübtedâ ve haberi fark etmez cühelâya ruûs-ı hümâyûn verilmemek ve bunlar dahi hadd-i mu‘ayyeni tecâvüz etmemek ya‘ni münâvebe mansıblarında ve Bâb-ı Âlî me’mûriyetlerinde istihdâm olunup kendülerini idâre edecek ve iki seneden ziyâde **[44a]** bilâ-mansıb kalmayacak ve dâirelerde su’âl derecesinde gezip evliyâ-yı umûru ta‘cîz etmeyecek sûretlerde hâcelik verilmek ve Dîvân-ı Hümâyûn kalemi ta‘bîr olunur beylik ve ruûs ve tahvîl ve amedî odalarına me’mûr olan şâkirdân ruûs-ı hümâyûn i‘tâ olunan zümreden olmalarıyla bunlar hâcegân-ı Dîvân-ı Hümâyûn mülâzımı gibidir ve hâcegân zümresine iltihâk ile terfî‘-i kadr olunanlar dahi menâsıb-ı sitte ricâline ve sâir hidemât-ı celîlede müstahdem olan mütehayyizân-ı saltanatın makāmına mülâzım olmağla rütbe-i hâcegânî merâtib-i âlîye muvassal bir pâye-i celîle ve eşref-i merâtib-i saltanat-ı seniyyeden olduğu nezd-i erbâb-ı zekâda rûşenâ ve bâhirdir. Her zümrenin hadd-i mu‘ayyeni mevzû‘ ve âyîn ü erkânı mazbût ve nizâm u intizâmı merbut olup her birinin mevzû‘ ve mer‘î olan âyîn ve erkânlarının mu‘teber olması ve nizâm ve râbıtalarının bozulmaması **[44b]** ve hadd-i mu‘ayyeni tecâvüz etmemesi ve içlerine nâ-müstehak ve ecnebi idhâl ve istihdâm olunmaması keyfiyyetleri usûl-i kavâ‘id-i kadîme-i devlet ve esâs-ı nizâm ve revâbıt-ı saltanat muktezâsındandır. İm‘ân-ı nazar dikkat olunsa her bir zümreye nâ-ehil ve ecnebi makūlesi karışıp ve mer‘î olan nizâm ve erkânları bozulup ve hadd-i mu‘ayyenlerine i‘tibâr olunmayıp ziyâde ve noksan kabûl edip ol veçhile âyîn ü erkân-ı kadîmelerine halel gelip bu keyfiyyetler sâir nizâm ve revâbıt-ı devletin bozulmasına ve nâmûs-ı saltanatın zevâline ve türlü türlü fesâd hudûsuna vesîle olmuşdur. Ezcümle zîrde askerî nizâmı mahallinde tafsîl ve beyân olduğu veçhile askerî dirliği ve kılıçları mukāta‘ât-ı mîrîye idhâl olunmak ve yevmiyyesi dahi du‘âgû vazîfesi misillü ekl ü bel‘ olunması mu‘tâd olmak gibi ve bu takrîbiyle askerî makūlesi ve kılıçların noksan bulması misillü hâlâtı ve bilâ-mucib dâlkılıç **[45a]** yevmiyyesi ihdâsıyla yevmiyye-hârânın hadd-i mu‘ayyeni tecâvüz ile kesret bulması gibi keyfiyyâtı ve kavâ‘id-i kadîme-i devlete münâfî nice muhdesâtı îcâb etmişdir. Her zümrede bu makūle ziyâde ve noksan kabûl etmiş mevâdd bî-‘add ü şümâr olmağla

bunların mecmû‘u nizâm-ı kadîmelerine tevfîk ve vakt ü hâl lâzımesine tatbîk ile güzelce taht-ı râbıtaya idhâl olunmak ve bu veçhile nâmûs-ı saltanat vikāye kılınmak vücûb derecesini kesb etmişdir.

**Der Keyfiyyet-i Fersûdegî-yi Nizâm-ı Re‘âyâ ve Mazârr-ı Îsân**

Cizye-güzâr re‘âyânın dahi nizâm ve râbıtaları şaşıp hâl ü şânları ve girdâr u reftârları mütegayyer oldu. Ezcümle Fenerli milletinin böyle şâyân-ı iltifât olması ve serâir-i Devlet-i Aliyye’ye tahsîl-i vukūfları keyfiyyeti dahi nâmûs-ı saltanata halel verir avârızâtdan birisidir. Bunlar bir millet-i iblîs-tıynetdir ki sûretde Devlet-i Aliyye’nin ra‘iyyet ve cizye-güzârı ve reftâr ve sîretde aher devletlerin hempâ ve hemkârı oldukları girdâr-ı mel‘anet-disârlarından meşhûd ve bedîdârdır. **[45b]** Bunların mecmû‘-ı efkâr ve endîşeleri sûret-i sadâkatde envâ‘-i desâyis ve hıyânet ve etvâr-ı mel‘anetkârları dâimâ sahn-ı çîni ve tecessüs-i ahvâl-i devletden ibâretdir. Her bir zemânda evliyâ-yı umûr-ı saltanatdan mehce-i râyât-ı übbehet ve iclâli parlayan ve tâbiş-i kevkebe-i ikbâli şu‘le-dâr olan dâireleri zağar-vâr dolaşıp kilâb-veş izhâr-ı temelluk-ı şeytâniyye ile birer takrîb ashâb-ı übbehet ve ikbâle yanaşıp çatarlar ve hayır-hâhlık reftârında hande-rîş ve Avrupa serâirini söyleşmek ve mübhemât-ı mehâm-ı Devlet-i Aliyye’yi açıp hârice çıkarmak vâdilerinde mizâc u hâle muvâfık politika san‘atını i‘mâl ederek ve envâ‘-i hiyel-i şeytâniyye ibrâzıyla kuyruk salarak birer takrîb emniyyet kesb etdirirler ve bu tarîk ile serâir-i Devlet-i Aliyye’nin avucunu tutarlar ve varıp beynlerinde şu‘belendirip irâde-i devleti hârice çıkarırlar. **[46a]** Ve peyderpey düşmanlarımız taraflarına hafîce neşr-i havâdis ve ser-rişte verdiler. Merhûm Halîl Hamîd Paşa vaktine kadar bunlara ip takılmaz ve iltifât olunmaz ve dâirelere uğratılmaz idi ve bayâğıca ra‘iyyet hükmünde baş aşağı kullanılır idi. Hatta bunlardan Eflâk ve Boğdân kapı kethüdâları bulunanlar ve ba‘zı beyzâdeler maslahat-ı lâzımelerini Reis Efendi ve devlet kethüdâsına arz için hâlî vakt-i ihtilâs zımnında Bâb-ı Âlî’de dîvân tercümanı odası pîşgâhında ve kalem önünde aşağı yukarı olta [v]urarak hâlî vakt bulduklarında titreyerek huzurlarına duhûl ile maslahatları ne ise devletçe tanzîm olunur idi ve mesâlih-i lâzımelerinden başka havâdis ve erâcife cesaret edemezler ve devlet sohbetini lisanlarına alamazlar idi. Halîl Paşa’nın indinde bunların rüşd ü kiyâset ve derece-i intikāl ve rikkatleri keenne mücerreb olduğundan amedciliği hengâmından **[46b]** sadâretden azli vaktine kadar bunlara i‘tibâr edip içlerinden ba‘zı el-sine-i Avrupa’ya ârif beyzâdelerini ve desâyis-i şeytâniyyetde kesb-i

mahâret etmiş arhûndelerini[307] intihâb edip bunlar dahi gecede ve gündüzde Bâb-ı Âlî'de ve dâiresinde dümbâl-beste-i pîşgâh-hânçe-i bezm-i ikbâli olup serâir-i Devlet-i Aliyye'yi söyleşmeye ve endîşe-i iblîs-fesânelerini tahsîne mübtelâ olmuş idi ve anlar ile müzâkere etmedikçe hutûb-ı azîme-i saltanat-ı seniyyeyi tanzîme ibtidâr etmez idi. Ba'de ahlâfı olan evliyâ-yı umûr dahi Halîl Paşa isrine iktifâ ve mesfûrları meclislerinde iltifât ve nüvâzişe şâyân ve sezâ ve serâir-i Devlet-i Aliyye'yi ifşâ ve müzâkereye ictirâ ederek karîha-i şeytâniyyelerini ve ârâ-yı mel'anet-âmîzlerini pesendîde ve intihâb ve kendü re'ylerine takdîm ile amel ü hareket olunur oldu. Bunlardan dekāyık-ı umûr-ı şeytâniyyede vukūf ve hüneri **[47a]** zâhir olanlardan birisi dîvân tercümanlığında ve birisi dahi Tersâne-i Âmire'de dîvânhâne tercümanlığında istihdâm olunup bu iki tercümanlıklar Eflâk ve Boğdân voyvodalıklarına mevsıl birer pâye olmağla voyvodalık rütbesini az vakitde tahsîl ederler. Bunlardan Devlet-i Aliyye'ye sadâkat ve istikāmet ile hizmet etmiş pek azdır. Ekseri cibilliyetinde merkûz olan hıyânet ve mel'aneti icrâ ederek Rusyalı ve aher devletler taraflarına meyl ü inhirâf ederler ve küfrân-ı ni'met olurlar ve bu takrîb içlerinden ba'zıları mücâzâtını müşâhede etmişdir. Hâsılı Fenerli milleti ve arhûndeleri ve ekser beyzâdeleri dîn ü Devlet-i Aliyye'ye mu'în sûretinde mehîn ve düşmanlarımız ve hem-civârlarımıza yâr ve mu'în oldukları zâhir ve aşikâr iken bunların evliyâ-yı umûr meclislerine bilâ-mehâbâ duhûle ferce-yâb olup akd-i bezm-i halvet ve serâir-i Devlet-i Aliyye müzâkeresine ruhsat verilmek **[47b]** ve idâre-i devlete kesb-i vukūf etdirmek vakt ü hâl muktezâsına göre ziyâde mazarratlı ve hatar-nâk bir keyfiyyet-i garîbedir. Serâir-i Devlet-i Aliyye'nin ecânib ve ağyâra keşf ü intişârı bunların hâl ve şi'ârlarıdır ve dîvân tercümanlığı dahi sarı beyzâde takımı ve emsâli gibi sıdk u istikāmeti bi'd-defa'ât tecrübe olunmuş beyzâde ve arhûndelerden intihâb olunup öylece istihdâm olunmak iktizâ eder iken içlerinde hıyânet ve habâseti zâhir olmuşların takımlarından ve Hançerlioğulları'ndan ve emsâli olan beyzâdeler gibi iblis tıynet ve mel'anetden mecburen nasb ve istihdâm olunanlar her ne kadar sıdk u istikāmet sûretlerini ibrâz ederler ise dahi bir veçhile emniyyet câiz olmaz ve kâffe-i serâir-i devlete vâkıf etmek çendân münâsib görülmez. Zîrâ, gork-zâde âkıbet görk şeved[308] ve mâr-i beççeden emniyyet husûlü müşkil olur ve bunlar hakkında mer'î tutulacak hâlâtdan birisi dahi sadâkat ve istikāmeti **[48a]** muhik-zede-i tecrübe olunmuş beyzâdeler ve arhûndelerden dîvân tercümanlığında istihdâm olunanlar tahte'l-kahr kullanılmak ve serâir-i devletin

[307] Bu kelime muhtemelen İran ve Türkistan'da din âlimlerine verilen ve menşei tam olarak bilinmeyen bir sıfat olan "ahund" kelimesinin bozuk bir halidir bkz. Hamid Algar, "Ahund", *TDVİA*, II, (1989), s. 185.

[308] "Kurd yavrusu akıbet kurd olur" anlamında Farsça deyiş.

mecmû‘una vâkıf etdirilmemekdir ve mümkün olabilir ise dîvân tercümanı odasının Bâb-ı Âlî’den kaldırılması ve kadîmisi üzere terziler kârhânesine nakl olunması keyfiyyetleridir.

Devlet-i Aliyye’nin ehl-i zimmet re‘âyâsı dahi etvâr-ı ra‘iyyeti külliyyen ferâmûş edip tarz ve üslûblarını değişdirdikleri ve bunların dahi bir dâire-i nizâma rabt u tevsîki lâzımeden olduğu nezd-i erbâb-ı nihâda celîdir. Hoş-nişîn olan ehl-i zimmet zîr-i sâye-i ma‘delet-vâye-i cihândârîde asûde-nişîn-i mazalle-i emn ü rahat oldukça şerâyit-i ra‘iyyeti icrâ ve üzerlerine edâsı lâzım gelen vergilerin kānûn-ı kadîm ve kavâ‘id-i mer‘iyye-i müstedîm üzere te’diyyeye muktedir olup şöylece zıll-ı zalîl-i saltanatda asûde hâl ve müreffehü’l-bâl olmalarıyla memleket ma‘mûr ve abâdân ve Devlet-i Aliyye’nin **[48b]** kudret ve şevketi mütezâyid ve firâvân olur ve her ne zemân ki bunların himâyet ve sıyânetlerinde kusûr ve rehâvet sûretleri tecvîz oluna ve mezâlim ve ta‘addîyât ile iz‘âc kılına ol zemân tefrika ve perişâniyyetleri rû-nümâ olur ve belki rıbka-i itâ‘atden çıkıp isyan vâdilerine giderler. Zîrâ re‘âyâ tâifesinin ekseri dâniş ve isti‘dâddan bî-behre behâyim-sıfat bir tâife olduğundan îfâ-yı lâzıme-i teşekkür-i ni‘met ve rahatı idrâk etmezler ve müddet-i kesîre asûde-nişîn emn ü rahat olup kesb eyledikleri ni‘am ve temettü‘âtı bir lahzada unuturlar ve Devlet-i Aliyye’nin mesârifâtı nesk-i vâhid üzere taht-ı idârede değildir. Aralıkda seferler zuhûru ve sâir avârızât vukū‘uyla beher-hâl nukūd-ı kesîreye hâcet messeder. Lâ-cerem re‘âyâdan tahsîli lâzım gelir. Hasbe’l-iktizâ veregeldiklerinden ziyâde mübâya‘ât ve sâir avârızât misillü metâlibât vâki‘ oldukda ni‘am-ı sâbıkayı ferâmûş etmek **[49a]** ve tavr-ı ra‘iyyetden çıkmak gibi hâletler vukū‘a gelir. Ve bunların üslûb-ı ra‘iyyetden hurûclarına vesîle olan keyfiyyâtdan birisi dahi kesb-i servet ve yesâr etmeleridir ki, bunda dahi mehâzîr-i külliye der-kâr olduğu ahvâl-i eslâfa vukūfu olan hurd-mendânın ma‘lûmlarıdır ve ba‘zen dahi tahrîk ve idlâle aldanıp dâire-i itâ‘atden çıkarılır ve küfrân-ı ni‘met olurlar. Binâen‘aleyh zü’l-cenâheyn kullanılmak lâzım gelir. Ya‘ni hadd-i i‘tidâle ri‘âyet ve himâyet ve sıyânetlerine dikkat olunmak ve aralıkda serzeniş-gûne lâzıme-i te’dîbleri icrâsında dahi tesâmuh olunmamak ve derece-i i‘tidâlden hâriç kesb-i yesâr ve iktidârlarına dahi ruhsat gösterilmemek vâdileri levâzım-ı milkdârî ve ra‘iyyet-i perverîdendir. Zîr-i hükmünde olan ehl-i zimmet re‘âyâsını bu veçhile mu‘tedilâne i‘mâl ve idâre eyleyen devlet re‘âyâdan vukū‘u muhtemel olan mehâzîr-i mülkiyyeden vâreste ve sâlim olagelmişdir. **[49b]** Ber muktezâ-yı vakt ü hâl ve gerdiş-i nâ-hemvâr-ı rüzgâr haylice vakitden beri re‘âyâ fukarâsı envâ‘-i mezâlim ve ta‘addiyâta düçâr olduklarından teneffür ve tavahhuş sûretlerini kesb edip ba‘zıları müteferrik ve perîşân ve târik-i diyâr ve evtân birle aher devletler arâzîlerinde

mutavattın ve mütemekkin olup ve ba‘zıları dahi kesb-i yesâr ve servet etmiş olmalarıyla habis tabi‘atları[309] muktezâsı üzere sâye-i ma‘deletde müddet-i medîd iktisâb eyledikleri asâyiş-i hâl ve refâh-ı bâl ni‘metlerini unutup içlerinden ba‘zıları rıbka-i itâ‘atden çıkıp girîve-i isyan taraflarına münharif olup düvel-i sâireye ilticâ ve ittifâk sûretlerini kesb etdiler. Sırb re‘âyâsının böyle hengâm-ı seferde hudûd-ı ra‘iyyeti tecâvüz edip izhâr-ı bağy u tuğyânları gibi ve Der-‘aliyye ve havâlisinde mütemekkin cizye-güzâr sunûf-ı ra‘iyyet dahi biraz vakitden beri ba‘zı avârızât vukū‘u ve ahvâlleriyle takayyüd ve ihtimâm **[50a]** olunmaması hasebiyle hudûd-ı edebi ve şerâyit-i ra‘iyyeti tecâvüz edip bî-mehâbâ harekete başladılar ve içlerinden ba‘zıları müste’men bayraklarına intimâ ederek birer takrîb beravât ve evâmir tahsîli ve patente kâğıdlarına rağbet ile ra‘iyyet hükmünden çıkıp başkaca etvâr kesb etdiler ve sâir re‘âyâ tâifesi dahi bu makūlelere bakarak ra‘iyyet vâdilerini unutup elbise ve reftârlarını Avrupa vâdilerine uydurup hâriç-ez tavr-ı ra‘iyyet hareket etmekde oldukları âşikârdır. Hele Rûm tâifesi ve Ermenilerden Katalik [Katolik] ta‘bîr olunur milletin ekseri Frenk tâifesine mahsûs olan etvâr u girdârı kendülere şi‘âr edip yapça yapça zirve-i isyana urûca müteheyyi olmuşlar idi ve bunlar külliyetli esliha ve alât-ı harb tedârik ve ihtifâ etmiş olmaları ihtimâlât-ı akliyyeden ba‘îd değildir. Egerçi müste’men tâifesine müntehî olanlardan ba‘zılarının evâmir ve berevâtları kayıdları bundan **[50b]** akdem terkîn olunup hükm-i ra‘iyyete tenzîl olundular. Ancak icrâ-yı te’dîblerine bakılmadı ve cesaret eyledikleri fazîha yanlarına kaldı. Bunların ya‘ni ehl-i zimmet re‘âyânın bir nizâm ve râbıtası istihsâline mübâderet olunmak vücûb derecesini kesb eylemişdir ve bu bâbda iğmâz ve tesâmuh-gûne hâlet vukū‘u câiz değildir.

**Mazârr-ı Mezâhime-i Nüfûs Der-Asitâne ve Havâliş**

Bu dahi ilm-i şerîfe rûşenâdır ki Dâru’s-saltana ve havâlisinin bu derecelerde mezâhime ve kesreti taşra memâlikde envâ‘-i mezâlim ve ta‘addiyâtın vefretinden ve Kırım ve emsâli memâliki keferenin istîlâsından iktizâ etmişdir. Der-‘aliyye’de böyle nüfûsun kesret ve cem‘iyyeti nizâm-ı mülke halel veren ve asâyiş-i ibâd ve bilâda îrâs-ı mazarrat eyleyen hâlât-ı reddiyedendir. Taşra memleketlerde mezâlim-dîde olan ecnâs-ı re‘âyâ ve berâyâdan ve askerî zümresinden refte refte terk-i evtân birle birer takrîb Der-‘aliyye’ye gelip temekkün ederek ve kefere istîlâ eylediği mahallerden vürûd ve tavattun eyleyerek [**51a]** İstanbul ve havâlisi kesret-i nüfûs ile mâlâmâl olup zahâyir husûsunda

[309] Burada “habis tabiatları” denmesinin temel sebebi kuvvetle muhtemel müşriklerin necis olduklarını ifade eden Tevbe Suresi 28. âyet dolayısıyladır. Âyet şu şekildedir: “Ey iman edenler! Bilin ki Allah’a ortak koşanlar pisliğe batmışlardır; artık onlar bu yıldan sonra Mescid-i Harâm’a yaklaşmasınlar. Eğer yoksulluktan endişe ederseniz, unutmayınız ki Allah size -dilerse- kendi lutfuyla bolluk verir. Allah bilmekte, hikmetle yönetmektedir”.

böyle sevâd-ı aʿzamın idâresi günbegün suʿûbet kesb etmekde olduğu ve esʿârın terakkîsine sebeb olmuş idiği zâhir ve bir tarafdan dahi mübâyaʿât ve râyiç diyerek zahâyir celb olunan mahallere vukūʿu der-kâr olan mezâlim ve hasâratdan ahâlisinin müzâyakalarına ve türlü türlü teşettüt-i hâl ve ızdırâb-ı bâllerine vesîle olduğu bedîdâr ve bâhirdir. Bunun dahi bir sûret-i râbıtası bulunmak ve mezâhimenin suhûlet veçhile defʿi sûretine bakılmak iktizâ eder. Hâl böyle iken yaʿni taşra memâlikin nizâm ve râbıtası husûle gelmeksizin ve mezâlim ve taʿaddiyât meslekleri katʿ olunmaksızın o makūle Derʿaliyye'ye sonradan gelip mutavattın olan askerî ve reʿâyânın memleketlerine iʿâdesi mümkün olamaz ve iʿâde olunsalar vilâyetlerinde tavattun edemezler. Bi-ʿavnihi teʿâlâ bâlâda bast ve temhîd olunduğu veçhile nizâm u râbıta-i mülkün iʿâdesi[310] **[51b]** irâde buyrulup tehdî[dini] îkāʿa ve irâdesini infâza muktedir istiklâl-i kâmile ile murahhas zîver-i ser-sadr-ı vekâlet-i kübrâ bulunan vezîr-i sâlâbet-semîrin sarf-ı yârâ-yı liyâkat ve himmeti ve usûl-i kavâʿid ve kavânîn-i saltanat olan şerâyit-i merʿiyyenin icrâ ve infâzıyla neşr-i bârân-ı feyz-resân-ı adl ü dâd ve refʿ-i esâs-ı mevâdd-ı zulm ü fesâda ikdâm ve

[310] [[Derkenâr:] Avrupa devletlerinde her bir şehir ve kasabât[da] ve kurâda mütemekkin olan ecnâs ve envâʿ-i nüfûs[un] mecmūʿu maʿlûm ve mazbût olup her bir zümrenin nizâm ve râbıtaları tah[t-ı] zâbıtada olduğundan bir memleketde bir nefer mechûl ve mübhem şahıs bulunmak muhâldi[r]. Faraza bir memlekete aher bir memleket[den] bir mechûl kimse gelmiş olsa derhâl ya memleketden tar[d] ve ihrâc veya bir zümre [burada varağın köşesi kesildiği için bir kelime okunamamıştır] rabt ile iʿmâl ederler. Ve bu usûl hâlâ beynlerin[de] merʿî ve muʿteber tutulmakdadı[r]. Gelelim devlet-i İslâmiyye'd[e] dahi hîn-i fetihde bu usûle riʿâyet olunup mecmūʿ-ı kasabât ve kurâ ahâlisi muharrirler taraflarından sebt-i defter birle askerî makūlesi reʿâyâdan tefrîk olunmuş olduğu defter-i hâkānî kuyûdâtından maʿlûmdur. Kaldı ki mürûr-ı ezmân ile derûn-ı memleket-i cihândârîde baʿzı gûne nâ-hemvâr hâlât-ı muzlim-âmîzin refte refte zuhûru hasebiyle kurâ ahâlisinden baʿzıları terk-i evtân birle kasabalarda mütemekkin olarak her bir kasaba şehir olup müzâhame-i nüfûsdan eşhâs nâ-maʿlûm kalarak bu keyfiyyet[e] vararak türlü türlü fesâd tekevvününü îcâb eylemişdir. Ezcümle Dârü's-saltanatü's-seniyye'nin bu derece kesret-i nüfûs ile müzâhamesi risâlede beyân olunduğu veçhile esʿârın fesâdına ve zahâyirin kılletine vesîle olduğundan katʿ-ı nazar Der-ʿaliyye ve havâlisinde olan ecnâs-ı nüfûs bir taht-ı zâbıtada olmadığından ve bekâr odalarında bu kadar nâ-maʿlûm erâzil ve eşhâsın beytûtet eylemesi ihâle-i enzâr-ı dikkat olunsa vehâmet-i azîmi mûcib ve belki ihtilâl-i mülkü müstevcib olur bir emr-i kabîhdir. Zîrâ bir memlekette olan nüfûsun nâ-mazbût ve nâ-maʿlûm olması ol memleketin emniyyetini selb eder. Der-ʿaliyye ve havâlisinde bekâr odası kadîmden memnūʿâtdandır. Kayıkçı ve hamâl ve manav ve işçi makūlesi ve sâir bekâr [burada varağın köşesi kesildiği için bir kelime okunamamıştır] zümresinden olanlar akşama kadar kâr u kizble(?) meşgûl olup bunlardan ocaklara merbût olanlar akşam ocağın(?) kışlâğına varıp anda(?) beytûtet eylemek ve merbût olmayıp reʿâyâ makūlesi olanlar dükkânlarında rabt ile ve [burada varağın köşesi kesildiği için bir kelime okunamamıştır] yatmak ve bekâr odalarında mechûlü'l-ahvâl eşhâs yatmamak ve bi't-taharrî menʿ ü defʿ olunmak İstanbul'un(?) fi'l-asl merʿî tutulan nizâmından iken biraz vakitden beri bakılmayarak ve tegāmuzâne hareket olunarak İstanbul havâlisinde kesret üzere bekâr odaları ihdâs olunmakda ve bir tarafdan dahi [burada varağın köşesi kesildiği için bir kelime okunamamıştır] olan odalar o makūle meçhûlü'l-keyfiyye bekâr makūlesi ve erâzil eşhâs ile mâlâmâl olmakda olup sekene-i Der-ʿaliyye bu sûretle fark u temyîz [de]recesinden çıktı ve harîm-i saltanat olan Der-ʿaliyye [e]nvâʿ-i nüfûs-ı meçhûle ile doldu ve iki defʿadır böyle hayâl ve hâtıra gelmeyen vakʿaların zuhûruna sebeb oldu. Bir müddet dahi bunun bir râbıta ve nizâmına bakılmaz ise yaʿni İstanbul ve havâlisinde kâin bekâr odaları menʿ ü defʿ olunmaz ise İstanbul'dan külliyyen emniyyet meslûb olacağı âşikârdır ve bu keyfiyyetin nizâmı evvelen risâlede tafsîl ü beyân olunduğu veçhile ocakların fersûde ve karîn-i ihtilâl olmuş nizâm u râbıta ve kavânîn ü kavâʿid-i müstedîmelerinin iʿâde ve tesviyesine ve kemâ fi's-sâbık derece-i inkıyâd ve itâʿate bend ve tevsîklerine bâz-bestedir. İstanbul ve havâlisinde mevcûd olan bekâr makūlesi, hamâl ve kayıkçı ve manav ve işçi ve gözlemeci ve sandıkçı ve sâir esnâfın her birisi birer ocağın ismini yâd eder ve andan dem [v]urur. Pek güzel. O makūleler gündüz kâr u kizbiyle meşgūl olsun akşam oldukda merbût olduğu ocağa varıp beytûtet eylesin. Ocaklı değil ise kefile rabt ile odasında yatsın ve kayıkçı neferâtı dahi harîklerde iʿmâl olunacak derece oda[larda] beytûtetlerine ruhsat verilsin. Hamâl tâifesine dahi kezalik(?) harîkde lüzûmu mikdarına ruhsat verilsin. Bunların [burada varağın köşesi kesildiği için bir kelime okunamamıştır] veçhile tesviye ve nizâmları [o]cak marifetiyle istihsâl [o]lunmak lâzım gelir. Bu veçhile taht-ı zâbıtaya idhâli milkdârî muktezâsındandır.]

mübâderet olundukça ve memâlik ve ahâliye safvet ve âsûdegî hâletleri âsârı gelip zuhûr etmeye başladıkça o makūle dâr u diyârını terk etmiş ve muhâceret külfetini ihtiyâr etmiş olup Der-‘aliyye’de temekkün ve tavattun eden zî-‘iyâl ve bekâr nüfûs tabi‘atıyla vatan ve memleketlerine avdet etmeye başlar ve Der-‘aliyye’nin müzâhame ve kesreti gitdikce tenezzül bulur ve kemâ fi’s-sâbık i‘tidâl kesb eder. Rabbim muvaffak etsin, âmîn.

İlm-i şerîfe hafî olmaya ki devlet ismiyle tesmiye olunan bir cem‘iyyetin etrâf ve cevânibinde olan muhâlifîn ve mu‘ânidînin keyd ü mekrinden hudûd **[52a]** ve sügūrun muhâresesi ve kılâ‘ ve bikā‘ın istihkâm ve muhâfazası ve mekîdet-i düşmanın müdâfa‘ası zımnında cünûd-ı vâfiyenin tertîb ü tanzîmi lâbüd ve muktezî olduğu mukaddime-i risâlede bast ve terkîm olunmuş idi.

**Asker Tertîbi Lüzumu ve Keyfiyyeti**

Devlet-i Aliyye-i ebediyyü’d-devâm lâ-zâlet saltanatehu ilâ inkırâzi’l-eyyâmda dahi bu kā‘ideye ri‘âyet ve selâtîn-i pîşîniyân-ı âl-i Osman nevverâllâhu merâkidehüm hazerâtı tertîb ve tehyie-i adde ve atâda sarf-ı himmet ve ashâb-ı ukūl ve dirâyetin ihâle-i efkâr-ı sâibe ve icâle-i ârâ-yı sâkıbeleriyle tesviye ve tanzîm eyledikleri ocağ-ı seb‘aya merbût sunûf-ı askeriyye ve cünûd-ı şecâ‘at-nümûd-ı harbiyyenin ve eyâlât halkının a‘dâ-yı dîn ü devlet ile vâki‘ olan muhârebelerde ve tevsî‘-i memâlikde muvâcehe-i i‘dâda sebât ve müsâberet ve zâbitâna inkiyâd ve itâ‘at ederek cânsiperlik reftârını ibrâza teşmîr-i sâ‘id-besâlet ile muvaffak oldukları bu kadar fütühât-ı celîle ve yüz aklıkları ve uğur-ı **[52b]** dîn ü Devlet-i Aliyye’de cân u baş fedâ ederek cilveger-i meclâ-yı-bürûz olan hidemât-ı cihâd ve gazâları âsârı devvâre-i künbed-i rüzgâra velvele salmış ve cerîde-i iştihâra yazılmış vekāyi‘-i hasenedendir. Ezcümle Yeniçeri ocağına müntemî olan dilâverân-ı şecâ‘at-unvân ve mübârizân-ı şîr-garrân-ı Bektaşiyân bir leşker-i safşiken-i meydân-ı vegādır ki, bârika-i tîğ-ı hûn-feşân celâdetleri dâr u diyâr-ı adüvvü dîn-i mübîne sâ‘ika-pâş-ı ru‘b u haşyet olmuşdur ve bir asker-i düşman-figen-i salâbet-peykerdir ki sadme-i tüfenk ra‘d-âşûb heybet ve dehşetlerin kulûb-ı zilâm-ı müşrikîne dâne-endâz-ı bîm ve dehşet kılmışlardır. Bunların ibtidâ-yı vaz‘ında ashâb-ı şu‘ûr ve fetânetin sarf-ı efkâr-ı amîk ile iltizâm eyledikleri kavânîn ve zevâbıt-ı nizâm u âyînleri ve revâbıt-ı şîrâze-i mütâva‘at ve inkıyâdları bir derece müstahkem ve üstüvârdır ki, kırkı bir kıl ile yedilür yularsız arslanlar ve meydân-ı rezm ü vegāda **[53a]** düşman-ı dîne merdâne pençe salar dilâverler ta‘bîri muvâfık-ı hâl u şânları olduğu afâk-gîr-i iştihârdır. Ocağ-ı seb‘a ve eyâlât halkı ve Yeniçeri ocağına tâbi‘ Cebeci ve Topçu ve Arabacı ve Bostânî ocakları ve Kalyoncu neferâtı cevârih ve a‘zâ-yı cism-i devlet ve cenâh-ı peyker-i şân u şükûh-ı

saltanat olup bunların kavânîn-i kadîm ve âyîn-i müstedîmelerinin mer‘î ve mu‘teber tutulması ve cemî‘ zemânda nizâm u râbıta-i kadîmelerinin devâm u istikrârı hâlâtına ihtimâm olunması ve bi’l-vücûh şâyân-ı hüsn-i enzâr ve teveccühât-ı şâhâne ile mecmû‘u muktedir ve asûde ve eslihaları kışlaklarında merbût ve âmâde ve hâzır ve istâde bulunmaları vesâili istikmâl kılınması ve ocaklarının âyîn ü erkânı bir gûne avârızât ile bozulmaması ve içlerine ecnebi ve bîgâne girmemesi ve esâmîleri yevmiyyesi Devlet-i Aliyye’nin vâridât ve kudretine göre tanzîm ve tevfîr kılınması ve liyâkat-i devletden hâriç derecelerde **[53b]** yevmiyye ihdâsı ve memhûr i‘tâsına ruhsat gösterilmemesi husûsâtına ale’d-devâm ihtimâm ve nezâret olunması kâffe-i mehâma takdîm kılınmak lâzımeden[dir] ve bu maddelerde ocaklarının zâbitân ve ağâvâtı taraflarından dahi dâimen ve müstemirren dikkat ve yârâ-yı ikdâm ve mübâderet olunmak muktezâ-yı zimmet-i sadâkatlerinden iken ve bu keyfiyyet şân u şükûh-ı saltanat-ı seniyyenin tezâyüdüne ve adû-yı dîn ü devletin kesr-i ünûf-ı nahvet ve mekîdetine vesîle olacağı zâhir iken biraz vakitden beri ba‘zı avârızât hasebiyle bakılmayarak ve zâbitânı taraflarından dahi tegāmuz gûne hâlât vukū‘u tecvîz olunarak ahvâlleriyle tekayyüd olunmayarak içlerine ba‘zen askerlik şânından olmayan ecnebi ve nâ-hemvâr Çepni ve Çapâr ve bî-asl Türkman-ı bed-tebâr makūlesi karışıp ol veçhile nizâm ve râbıtaları bozulup ve zâbitâna adem-i itâ‘at ve inkıyâd vâdilerine gidilip ocaklarının kavânîn-i kadîm ve âyîn ü erkân-ı müstedîmelerine **[54a]** muhâlif nice hâlât tahaddüs etmekde olduğundan bu keyfiyyet giderek hisâl-i hamiyyet-i fıtriyyelerine dahi fütûr ve kesel îrâs edip tabi‘atları muktezâsından olan asâr-ı sebât ve metânet ve inkıyâd ve mutâva‘at reftârları cübn ü fesâda ve adem-i itâ‘at ve inkıyâda mütehavvel olduğundan muvâcehe-i a‘dâda ve muhârebelerde bunlardan evvelki gibi sebât ve musâberet hâletleri görülmez oldu. Ve zâbitlerine adem-i itâ‘at sûretleri tabi‘atlarında temekkün eyledi.

Ve düşmanlarımız bir tarafdan kesb-i liyâkat edip i‘mâl-i hiyel ve sanâyi‘-i harbiyyede tahsîl-i hüner etmekde olduğundan zarurî dâlkılıç nâmı ve serdengeçdi bayrakları küşâdıyla tavâyif-i askeriyyenin teksîr ve tevfîrine ruhsat verildi. Ve bu sûretler ile verilen memhûr senedâtı hadd ü şümârı tecâvüz edip yevmiyyeleri Devlet-i Aliyye’nin taht-ı idâresinden çıkıp mevâcibleri tedâriki su‘ûbet kesb edip belki imkân derecesini **[54b]** aşdı ve vâridât-ı devletin mesârifâtıyla muvâzenesi şaşdı ve mesârifâta vefâ etmemeye başladı ve bir tarafdan dahi Avrupa devletlerinde türlü türlü pürüzler ve dolaşıklar tahaddüs etmekde olduğundan bu keyfiyyetler hüdâvendigâr-ı esbak merhûm müşârünileyhin mir’at-i hâtır-safvet-sâzîlerine îrâs-ı jengâr-ı küdûret ve kesâlet etmekle akdem-i mehâm-ı milkdârî ve saltanat-ı perverîden olan nizâm u râbıta-i askeriyyenin

istihsâli ve mülk-i mevrûs-ı cihândârîlerinin safvet-i hâli ve takviye ve tahaffuzu vesâilinin istihsâli taraflarına tab‘-ı hümâyûnlarının meyl ü rağbeti hasebiyle bu bâbda mecmû‘-ı himem-i gayûrânelerini masrûf kıldılar. Ve mütehayyizân-ı saltanatdan sıdk u istikāmeti mücerreb olup intihâb eyledikleri zevât ile bi’l-ittifâk tesviye-i kâra mübâşeret eylediler. Fî nefsi’l-emr asr-ı müşârünileyhde mevcûd olan evliyâ-yı umûr-ı saltanat dühâtdan sayılır fart-ı zekâ ve fetânet ashâbından oldukları **[55a]** cümle indinde müsellemdir. Ancak vakt ü zemân görmüş ve mücerrebât-ı rüzgârı fehmetmiş âdemleri maslahata karışdırmadıklarından her bir mevâd etrâflı mütâla‘a ve mülâhaza olunamadı ve el-kadîmü tütrekü alâ kıdemihi[311] mazmûnundan zuhûl ve gaflet olundu ve mübâşeret eyledikleri mesâlih-i hayriyye hatar-nâk ve vehm-nâk sûretler gösterdi ve dühâtdan ma‘dûd olan bu kadar evliyâ-yı umûr ser-rişte-i ihtiyâtı külliyyen ferâmûş eylediler. İzâcâe’l-kazâ amiye’l-basar[312] ahirü’l-emr erâcif tahaddüsünü netîce verdi ve ber muktezâ-yı şüyûn ki, takdîr-i lem yezelî hâtıra hutûr etmeyecek sûretler müşâhede olundu. Zalike takdîri’l-‘azîzi’l-‘alîm.[313]

el-hâletü hâzihi Avrupa devletlerinin hâl ü keyfiyyetleri ma‘lûm ve mecmû‘u ittifâk sûretinde mutarassıd-ı fırsat oldukları emr-i meczûmdur. Lede’l-hâce düşman-ı dîn ile mukābeleye ve izhâr-ı sebât ve musâberet ile müdâfa‘aya muktedir olacak askerî denilmeye **[55b]** şâyeste topçu neferâtından gayrı nizâmlı ve râbıtalı asker mevcûd olmadığından bu keyfiyyet emr-i dîn ü Devlet-i Aliyye’ye ne derece mazarratı mûcib olacağı zâhirdir. Binâen‘aleyh tiz elden sunûf-ı askeriyyenin nizâm ve râbıtasına bakılması ve mecmû‘u müheyyâ ve hâzır bulunması emr-i ehemmine bi’l-ittihâd sarf-ı yârâ-yı liyâkat ve himmet olunmak derece-i vücûbdadır. Ocakların nizâm ve râbıta-i kadîmesinin i‘âdesi sûretinde tedbîr savâb ve re’-yi müstahsen-i ûlu’l-el-bâb bunların pezîrefte-i tagayyür ve fesâd olmuş nizâmlarının ıslâhı kendülere ihâle ile ocaklının re’y ve ma‘rifetiyle tesviye etdirilmesi sûretinin ne veçhile ise husûlüne çalışılması vakt ü hâle pek evfak görünür ve bu sûretin husûlü makām-ı vekâlet-i kübrâda istiklâl-i tâmme sahibi vezîr-i nâzım-ı nizâm ve vekîl-i kâmilü’r-ruhsa ve’l-intizâmın vücûduna mevkūfdur ve anın re’-yi vezîn-i isâbet-karîni ve evliyâ-yı umûr-ı saltanat ve ocaklar ricâlinin **[56a]** ittifâk-ı ârâlarıyla husûle gelir. Zîrâ bunda şekk ve şübhe yokdur ki, ocaklı zümresinin mecmû‘u nizâmlarının tagayyür ve fesâd kesb etmiş olduğunu bilirler ve esâmîlerinin

311 “Eski/kadîm, yeni gelene tercih edilir” anlamındaki Arapça kelâm-ı kibâr.

312 “Kaza geldiğinde (kader vuku bulduğunda) göz kör olur” anlamındaki Arapça kelâm-ı kibâr.

313 Yasin Suresi 38. Âyet: “Bu, çok güçlü ve her şeyi bilen Allah’ın takdiridir”. Âyetin tamamı şu şekildedir: “Güneş kendisine ait yerleşik bir düzene göre (yörüngesinde) akıp gider. Bu, çok güçlü ve her şeyi bilen Allah’ın takdiridir”.

yevmiyyesi hadd-i i‘tidâli geçmiş ve taht-ı idâre-i Devlet-i Aliyye’den çıkmış olduğunu fehmederler ve bu keyfiyyetler ocaklarını ve Devlet-i Aliyye’yi ne sûrete getüreceğini ve işi bitireceğini idrâk ederler. Binâen‘aleyh i‘âde-i kavânîn ve erkân-ı asliyyeleri vesâilinin istihsâline ve yevmiyyeleri vâridât-ı Devlet-i Aliyye’ye göre idâre olunacak sûretin yolu bulunmasına samimi çalışırlar.

el-hâletü hâzihi Devlet-i Aliyye’nin vâridâtı mukayyed ve mazbût ve mesârifât-ı mu‘ayyenesi dahi mastûr ve ma‘lûm olup zuhûrât-ı mesârifâtı keyfiyyeti meçhuldür. Zarûrî kabilinden olan Tersâne-i Âmire ve Tophâneler ve Cebehâne ve Mehterhâne ve Baruthâne ve Matbah-ı Âmire ve arpa mesârifâtı gibi ve kılâ‘-ı hâkāniyye **[56b]** ve serhaddât-ı İslâmiyye’nin tahaffuz ve takviyesine vâbeste olan mesârifât-ı mukteziyye misillü bunlar mesârifât-ı zarûriyyeden olduğundan lâ-mehâle bunların idâre ve tanzîmi lâbüd olup binâen‘aleyh bunlardan bir nesne tenzîl olunmak mümkün değildir ve bu keyfiyyet ocaklı indinde dahi gayr-ı mübhemdir. Zuhûrât-ı mesârifı şöyle dursun sâlifü’z-zikr mesârifât-ı zarûriyyeden ki, devâm-ı mülk ü saltanat ve kıvâm-ı mâye-i fer ü şevket andan ibâretdir. Bir şey geriye kalmamak sûretlerinde ocakların mevâcibleri cümleye takdîm ile i‘tâ olunacak keyfiyyât[ın] ne veçhile husûle geleceği hakkāniyet sûretiyle mütâla‘a olunup bir ortası bulunması ve kendü zâbitân ve oda bekçileri ve söz sâhibleri ma‘rifetleriyle tanzîm etdirilmesi karîn-i ihtilâl olmuş nizâm-ı devletin i‘âdesine ve kesb-i iktidâr ve liyâkatine ve sinn-i vukūfa avdetine vesîle ve sebeb olacağı zâhirdir. Bu dahi telvîhât-ı havâtır-ı ashâb-ı kiyâset **[57a]** ve nihâdındır ki, mademki düşmanlarımız olan Avrupa devletleri muhârebelerde top ve humbara i‘mâlini ve sâir sanâyi‘-i ateş-bâzî icrâsını i‘tiyâd ve günbegün dakāyık-ı hiyel-i harbiyyede kesb-i hüner ve isti‘dâd etmekdedir. Beher-hâl mukābele-i bi’l-misle ri‘âyet lâzım gelir. Bu sûretde topçu ve humbaracı ve lağımcı ocaklarının nizâm ve râbıtası istihsâli kâffe-i nizâm-ı askeriyyeye takdîm olunmak iktizâ eder. Şimdiki hâlde topçu ve merbût olan arabacı ocaklarının nizâm ve râbıtaları el-hak lâyıkı ve lâzımı veçhile tesviye ve rü’yet olunmakdadır. Hemân devâm ve istikrâr-ı nizâm ve râbıtalarına bakılmak ve top ve mühimmât levâzımât tehyie ve i‘dâdına dikkat olunmak ve be-tahsîs i‘mâl ve husûlü müddet-i kesîreye mütevakkıf olan top ve cebehâne arabalarının bir tarafdan serî‘an i‘mâl ve tesviyeleriyle livâ-yı şerîf tertîbi ve bir iki ser‘asker takımı araba hâzır ve âmâde etdirilmek ve kezalik Cebehâne ve Mehterhâne ve Baruthâne **[57b]** ve Humbarahâne mühimmât ve levâzımâtının dahi bir tarafdan tedârik ve tanzîmine mübâderet kılınmak ve Topçu ve Arabacı ocakları yevmiyyeleri maktû‘ olduğundan vâridât-ı devlet vefâ edecek mertebelerde ortalar küşâdı ve neferât teksîri sûretlerine sarf-ı himmet olunmak vakt ü hâle pek enseb ve elzem

maslahatdandır. Nev-îcâd süvâri topçuları dahi teksîr ve tevfîre şâyeste ve ehakk bir asker-i sabâ-reftâr ve tiz-peykârdır. Bunların hengâm-ı muhârebede muhassenâtı bî-şümâr ve kovduğuna erişmek ve kaçtığından kurtulmak ve düşman cânibinde top bırakmamak etvâr-ı pesendîdeleri muktezâsından olduğu bi't-tecrübe zâhir ve bedîdâr olmuşdur. Bu tâife-i mu'allem ve müheyyâ bir asker ve sür'at ile top endâhtına ve sanâyi'-i ateş-bâzî icrâsına ve ra'd-âşûb etvâr ile düşmanı şaşır[t]mağa tahât ve târâc-ı dâr u diyâr-ı düşmana liyâkatları bedîdâr şecî' ve bahâdır bir leşker-i sebük-peykerdir. Devlet-i Aliyye şimdiye kadar bunlara mu'âdil **[58a]** bir askere mâlik olmadı ve eyâletli halkı dahi Devlet-i Aliyye'nin eğerçi süvârî askeri olup ancak mu'allem olmadıklarından süvârî topçusuna mu'âdil olamaz ve anların hengâm-ı muhârebede izhâr eyledikleri celâdet ve şecâ'ati sipâh zümresi ibrâza muktedir değildir. Bunların ale'd-devâm ta'lîm ve ta'allüm şânlarından olup tiz etvâr ve fünûn-ı harbiyyede kesb-i hüner ile cünûd-ı sâireye rüçhânları âşikâr bir asker-i şecâ'at-disâr oldukları bundan akdem arabacı kitâbeti uhde-i âcizânemde olduğu hengâmda ba'zen ta'lîm mahallerinde izhâr eyledikleri etvâr ve girdâr-ı pesendîdelerinden nezd-i çâkerânemde zâhir ve bedîdâr olmuşdur. Hâsılı vakt ü hâle cesbân ve vücûhla i'tibâra şâyân bir leşker-i savlet-nişândır. Eğerçi mesârifleri girân-ter gibi görünür. Ancak dikkat olunsa eyâletli halkından bunların mesârifâtı ziyâde değildir. Zîrâ anların mutasarrıf oldukları ze'âmet **[58b]** ve timârları hâsılâtı mukāyeseye gelmez. Ba'zı hâsılâtı kesîr sancaklarda üç bin akçe bir timâr hâsılâtı beş nefer süvârî topçusunun yevmiyye ve ta'yinâtları ve bârgîrlerinin me'kûlât ve levâzımât-ı sâireleri mesârifâtıyla muvâzene olunsa muvâfık gelir. Hemân bunların teksîr ve tevfîri vesâili ittifâk-ı ârâ ile istihsâl olunmağa himmet ü gayret olunsa ve ekall-i mertebe on iki bin nefere iblâğı sûreti ne makūle tedâbire tevakkuf eder ise min gayr-i tevakkufin i'mâline müsâra'at kılınsa vakt ü hâle ziyâde enseb ve takviye ve istihkâm-ı emr-i dîn ü devlete vesîle ve sebeb olacak bir maslahat-ı hayriyye ve müstahsenedir.

Ve Devlet-i Aliyye-i ebedü'd-devâmın şevket ü şân ve übbehet ü unvânı böyle günbegün kîtî-yi evc-i saltanatda rahşîde ve tâbân olması ocaklara müntemî olan dilâverân-ı şecâ'at-nişânın zâbitlerine kemâl-i mutâva'at ve inkıyâd levâzımına ri'âyet ederek hidemât-ı dîn ü Devlet-i Aliyye'de **[59a]** sarf-ı yârâ-yı liyâkat ve ikdâm ve gayretleri âsârı olduğu vâreste-i kayd-ı işkâl olmağla bunların fersûde ve karîn-i fesâd olmuş zevâbıt-ı nizâm u intizâmlarının i'âdesine mutlakā bâlâda bi'd-defa'ât gösterildiği veçhile istiklâl-i tâmme ve ruhsat-ı kâmile ile makām-ı sadâ[re]t-i uzmâyı pîrâste eyleyen vezîr-i asaf-nazîrin ocaklı ile bi'l-ittihâd amel ü hareket ederek idâre ve tesviyesine menûtdur. Yeniçeri Ocağı'nın ve tevâbi'âtı olan ocakların i'âde-i nizâmları ve rişte-i

mutâva‘at ve inkiyâda bend ve tevsîkleri keyfiyyeti mücerred ocaklarının ağavât ve zâbitânı ve ihtiyârân ve oda bekçileri ma‘rifetleriyle bi’l-ittifâk kadîmisi üzere amel ü hareket olunmağa bâz-bestedir. Şöyle ki, içlerinde sefer ü hazerde zâbitâna adem-i itâ‘at-gûne hilâf-ı rızâ ve mugāyir-i erkân-ı ocak harekâta cesaret edenlerin zâbitleri taraflarından derhâl icrâ-yı lâzıme-i te’dîblerinde dakika fevt olunmamak sûreti güzelce bir râbıtaya **[59b]** bağlanıp âyîn ve kavâ‘id-i kadîmelerinin icrâsına başlandıkda yevmiyyeleri dahi Devlet-i Aliyye’nin vâridât-ı mu‘ayyene-i ma‘lûmesinden mesârifât-ı zarûriyyesi lede’l-ihrâc bakiyyesine muvâzene olunup mevâcibleri vakt ü zemânıyla verilebilecek sûretde ocaklıları ma‘rifetiyle bi’l-ittifâk yoluyla uydurulup nizâm u râbıtası husûlünden sonra maksûd-ı aslî olan yevmiyye-hârân-ı saltanat-ı seniyyenin esâmî ve eşhâsları sefer ü hazerde ma‘lûm olarak ve bir neferi mübhem ve meçhûl kalmayarak kışlaklarında ve muhârebelerde mevcûd bulunup reftâr ve erkân-ı kadîmeleri muktezâsı üzere merâsim-i itâ‘ate çalışıp sebât ve metânet ve rızâ-cûyî ve müsâberet makāmlarında pâyidâr olup uğûr-ı dîn ü Devlet-i Aliyye’de ibrâz-ı hizmet ve izhâr-ı şecâ‘at ve gayret eylediklerinde düşman-ı dîne galebe sûretleri gelir, yüz gösterir ve fevz ü nusret râyihaları şemm olunmağa başlar ve Devlet-i Aliyye müceddeden kuvvet **[60a]** ve miknet ve nüfûz ve liyâkat tahsîl edip günbegün şân u şükûh-ı saltanatı artar ve tâbeş-i envâr-ı afitâb-ı sipihr-i dîn-i Muhammedî lem‘a-pâş-ı milket vesî‘atü’l-fezâ-yı ümmet-i Ahmedî olup anen fe-anen mütelâî ve meşhûd olur. Rabbim muvaffak etsin âmîn.

Cünûd-ı harbiyye-i dîrîne-i saltanatdan ve yevmiyye-hârân-ı hazîne-i devletden sipâh ve silahdâr ve bölükât-ı erba‘a ta‘bîr olunur gureba-i yemîn ü yesâr ve ulufeciyân-ı yemîn ü yesâr ocakları neferâtı dahi kadîmî süvârî asker ve ceng ü peykâra liyâkatleri zâhir şecî‘ ve bahâdır leşker olup bunların dahi şerâyit-i nizâmları merbût ve seferlerde kethudâ-yerleri ma‘iyyetiyle livâ-yı şerîf muhâfazasına mukayyed ve mazbût olup nice nice yüz aklıkları ve hidemât-ı dîn ü Devlet-i Aliyye’de sebât u metânetleri ve bunca yararlıkları zuhûr etmiş nâmdâr ve gayûr cünûd-ı kadîmeden iken bunların dahi nizâm u râbıtaları mütegayyer olup **[60b]** yevmiyelerinin ekserî Cebeci Ocağı misillü birer takrîb müsâ‘ade ile gümrüğe nakl olunarak ocaklarının neferâtı tenâkus bulduğu ve ekall-i kalîl kaldığı ve mevcûd olanlar dahi bî-iktidâr aceze ve nâtüvân makūlesi olduğu ve hidemât-ı me’mûrelerini te’diyeye liyâkatleri mefkūd olmak derecesine vardığı zâhirdir. Ocakhâ-i mezkûrenin dahi fersûde olan nizâm u râbıta-i kadîmelerinin Yeniçeri Ocağı’na kıyâs ile i‘âde ve tanzîmi ve mecmû‘-ı neferât bölükleriyle kethudâ-yerleri ma‘iyyetinde me’mûr oldukları veçhile esâmî ve eşhâsları ma‘lûm olarak ve bir neferi meçhûl kalmayarak hidemât-ı lâzımeleri te’diyesine ibtidâr eylemeleri taht-ı zâbıtaya idhâl

olunmak leşker-i sâzî levazımından ve vakt ü hâl muktezâsındandır. Bu cümle ile dîn ü Devlet-i Aliyye'ye vücûhla nâfi' ve hayırlı görünen ve vakt ü hâle ziyâde evfak ve elyak mülâhaza olunan bâlâda mastûr süvârî topçuları haklarında kabûl-i âmme **[61a]** vâki' olduğu zâhirdir. Bunların tevfîr ve teksîri vesâilinin ucu tutulmasına ve bir sûreti bulunmasına bi'l-ittifâk şurû' ve mübâşeret olunmak hayır-hâhân-ı saltanata derece-i vücûbdadır. Neferât-ı mezkûrenin ber-veçh-i meşrûh yevmiyeleri maktû' ve esâmî ve eşhâsı ma'lûm bir leşker-i hayriyyet-melzûm olduğundan bunların vaz'ında nizâm u râbıtaları topçu neferâtından ve aherden rükûb ve nüzûle muktedir tüvânâ ve bahâdır yiğitlerden yazılmak ve inip binmeye liyâkati olmayan aceze ve nâ-tüvân makūlesi kat'â içlerine uğradılmamak ve i'mâl eyledikleri toplara merbût olan Süvârî Arabacıları dahi kezalik gösterişli müntehab ve güzîde ve mu'tenâ ve sür'atle araba i'mâline liyâkati hüveydâ gayûr ve muktedir eşhâsdan bi'l-intihâb tahrîr olunmak sûretleridir. Bunların şurûtları Süvârî Arabacıları, Süvârî Topçularına mülhak olduğundan ta'lîmde ve seferlerde birbirlerinden **[61b]** ayrılmamak ve beraberce hidemât-ı lâzımeye kıyâm eylemekdir. Ve el-hâletü hâzihi bunlardan mevcûd olan neferâtın hissiyât ve girdârları ve üslûb ve reftârları nizâmlarının muktezâsı olup mugayiri hâlet meşhûd değildir. Binâen'aleyh askerî denilmeye vücûhla istihkākları zâhir bir leşker-i bâd-peymâ idiği bâhirdir. Bunların teksîr ve tevfîrleri emrinde erbâb-ı şu'ûr ve basiret i'mâl-i efkâr-ı sâibe ile teemmül ve mülâhaza edip şimdilik on iki bin nefer süvârî topçusunun ve merbût olan Süvârî Arabacılarının maktû' yevmiyyeleri mevâciblerine ve ta'yînâtları lâzımesine ve merkûbât ve merbût olan top-keşân bârgîrleri mesârifâtına vefâ edecek mertebelerde memâlik-i mahrûsede bir gûne mahzûru mûcib olmaz. Ya'ni suya ve sabuna dokunmaz ve fukarâ-yı ra'iyyete bir nev'-i muhdes mezâlim ve ta'addî vukū'unu îcâb etmez ve ferd-i âferîdeye girân gelmez ve bir ferdin tenezzül-i hâlini **[62a]** ve tekdîriyyetini iktizâ etmez. Fazla bir mâl tedârik ve i'mâl olunup îrâd addolunmak ve bunlara tahsîsen tanzim birle bu mâldan aher mahalle ve zuhûrâta her ne kadar hâcet messeder ise dahi bir akçesi sarf olunmamak husûsuna mâl defterdârları ale'd-devâm nezâret ve dikkat eylemek ve bunların merkûbâtı hazerde ta'lîm için beslenmek muktezî olmağla ta'lîme münâvebe ile vefâ edecek mikdarı bârgîr beslenip mevcûd olan neferâta göre iktizâ eden bârgîrler sefer vukū'unda veyâhûd hasbe'l-iktizâ bir mahalle me'mûriyyetleri hengâmında serî'ân tedârik olunup üç beş gün zarfında alışdırılmak ve sayfen ve şitâen ta'lîmi boşlamayıp atîkleri cedîdlerine ta'lîm ile fenlerinde kesb-i mahârete çalışılmak ve bu veçhile amel ü hareket olunarak on iki bin miktarı mu'allem ve güzîde ve mu'tenâ süvârî topçusu tedârik ve âmâde kılındıkda bu askerin bi-'avnillâhi te'âlâ sîti cihâna velvele salar ve rıbka-i

**[62b]** itâ‘atden çıkmış havene ve eşrâr tabi‘atiyle dâire-i itâ‘ate girer ve herkes hudûd-ı edebi gözedir ve muhassenâtı günbegün zâhir olmağa başlar ve hem-hudûd olan Avrupa devletleri dahi etvâr-ı nahvet-âmîzlerini bırakır ve menâfî-yi safvet ve müsâleme-i evzâ‘ ve reftârlarından geçer ve cihâna safvet hâsıl olur. Cenâb-ı Hakkk mülhim ve muvaffak etsin âmîn.

Kalyoncu neferâtı ve mellâh tâifesi dahi sunûf-ı askeriyyeden bir nev‘-i cuyûş-ı deryâ-hurûş ve cünûd-ı sabâ-mefrûş olmağla bunların el-hâletü hâzihi nizâm u râbıtaları her ne kadar mazbût gibi ise de ba‘zı gûne nâ-hemvâr ahvâllerinin taht-ı râbıtaya idhâli ve devâm-ı nizâmlarının vesâili istihsâli lâzımedendir. Donanma-yı hümâyûn kalyonlarından teçhizi iktizâ eden fırkateyn ve korvet ve kebîr gemiler her kaç kıt‘a ise bunların teçhizlerine iktizâ eden gedikli neferâtı mükemmel ve mevcûd olmadığından lâ-mehâle takımları tekmîline lâzım gelip taşra memâlik[in]den celbi irâde buyurulup matlûb olan **[63a]** gedikli ve levend meşhûd olduğuna nazaran kimisi gayr-ı ez-sevâhil matlûb olan kazâlardan gelen kalyoncu neferâtı gibi deniz görmemiş ve gemiye girmemiş ve muhârebe-i bahriyyeyi işitmemiş çiftçi ve ırgad makūlesinden devşirilip bunlara memleketden dahi birer miktar i‘âne ile gelip kalyonlara yazılıp ve mevâcib verilip seferber olurlar. Bu makūle asker telâtum-i bahrde güverte üzerinde yürümeye kādir olamaz. Hemân top anbârına tıkılıp mâr-ı tiryâk-dîde gibi kurulup yatar kalır. Böyle asker pîşgâh-ı süfûn-ı düşmanda mukābele ve muhârebeye nice muktedir olabilir ve gemide nasıl arâm eder ve kimisi dahi sevâhil kazâlarından yazılan askerdir ki bunlara nazaran oldukça fenn-i deryâya vâkıf olup sefînede i‘mâl olunmağa kābildir velakin anlar dahi memleketlerinden cebren gönderilmiş olduklarından gemilerde hâhiş-i tâm ile hizmet etmezler ve muhârebe hengâmında ibrâz-ı **[63b]** savlet ve metânete kādir olmazlar. Kāsım gelse avdet olsa memleketimize gitsek işimize baksak diyerek elleri işe varmaz ve palamara yapışmaz. Hemân top anbârı kahvehânesinde lafzanlık ile vakit geçirir ve düşman sefînesi görünse ve muhârebe vukū‘ bulsa ne top anbârından çıkar ve ne düşman gemisi tarafına nigâh-endâz-ı iltifât eder. Bunların dahi hâl ü keyfiyyetleri böylecedir. Bu sûretler ile o makūlelere verilen mevâcib telef olur gider ve bir akçe yerini tutmaz.

Kalyoncu neferâtı dahi ber-vech-i meşrûh nizâm ve râbıtaları ele alınmış mutî‘ ve münkād ve sefer ü hazerde esâmîleri ve şahısları ma‘lûm olan ocakların neferâtı misillü gediklileri hazerde kışlaklarında ve Kasımpaşa ve Galata ve tevâbi‘î olan mahallerde mutavattun olup ve ba‘zen dahi nevrûz duhûlünde Tersâne-i Âmire’de isbât-ı vücûd etmek üzere memleketlerine me’zûnen gidip vakt-i mu‘ayyende gelip hizmetinde kāim olmak **[64a]** üzere sefîneleri nâmına mukayyed olarak ma‘lûmu’l-mikdar gedikliye hâcet

messeder. Bunların dahi böylece tesviye ve tanzîmine ve Donanma-yı Hümâyûn kalyonlarından teçhiz ve i‘mâle şâyeste olan sefâyine göre tertîb olunup her geminin gedikli ve mellâh takımları başka başka mazbût ve merbût olmak üzere kayd olunup lede’l-hâce hemân gemiler donanıp serî‘ân çıkarılmak üzere tanzîme mübâderet kılınmak ve kalyoncu neferâtının vikāye-i şerâyit-i nizâm ve kā‘idelerine kadîmîsi üzere Kaptan paşalar taraflarından nezâret ve dikkat olunmak zavâbıt-ı nizâmlarının devâm u istimrârına vesîle olacağı bedîdârdır. İlm-i şerîfe hafî olmaya ki sâlifü’z-zikr ocakların ve kalyoncu neferâtının bâlâda tafsîl ve beyân olunduğu üzere i‘âde-i nizâm ve râbıtalarına bi-‘avnihi te‘âlâ muvaffak olundukda taşra memâlik[in]de her ocağın neferâtı aherden mümtâz olarak sunûf-ı askeriyye **[64b]** ma‘lûm oldukdan sonra ra‘iyyet makūlesi seçilip müstesna kalır ve ma‘lûm olur ve ra‘iyyet mu‘âmelesi icrâ kılınır ve bu sûret tevfîr-i hazîneye ve Devlet-i Aliyye’nin kâffe-i nizâm ve râbıta-i kadîmesinin yerli yerince icrâsına başlanmağa vesîle olup ve ilâ-mâşâllâhi te‘âlâ düstûru’l-‘amel tutuldukça devâm ve istikrâr-ı nizâm hâlleri kendüyü gösterip nüfûz u kudret ve fer ü şevket-i Devlet-i Osmânî günbegün mütezâyid ve efzûn olmağa başlar. Rabbim muvaffak etsin âmîn.

Sunûf-ı askeriyyeden eyâlât halkı dahi Devlet-i Aliyye’nin başlı ve buğlu güzîde ve mu‘tenâ kadîmî süvârî askeri ve mutî‘ ve münkād ve zî-istikāmet ve sedâd ve müntehab leşkeri olup bunlar dahi uğûr-ı dîn ü Devlet-i Aliyye’de cân u baş fedâ etmiş ve hidemât-ı pâdişâhîde ibrâz-ı sebât u metânet eylemiş şecî‘ ve bahâdır dilâverândan olup bu kadar fütûhât-ı celîleye ve yüz aklıklarına ve hidemât-ı mebrûre ve mesâ‘î-yi **[65a]** meşkûreye muvaffak oldukları sebt-i cerîde-i rüzgâr olmuşdur. Bunlar şerâyit-i nizâmları merbût ve sefer ü hazerde harekât ve reftârları mazbût kılıç erleridir. Arâzî-yi öşriyyeden mutasarrıf oldukları ze‘âmet ve timârları hâsılâtıyla kesb-i kuvvet ve yesâr edip alây beyleri bayrağı altında hizmetkâr ve vakār ile sefere eşer ve me’mûr oldukları mahallerde ve ser‘askerler ma‘iyyetlerinde hidemât-ı lâzımelerini te’diye ve îfâya çalışır ve pâdişâhdan ta‘yîn istemez, kendü kîsesinden yer ve içer, temiz ve pâk ocakzâdelerdir. Bunların dahi şerâyit-i nizâmları merbût ve mazbût olup devâm u istimrârı levâzımına ri‘âyet ve nezâret olunarak nânpâreleri kurâsını kendüleri zabt u ta‘şîr ve hâsılâtına tamamca dest-res olmağla kuvvetli ve miknetli bulunup savb-ı me’mûrelerinde ibrâz-ı metânet ve şurûtları muktezâsı üzere hidemât-ı lâzımeye kıyâm ve mübâderet ederler. Eyâlât askeri yarar **[65b]** ve nâmdâr ve sahib-i liyâkat ve vakār ağa kılıklı ve eli mızraklı elli altmış bine karîb kılıç olduğu defter-i hâkānî kuyûdâtından zâhirdir. Bunlar pâdişâhın mülk ortağıdır. Ya‘ni beravât-ı âlî ile mutasarrıf oldukları ze‘âmet ve timârları arâzî ve kurâsının müdîr ve mutasarrıfı olduklarından sancağında sâkin olmak berâtları

şurûtundandır ve ze‘âmet ve timârları kurâsını kendüleri zabt u ta‘şîr edip re‘âyâsını bilip fark etmek ve re‘âyâsı dahi ağalarını bilmek ve bilâ-emr-i şerîf tekâlif-i şâkkadan ve sâir gûne bed‘ ve mezâlimden re‘âyâsını vikāye eylemek ve seferber olduklarında levâzımât-ı seferiyyesi tanzîminde re‘âyâsı taraflarından fi’l-cümle i‘ânet olunmak ve re‘âyâdan bir er hizmetkâr kullanmak misillü hâlât bunların etvâr u girdârlarındandır. Böylece hareket ile kesb-i yesâr ve kudret ederler ve atları eğerlenmiş ve silahları kuşanılmış harçlıkları kemerinde hâzır ve emr ü irâdeye nâzır bulunurlar. **[66a]** Ve bir mahalde bağteten düşman zuhûrunda me’mûriyyetleri muktezâsı üzere derhâl alây beyleri bayrakları altında savb-ı me’mûre erişip ve düşmana at sürüp ve kılıç [v]urup müdâfa‘aya ikdâm ve hudûd ve sügūrun takviye ve muhâfazasına cidd-i tâm eylemek husûsları dahi muktezâsı şurûtlarından olmağla bu veçhile demirâne etvâr ve merdâne reftâr ibrâzıyla uğûr-ı dîn ü Devlet-i Aliyye’de nice nice mesâ‘î-yi meşkûreleri zuhûra gelmişdir. Ber-muktezâ-yı gerdiş-i nâ-hemvâr-i rüzgâr bunların dahi şerâyit-i nizâmlarına halel tatarruk edip bir tarafdan derebeyi makūlesi ve erbâb-ı tagallüb ve tecebbür ze‘âmet ve timârları kurâsını zabt ve hâsılâtını ahz u kabz ile sene-i sâbık nâmıyla sâhib-i berâta cüziyyât makūlesi bedel-i iltizâm verirler ve ellerinden hâh ve nâ-hâh zabıtnâmesini alırlar. Aldıkları bedel-i iltizâm mesârif-i seferiyyelerine vefâ etmez ve etmekleri kurâsının semtine uğrayamazlar. **[66b]**

Ve bir tarafdan dahi yoklamalarda yoklamacılar yoklama harcı diyerek ve ma‘iyyetlerine me’mûr oldukları vüzerâ ve mîrimîrân harçlıkçılık bahanesi ve sâir gûne alet ederek bîçâreleri soyup harçlığını ve merkûbâtını elinden alıp ve alây beyleri taraflarından dahi mahlûl ve kasr-ı yed ve sâir veçhile verdiği arzlardan arz akçesi nâmıyla nânpâresinin bir iki senelik hâsılâtını mugāyir-i şurût ahza cesaret olunduğundan refte refte kuvvet ve miknetleri münkesir olarak za‘af-ı hâl kesb etmeleriyle me’mûr oldukları mahallerde ibrâz-ı sebât u metânet edemez oldular. Hüdâvendigâr-ı esbak müşârünileyh merhûmun asrında bunların nizâm-ı hâlleri[nin] istihsâli ve şerâyit-i kadîmelerinin i‘âdesi irâde olundukda şerâyit-i kadîmeleri tenkīh ve müteferrika ve çavuş ve Dîvân-ı Hümâyûn ve defter-i hâkānî kalemleri gedikleri ve mülâzımları ve müceddeden rabt olunan Enderûn-ı Hümâyûn’a mahsûs gedikler sûret-i hasene üzere tesviye [**67a]** ve tanzîm olunup ve ba‘zı mevâd ilâvesiyle sûret verilip iki yüz altı[314] tarihinde Anadolu ve Rumeli’de her bir eyâlete yoklamacılar ta‘yini ile yoklanıp mevcûd ve nâ-mevcûdları bilindi. Ve nâ-mevcûd ve bilâ-sâhib olan nemâlı ve hâsılâtlı ze‘âmet ve

[314] Milâdi 1791/1792 senesi.

timârlar Der-‘aliyye’ye gelip cânib-i mîrîden zabt olundu ve hâsılâtı asâkir mesârifâtına sarf kılındı ve sancaklarda kalan kılıçlardan nemâlı ve hâsılâtlı olanlardan ba‘zılarını mutasarrıfları birer takrîb mâlikâneye tashîh ettirip askerî dirliği olan bu kadar kılıçlar mâlikânelik veçhile mutasarrıflarına beravât verilip el-yevm mâlikâne olarak zabt olunmakdadır. Bu sûretler ile alây beyleri bayrakları altında[ki] kılıçlar noksan buldu ve biraz avârızât hasebiyle nizâm u râbıtalarına dahi halel gelip za‘af-ı hâl târî oldu ve ipden üzengi ile nâ-çâr sefer vermeye başladılar. Ber-vech-i meşrûh cânib-i mîrîden zabt **[67b]** olunan ze‘âmet ve timârlardan ba‘zıları devr-i sâbıkda ifrâz olunup erbâb-ı istihkāka ve mülâzımlara arz olunmak için alây beyler[in]e gönderilip ve şurûtları tecdîd olunmuş idi. Ancak alây beyleri[ni]n mecbûr oldukları tama‘ u mefsedet ve hubs tabi‘atları muktezâsı üzere ekseri erbâb-ı istihkāka verilemez ve nemâlıları sepetlerde kalır zannolunur. Binâen‘aleyh taharrîsi iktizâ eder eyâlât askeri emr-i muhârebede ve kılâ‘ u bikā‘ muhâfazalarında ve takviye ve istihkâm-ı hudûd u sügūr-ı İslâmiye’de ve ser‘askerler ma‘iyyetlerinde hidemât-ı mukteziyye-i cihâdiyyede istihdâma şâyân ve vücûhla lüzûm ve iktizâları nümâyân cünûd-ı kadîme-i Devlet-i Aliyye’den olduklarından bunların dahi şerâyit-i dîrîne ve nizâm-ı kadîmelerinin vakt ü hâle evfak veçhile i‘âde ve tesviyesi ve ale’d-devâm istikrâr-ı nizâmlarına nezâret olunması lâzımeden olmağla bâlâda bast u temhîd olunduğu veçhile Devlet-i Aliyye’nin fersûde ve karîn-i ihtilâl olmuş kâffe-i nizâm **[68a]** ve râbıta-i kadîmesinin kemâ fi’s-sâbık i‘âdesi irâdesiyle tehdîdini îkā‘a ve irâdesini infâza kādir ve istiklâl ve istibdâdı bâhir bir zât-ı sütûde-iyâtın şemse-i eyvân-ı sadâret-i uzmâ ve kitâbe-i divânhâne-i vekâlet-i kübrâ bulunmasıyla maslahata yapışıp lâzımü’t-tanzîm olan mehâm ve mesâlih-i saltanat lâyıkı ve vakt ü hâl muktezâsı ve kavâ‘id ve ahkâm-ı siyâsiyye-i şer‘iyye-i lâzımesi üzere tesviye ve rü’yete başlandıkda matlûbun-fih olan nüfûz ve kudret hâletleri zuhûr edip âsâr-ı himmet ve ikdâmları meşhûd oldukça derebeyi ve erbâb-ı tagallüb ve fesâd nâmıyla kazâları zabt eden ve fukarâya envâ‘-i mezâlim ve ta‘addiyâta ve zu‘amâ ve erbâb-ı timârın nânpâreleri hâsılâtını zabta ve ekl ü bel‘e cesaret eyleyen eşkıyâ ve eşrâr zümresi te’dîb ve güşmâl kılınmağa kudret ve liyâkat gelip bi-‘inâyetillâhi te‘âlâ safvet ve asâyiş-i hâl iyâd sûretleri yüz **[68b]** gösterdikçe eyâlât askerinin dahi ze‘âmet ve timârları eyâdî-yi mütegallibe ve cebâbireden kurtulup kemâ fî’s-sâbık herkes timâr ve ze‘âmeti kurâsını zabt u ta‘şîre kādir olur ve nânpâreleri hâsılâtına tamamca dest-res olurlar. Ve bir tarafdan kesb-i yesâr u kudret etmeye başlayıp sefer ü hazerde şerâyit-i kadîmeleri üzere hareketlerine vesîle olur ve hilâf-ı şurût hareketden men‘ ü tahzîr kılınırlar ve askerî dirliğinden çıkmış kılıçların dahi bir sûret-i râbıtasına bakılır ve kılıç tevfîr kılınır ve eyâletli askerî

müceddeden hayat bulup seferlerde ve hudûd ve sügūr muhâfazalarında ibrâz-ı hizmet ve rızâ-cûyî ve nîknâmî levâzımını istihsâle çalışırlar. Cenâb-ı müsehhili'l-umûr teshîl eyleyip mesâlih-i hayriyyeye muvaffak etsin âmîn.

Alâybeylik maddesi dahi her sancağın zu'amâ ve erbâb-ı timârından hizmetkâr ve vakār sâhibi afîf ve perhizkâr ve sadâkat ve istikāmeti bedîdâr ve idâre-i neferâta ve tesviye-i mehâma **[69a]** liyâkat ve kudreti zâhir ve âşikâr olan munsif ve mu'tedil kimesnelerden sancaklısı ma'rifetleriyle intihâb olunup eyâlât ve elviye mutasarrıfları taraflarından arz olunup öylece alâybeylik verilmek ve erbâb-ı tama' ve müfsid ve hîlekâr ve mürtekib ve hıyânet-şi'âr makūlesine kat'â alâybeylik tevcîh olunmamak şurûtlarıdır. Bunların dahi nizâmlarına çendân dikkat olunmayarak ricâ ve şefâ'ate mebnî ve aher gûne esbâb ve illete mübtenî şurût-ı nizâmlarının mugāyiri olan eşhâsdan nasb olunarak sancaklarda gûnâgûn hâlât tahaddüsüne vesîle olmakdadır. Alây beylerin[in] ashâb-ı iffetden nasb olunması sancaklının nizâm u râbıtalarına ve me'mûr oldukları mahallerde uhdelerine lâzım gelen hidemât-ı cihâdiyyede şurûtları muktezâsı üzere amel ü hareketlerine vesîle ve sebeb olur. Alây beylerin[in] şurût mantûkunca ashâb-ı sıdk u sedâddan intihâb ve nasbı husûsuna mezîd i'tinâ ve dikkat olunmak revâbıt-ı **[69b]** askeriyyenin devâm ve istimrârına vesîle-i cemîle olacağı bedîhiyâtdandır.

Serhaddât-ı hâkāniyyeden mâ'adâ timârlı müstahfızân neferâtı mürettib olan Anadolu'da Kütahya ve Karahisar ve Ankara ve Kastamonu ve emsâli kılâ'ın müstahfızân neferâtı bundan akdem eyâlât askerine zamm u ilhâk olunup timârlarının vâki' olduğu sancakların alây beyleri bayrağı altında sefere eşmek üzere beravât verilmiş idi. Vâkı'â kılâ'-ı mezkûrede o makūle timârlı müstahfızâna hâcet messetmeyip timârları hâsılâtı beyhûde ekl ü bel' olunmakda idi. Bunların sancaklıya idhâli kılıç teksîrine vesîle olur bir hâlet-i müstahsenedir. Hemân tesviye olunmuş nizâmlarının devâm u istimrârı emirine nezâret ve dikkat olunmak lâzım gelir.

Eyâlet-i Cezayir'e tâbi' Mensûhât ve Suğla ve Kocaili ve sâir sancaklarda kâin ze'âmet ve timâr mutasarrıflarının şerâyit-i nizâmları dahi karîn-i ihtilâl olup **[70a]** bunların ekseri timâr ve ze'âmetleri mahlûl oldukça arz olunmayıp cânib-i mîrîden zabt olunarak eyâlet-i Cezayir'de ekall-i kalîl kılıç kalmışdır ve anların dahi mutasarrıfları bayağıca mâlikâne misillü hâsılâtını ekl ü bel' ve verdikleri cebelü bedeliyesi cüz'iyât makūlesi olduğundan bir işe yarayamayacağı ve tersâne mesârifine medâr olamayacağı zâhirdir. Bunlardan ze'âmet ve timâra mâlik olanlara hâsılâtlarına göre müeccelât tertibiyle mâlikâneye tashîh ve mâlikânelik üzere berevât verilmek ve müeccelâtı tersâneye müretteb olmak vakt ü hâle evfak görünür. Zîrâ bunların fî mâ ba'd donanma-

yı hümâyûn sefâyiniyle seferber olmağa kudretleri mefkūd olup ve taht-ı nizâma idhâlleri müte‘azzir gibidir zannolunur.

Müteferrika ve çavuş ve Enderûn-ı Hümâyûn gedikleri ve Dîvân-ı Hümâyûn ve Defterhâne-i Âmire kalemlerine merbût gedikler ve mülâzımların nizâm u râbıtaları el-hâletü hâzihi **[70b]** mer‘î ve müstahsen olup şerâyit-i nizâmları mâdem ki böylece[dir] düstûru’l-‘amel tutulup mu‘teber ola ve ârıza-i halelden vikāye kılına ilâ mâşâllâhi te‘âlâ müstemir ve müstekar olup tevcîhâtları mazbût olur.

Humbaracı ve lağımcı ocakları neferâtı dahi Devlet-i Aliyye’nin başlı ve buğlu kadîmî yarar ve nâmdâr askeri ve fünûn-ı ateş-bâzîde ve lağım hafri ve sâir sanâyi‘-i harbiyye icrâsında cânsiperlik reftârını ibrâz eder ve düşmana ateşler yağdırır ve perîşânlık verir ve memdûhü’l-etvâr ve hamiyyet-şi‘âr leşkeri olup bunlar dahi eyâlât halkı misillü mutasarrıf oldukları ze‘âmet ve timârları hâsılâtıyla kesb-i yesâr u iktidâr eder sunûf-ı harbiyyeden olduklarından hüdâvendigâr-ı esbak müşârünileyh merhûmun asrında Der-‘aliyye’ye celb ve kışlak tanzîmiyle ikāmet ettirildiği ve münâvebe tarîkiyle kıyâm ve ta‘lîm ve ta‘allüm-i fünûn-ı harbiyyeye mübâderet ve ikdâmları el-hakk vakāyi‘ât-ı haseneden **[71a]** sayılır bir emr-i memdûh ve müstahsendir. Bu sûretle mecmû‘u hâzır ve amâde ve emr ü irâdeye muntazır ve istâde olmalarıyla me’mûr oldukları mahallere serî‘ân erişip hidemât-ı lâzımeye kıyâm ve mübâderet ve rızâ-cûyî muktezâsını icrâya ve mübtegā-yı şurûtlarını îfâya sarf-ı makderet eder cünûd-ı ateş-bârdır. Bunların teksîr ü tevfîri lâzımeden olduğundan bundan akdem eyâletli neferâtından ba‘zen nemâlı ze‘âmet ve timâra mutasarrıf olanlardan humbaracı ve lağımcı ocaklarına rağbet edenlere ruhsat verilip ze‘âmet ve timârları humbaracı ve lağımcıya kayd birle müceddeden beravât i‘tâ ve teksîr ve tevfîrlerine i‘tinâ olundu. Ve maktû‘ yevmiye ile mülâzımlar tertîb ve halîfe ve zâbitlerine münâsib ma‘âşlar tanzîm ile ocakları şâyân-ı i‘tibâr ve iltifât ve karîn-i imtiyâz ve mübâhât kılındı. Ve el-hâletü hâzihi nizâm ve râbıtaları şerâyiti mer‘î olup fî mâ ba‘d dahi devâm ve istikrâr-ı şurût-ı nizâmlarına nezâret **[71b]** ve dikkat olunmak ve refâh-ı hâl ve âsâyiş-i bâlleri istihsâline ve zavâbıt-ı mer‘iyyelerinin ârıza-i halelden vikāyesine mübâderet kılınmak şîme-i müstahsene-i leşker-pervâzî muktezâsındandır. Bu dahi nezd-i erbâb-ı nihâda ayândır ki serhaddât-ı hâkāniyyede ve sügūr-ı İslâmiyye’de kâin husûn u kılâ‘ın kâffe-i mühimmât ve zahâyir ve levâzımâtı müretteb ve mükemmel ve muntazam olmak ve takviye ve istihkâmlarına mezîd i‘tinâ ve dikkat olunmak levâzım-ı milkdârî ve saltanat-şi‘ârîden

olmağla bu bâbda selâtîn-i pîşîn enârâllâhu teʻâlâ mezâceʻahum[315] hazerâtı himmetlerini sarf etmişler yaʻni kâffe-i serhaddât-ı İslâmiyye kılâʻının mühimmât ve levâzımâtını tesviye ve tanzîm ve her bir kalʻanın muhâfazasına ve lede'l-hâce müdâfaʻa-i düşmana muktedir olacak derecelerde Yeniçeri dilâverânından yamâkān ve cebeci ve topçu ve arabacı neferâtı tertîb ile takviye ve istihkâmları emrine bezl-i makderet olunmuş idiği kuyûdâtdan müstebândır. Biraz vakitden beri bunların nizâm ve râbıta-i **[72a]** hâllerine bakılmayarak refte refte fesâd târî olup baʻzı kılâʻ yamâkānı kesb-i iktidâr ile vali ve muhâfızlara galebe ederek ahâliye ve reʻâyâ fukarâsına gûnâgûn mezâlim ve taʻaddiyâta ve insilâb-ı emn ü rahatlarını mûcib olur harekât-ı nâ-revâya cesaret etmekde olduklarından bu keyfiyyet nizâm ve râbıtalarının bozulmasına sebeb olup ve bir tarafdan dahi mevâciblerinin vakt ü zemânıyla gönderilmemesi ve gönderilenler tamamca yevmiyye-hârâna vâsıl olmaması ve lede'l-iktizâ vâkiʻ olan istidʻâ ve iltimâslarına havâle-i sem-iʻ iʻtibâr olunmaması keyfiyyetleri dahi şîrâze-i nizâm ve râbıtalarını fersûde eylemişdir. Yamâkān neferâtı serhaddât kılâʻında emr-i muhâfazada ziyâde elzem oldukları ve bunların fıkdânıyla serhadlerde türlü türlü mazarrât tahaddüs edeceği bedîdârdır. Huzûr-ı hâkāniyyede ocaklı neferâtının kıllet bulması ve mevcûd olanlar dahi kesb-i taʻayyün ile hoş-nişîn olan **[72b]** reʻâyâya zulm ü taʻaddiye ictisâr eylemeleri reʻâyânın tevahhuşuna ve rıbka-i itâʻatden hurûcuna ve düşman tarafına meyl ü inhirâflarına sebeb olur bir emr-i nâ-şâyestedir. Sırb reʻâyâsının böyle isyan vâdilerine gitmesine vesîle-i küllî yamâkān neferâtının fıkdânı ve mezâlim ü taʻaddinin vefreti kaziyesidir. Serhaddât-ı İslâmiyye kılâʻının mühimmât ve levâzımâtı tehyie ve ikmâl birle min-külli'l-vücûh takviye ve istihkâmı vesâilinin istihsâli ve kemâ-fî's-sâbık mikdâr-ı kifâye yamâkān tertbîbi ve yerli kolu taʻbiriyle cebeci ve topçu ve arabacı neferâtı tanzîmi ve takviye ve tahkîmi emrine sarf-ı himmet olunmak akdem-i mehâm-ı dîn ü Devlet-i Aliyye'den olduğu bedîdâr olmağla kâffe-i hayır-hâhân-ı saltanat bu bâbda iʻmâl-i ârâ-yı efkâr-ı dikkat eyleyip kılâʻ ve husûn-ı serhaddât-ı İslâmiyye'nin muhâfızîn tertîbi ve mühimmât ve levâzımât tanzîmiyle takviye ve istihkâmları farîzasına bi'l-ittifâk sarf-ı yârâ-yı liyâkat olunması akdem-i levâzım ve mehâm-ı **[73a]** saltanat-şiʻârîdendir.

**Hâtime-i Risâle Mine'l-levâzım**

Fenn-i târihe aşinâ erbâb-ı fetânet ve nehâ indlerinde rûşenâdır ki, derece-i inhitâta varmış ve kuvâ-yı urûk ve aʻsâb-ı nüfûzuna halel ve zaʻaf gelmiş ve cevârih ve aʻzâ-yı iktidârı noksan bulmuş ehl-i İslâm devletinin ve baʻzı cumhûr ve cemʻiyyetlerin kavânîn

[315] "Allah Teâlâ onların sedirlerini aydınlatsın/nurlandırsın" anlamında Arapça kelâm-ı kibâr.

ve nizâm-ı kadîmelerinin tecdîd ve i‘âdesiyle bi’t-tedrîc sûret-i hasene-i kadîme üzere ıslâh u tesviyesi ve derece-i vukūfa ircâ‘ etdirilmesi[nin] mümkün olacağı veyâhûd ba‘zı bî-mezheb olan devletler gibi köhne ve fersûde olmuş şîrâze-i zâbıta ve nizâmları külliyyen terk olunmağla mu‘âmelât-ı dâd u sitâdlarında ve asker ü leşker tertîbinde ve nizâm-ı mülke dâir husûsâtda mizâc-ı nâsa ve vakt ü hâle evfak veçhile mücerred ukūl ve idrâkleri muktezâsı üzere müceddeden kānûn ve kā‘ide vaz‘ı ve biraz nizâm ve zevâbıt ihdâsı ve muktezâsı icrâsıyla hüsn-i râbıta ve nizâm kabûl etmiş idiği çok vâki‘ olmuş **[73b]** ve işidilmiş hâlâtdandır. Bunlara dâir İbn Haldûn mütercimi ve Hallikân müellifi bast-ı makālât-ı beyhude ile hilâfına zâhib olmuş ya‘ni inhitât derecesine varmış devletin hadd-i vukufa ric‘ati adem civârına meyl etmiş ise de bu bâbda makūlleri pek de sem‘-i kabûl ve i‘tibâra şâyânter olmadığı zâhirdir. Zîrâ anların kelâmı hikmete tatbîk yönünden söylenmiş ve vücûd-ı insâna mukāyese kılınmışdır. Vâkı‘â sinn-i inhitâta varan âdemin a‘zâ ve cevârihinde za‘af ve yübûset sûretleri galebe eder. Farz edelim ki bir kuvvetli dâd ve isti‘maliyle ve bir gûne tedbîr ile za‘af ve yübûset mizâc fî’l-cümle mütebeddil-i kuvvet ve rutûbet olup sinn-i vukūfta der-kâr olan kuvvete müşâbih görünür. Ancak müddet-i ömr-i insanî mütehammil olmadığından ta‘ammülen hâsıl olmuş kuvveti pâyidâr olmaz ve az vakitde hulûl-i ecel-i müsemmâ ile vücûd fenâ bulur. Binâen‘aleyh bu usûl devletler ve cem‘iyyetler hakkında kıyâsa gelmez. İ‘mâl-i tedâbîr-i **[74a]** lâyıka ile nizâm ve râbıtası istihsâl olunup sinn-i vukūfa avdet ve ric‘at eden devlet ve cumhurun kuvvet ve mikneti vikāye ve muhâfaza olundukça avârızât-ı zevâlden korkulmaz ve belki mütezâyid olup müddet-i medîd pâyidâr olur. Bu bâbda tedâbîr-i hasene ve ârâ-yı sâibe müessir olagelmiştir. Ba‘zı devletlerde vukū‘u işitildiği gibi ezcümle saltanatı zevâle yüz tutmuş olan Selâhâddîn-i Eyyûbî’nin i‘mâl-i efkâr-ı sâibe ve hakîmâne ve tedâbîr-i âkılâne ile i‘âde-i nizâm ve zavâbıt-ı devletine muvaffak olması gibi ki, bu takrîbiyle Eyyûbiye devletinin karîn-i fesâd ve ihtilâl olmuş olan revâbıt-ı nizâmı salâh-pezîr olup müddet-i vâfire pâyidâr ve ber-karâr olduğu kütüb-i tevârihde resîde-i nazardır. Bu takdîrce zavâbıt-ı nizâmı fesad ve ihtilâle varmış devletin etvâr-ı hakîmâne i‘mâliyle bi’t-tedrîc nizâm-ı ûlâsına ircâ‘ı ve yeni baştan nüfûz ve iktidâr husûlü ve tezâyüd-i derece-i şevket **[74b]** ve übbeheti, istikrârı ve istihsâl olunan zavâbıt ve revâbıt muhâfaza olundukça devâm ve istimrârı hikmet yönünden dahi taht-ı imkâna dâhil olan keyfiyyâtdandır. Velakin def‘aten husûlü ve ber-vefk-i matlûb tesviye ve icrâsı mümteni‘ ve gayr-i mümkün kabilinden idiği ezhân-ı ulüvvü’n-nihâya gayr-ı hafîdir. Binâen‘alâzalik veliyy-i ni‘met-i havâss u avâm ve sâyebân-ı kâffe-i enâm olan Devlet-i Aliyye-i ebediyyü’l-kıyâmın dahi pezîrefte-i halel ve fesâd olan mecmû‘-ı usûl-i nizâm

ve üss-i esâs-ı râbıta ve intizâm-ı kadîmesinin bâlâda temhîd ve beyân olduğu veçhile sûret-i mergūbe üzere ıslâh ve i‘âdesi ve sinn-i vukūfa ircâ‘ı imkân tahtında olan hâlâtdan olduğu ashâb-ı fetânet ve îkān ve erbâb-ı tecrübe ve iz‘ân indlerinde celî ve âşikârdır. Mukaddimede beyân olunduğu üzere bende-i kemîne dahi bu bâbda imâle-i efkâr-ı amîk ile lede’l-mülâhaza işbu merâm-ı hayriyyet-encâmın pezîrâ-yı hüsn-i sûret ile meclâ-yı bürûzu mücerred istiklâl-ı **[75a]** kâmile-i vükelâ-yı fihâma ve Devlet-i Aliyye-i ebediyyü’l-istimrârın tezâyüd-i şân u şükûhuna ve tevsî‘-i memâlik-i İslâmiyye’ye vesîle ve âlet olan ocâğ-ı seb‘anın nizâm ve revâbıt-ı kadîmesinin i‘âde ve ircâ‘ıyla tavâyif-i askeriyyenin mükemmel ve muntazam ve müheyyâ bulunmalarına bâz-beste ve mevkūf olduğu bedîdâr ve emr-i meczûm olmağla bâlâda bi’d-defa‘ât bast u temhîd olunduğu veçhile evvel emirde ocakların fersûde olmuş kavânîn ve şerâyit-i kadîmelerinin ittifâk-ı ârâ-yı ûlü’l-ârâ ve mecmû‘-ı zâbitân ve ağâvât-ı ocak ve söz sahibleri marifetleriyle vakt ü hâle tatbîk ile i‘âdesi ve sûret-i hasene ile tanzîm ve tesviyesine ve haklarında kabûl-i âmme bulunan ve uyûn-ı nâsda müstahsen görünen süvârî topçularının teksîr ve tevfîri ve nizâm u râbıtalarının te’kîd ve tevsîki levâzımının kezalik ocaklı marifetleriyle istihsâllerine ve mühimmât ve levâzımâtın dahi bir tarafdan tehyie ve amâdesine **[75b]** sarf-ı himmet buyurulur ise Cenâb-ı tensîk-fermâ-yı kevn-i tavâbut-ı nizâm ve tertîb-bahşâ-yı sipihr-i revâbıt u intizâm hazretleri işbu irâde-i hayriyenin ber vefk-i merâm pezîrâ-yı hüsn-i sûret ve nizâmına muvaffak edeceği ve verâ-yı natk-ı gayb hüviyetinde meknûn olan eltâf-ı bî-nihâyesinin anen-fe-anen cilveger-i meclâ-yı bürûz olacağı bî-iştibâhdır. Rabbim muvaffak eylesin âmîn.

## SONUÇ

Netice itibariyle Seyyid Mehmed Nâilî Efendi, eserinde memleketin muhafazası için askere ihtiyaç olduğunu, askerin ihtiyaçlarının giderilmesi için de hazineye ihtiyaç olduğunu; ancak hazinenin en önemli geliri olan ganimetten mahrum kalındığını; bunun yerini doldurmak içinse reâyâya zulmedildiğini ifade etmiştir. Müellifimize göre bu engellenerek zulüm bir an önce ortadan kaldırılmalıdır. Müşavereye önem veren Nâilî Efendi'ye göre toplu meşveret meclisleri yapılmalıdır. Vükelânın istiklâline ayrı bir ehemmiyet atfeden müellifimiz, vezirlerin müstakil hareket edebilmesinin devletin yararına olduğunu aksinin ise zararına olduğunu kesin bir dille ifade etmiştir. Rüşvete şiddetle karşı çıkan Nâilî Efendi, Avrupa devletlerinde rica ile iş görülmediğini belirtmiştir. Kendi devrinde israfın iyice arttığından bahseden Nâilî Efendi, Anadolu ve Rumeli'deki dağlı eşkıyasının ahaliye verdiği zararları vurgulayarak iltizâm sistemi üzerinden yapılan bu kanunsuzluklardan kadîm kanunlara (kavânîn-i kadîme) dönülerek kurtulmanın mümkün olduğunu belirtmiştir. Vezirlerin ve devlet hizmetlerinin sayısındaki artıştan da şikâyet eden Nâilî Efendi, Divan tercümanı Fenerli Rumların ihanetinden bahsederek onlara ağır tenkidlerde bulunmuştur. İstanbul nüfusunun artışından ve bekâr odalarındaki meçhul kimselerin zararlarından bahseden müellif, Yeniçeri Ocağına kadîmî üzere nizam verilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Humbaracı ve lağımcı ocağının üzerinde özellikle duran Nâilî Eendi, süvari topçuluğuna ayrı bir önem vermiştir. Dîvân-ı Hümâyûn kalemi çalışanlarını da tenkidden hâlî kalmayan Nâilî Efendi, eserinde yukarıda bahsedilen problemlere değinmiş ve bunlara kendi zaviyesinden çözüm tavsiyeleri sunmuştur.

III. Selim'den başlayarak II. Mahmud devrinin başına kadarki vetirede Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı problemleri görmek adına Nâilî Efendi'nin eseri tetkike şâyândır. Müellifin, devri idrâk ederek eserini kaleme almış olduğu göz önüne alınırsa, bu problemlere o devrin devlet adamlarının nasıl baktığını ve ne gibi çözümler sunduğunu Nâilî Efendi'nin gözünden görmek açısından eser, ayrıca üzerinde tefekkür etmeye namzettir.

## KAYNAKÇA

### Yayımlanmamış Kaynaklar

### Arşiv Kaynakları

**1.** Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)[316]

a. Ali Emiri

-III. Selim (AE.SSLM.III)

b. Cevdet

-Bahriye (C.BH)

-Hariciye (C.HR)

-Tımar Zeâmet (C.TZ)

c. Hatt-ı Hümâyûn (HAT)

d. İbnülemin Maliye (İE.ML)

e. Topkapı Arşivi

- Topkapı Sarayı Müze Arşivi Defterleri (TS.MA.d), nr. 2121/7.

**2.** İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi (İÜNEK)

a. Türkçe Yazmalar

- Celâlzâde Mustafa Çelebi, *Tabakātü'l-memâlik Ve Derecâtü'l-mesâlik,* nr. TY 5997.

**3.** Süleymaniye Kütüphanesi (SK)

a. Hacı Mahmud Efendi

-Esad Efendizâde Mehmed Şerif Efendi, *Fusûlü'l-ârâ fî Şâni'l-mülûk ve'l-vüzerâ,* nr. 2117.

### Yayımlanmış Kaynaklar

[Muallim Naci], *Lügat-i Nâcî*, ts.

*12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572) < Özet-Transkripsiyon ve İndeks >*, haz. Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Murat Cebecioğlu, Muhammed Safi, Mustafa Serin, Osman Uslu, Numan Yekeler, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1996, I.

*Abbâsî Veziri Tahir'den Oğlu Abdullah'a Siyasî Nasihatnâme*, der. Özgür Kavak, Klasik Yayınları, İstanbul 2012.

[316] Vesika numaraları alakalı yerlerde verilmiş, tekraren burada yazılmamıştır.

Abdülaziz Çâvîş, *İslâm ve Siyaset Hz. Ali'nin Bir Emirnâmesi*, trc. Mehmed Âkif Ersoy, haz. İlknur Kirenci, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2017.

Abdülhamid El Kâtib, *Doğunun Hükümdarı*, haz. Güldane Gündüzöz, Soner Gündüzöz, Lacivert Yayıncılık, İstanbul 2007.

Abdüsselâm El-Amâsî, *Tuhfetü'l-Ümerâ ve Minhatü'l-Vüzera Siyaset Ahlâkı*, haz. A. Mevhibe Coşar, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2012.

Konuk, Ahmed Avni, *Tedbîrât-ı İlâhiyye Tercüme Ve Şerhi*, haz. Mustafa Tahralı, İz Yayıncılık, İstanbul 2004.

Ahmed Bin Süleyman el-Ma'rûf bin Kemalpaşa el-Vezir, *Risâle Fî Taḥḳîḳi Ta'rîbi'l-Kelimâti'l-A'cemiyye*, nşr. Muhammed Sevâî, Dımaşk 1991.

Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Tertib-i Cedid, Matbaa-i Osmâniye, Dersaadet 1309, I-II, VI.

Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr Ve Hakā'iku'l-Ahbâr [Osmanlı Tarihi (1209-1219/1794-1805)]*, nşr. Hüseyin Sarıkaya, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2017.

Ahmed Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmânî*, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1306, I.

Öğreten, Ahmet, *Nizâm-ı Cedîde Dâir Askerî Lâyihalar*, TTK, Ankara 2014.

Ali b. Muhammed el-Gazzâlî, *İslam Hükümdarları İçin Siyaset Rehberi Tahrirü's-sülûk fî tedbiri'l-mülûk*, trc. Özgür Kavak, Klasik Yayınları, İstanbul 2016.

Ali bin Ebî Bekr el-Herevî, *Siyaset ve Savaş Sanatı Tezkiretü'l-Hereviyye fî Hiyeli'l-Harbiyye*, çev. Mehmed Ârif Hilmî Efendi, haz. Sadık Yazar, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2016.

Âşık Çelebi, *Mi'râcü'l-eyâle Âşık Çelebi'nin Siyasetnâmesi (İnceleme-Tenkitli Metin)*, haz. Muhammed Usame Onuş-Abdurrahman Bulut-Ahmet Çelik, TYEKBY, İstanbul 2018.

Bedreddin İbn Cemâa*, Adl'e Boyun Eğmek Ehl-i İslâm'ın Yönetimi İçin Hükümler*, trc. Özgür Kavak, Klasik Yayınları, İstanbul 2010.

Budinli, *Nizâm-ı Devlet (Risale fî nizami'd-devle & Risâle-i Nizâm-ı Devlet)*, haz. Özgür Kavak, Klasik Yayınları, İstanbul 2021.

Bursalı Mehmed Tahir, *Siyâsete Müteallik Âsâr-ı İslâmiyye*, Kader Matbaası, İstanbul 1330.

Dede Cöngî, *Şer'î Siyaset (Es-Siyâsetü'ş-şer'iyye)*, çev. Asım Cüneyd Köksal, İlke Yayıncılık, İstanbul 2019.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler*, der. Hüseyin Ragıp Uğural, Türkiye ve Orta Doğu Âmme İdaresi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1969.

_____, *Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, haz. Abdülkadir Özcan, TTK, Ankara 1995.

Dihkānîzâde Ubeydullah Kuşmânî, *Nizâm-ı Cedîde Dâir Bir Risâle Zebîre-i Kuşmânî Fî Ta'rîf-i Nizâm-ı İlhâmî*, haz. Ömer İşbilir, TTK, Ankara 2006.

Doğan, Lütfi, *Keçecizâde İzzet Mollâ'nın Islâh-ı Nizâm-ı Devlete Dâir Risale Adlı Eserinin Transkripsiyonu Ve Edisyon Kritiği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000.

Doktor Hüseyin Remzi, *Lügat-i Remzi*, Matbaa-i Hüseyin Remzi, İstanbul 1305, I.

Dürrî Mehmed Efendi, *Nuhbetü'l-Emel fi Tenkîhi'l-Fesâdi ve'l-Halel Fesad ve Bozukluğun Islahı İçin Seçilmiş Temenniler*, haz. Hilal Çiftçi, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2022.

Ebû Hâmid al-Gazzalî, *İtikad'da Orta Yol*, çev. Kemal Işık, Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1971.

_____, *İhyâu 'Ulûmi'd-Din Tercümesi*, trc. Ahmed Serdaroğlu, Bedir Yayınevi, İstanbul 1974, I.

_____, *Nasihatü'l-Mülûk Mülkün Sultanlarına...*, haz. Osman Şekerci, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2020.

Ebû Mansur es-Seâlibî, *Hükümdarlık Sanatı (Âdâbu'l-Mulûk)*, çev. Sait Aykut, İstanbul 1997.

Ebū Nasr El-Fārābī, *Es-Siyāset Ul-Medeniyye Veya Mebādi' Ul-Mevcūdāt*, çev. Mehmet Aydın, Abdülkadir Şener, M. Rami Ayas, Kültür Bakanlığı Yayınları, ts.

_____, *Fusūlü'l-Medenī*, nşr. D. M. Dunlop, çev. Hanifi Özcan, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 1987.

_____, *Kitabü İhsâu'l-Ulûm İlimlerin Sayımı Hakkında*, çev. Ahmed Ateş, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2022.

_____, *Kitâbü'l-Mille Din Üzerine*, çev. Yaşar Aydınlı, Litera Yayıncılık, İstanbul 2021.

Ebû Osmân el-Câhız, *Saray Adâbı Kitâbü't-Tâc fî Ahlâki'l-mülûk*, trc. Ali Benli, Klasik Yayınları, İstanbul 2022.

Ebu'l-Hasan Habîb el-Maverdi, *El-Ahkâmü's-Sultaniye*, çev. Ali Şafak, Bedir Yayınevi, İstanbul 2020.

_____, *Dürerü's-Sülûk Fî Siyâseti'l-Mülûk Mâverdî'nin Siyâsetnâmesi*, haz. Abdüsselam Arı, TYEKBY, İstanbul 2019.

Ebuzziyâ Tevfîk, *Lügat-i Ebuzziyâ*, Matbaa-i Ebuzziyâ, Konstantıniyye 1306.

Ebü'n-Necîb Şeyzerî, *Nehcü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk Siyaset Stratejileri*, çev. Nahîfî Mehmed Emin Efendi, haz. Ensar Köse, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2013.

Feridüddîn Attâr, *Evliya Tezkireleri*, çev. Süleyman Uludağ, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2007.

Gelibolulu Âlî Mustafa, *Nushatü's-Selâtîn Siyaset Sanatı*, haz. Faris Çerçi, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2015.

Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Usûli'l-hikem fî Nizâmi'l-Âlem Devlet Yönetimi İçin Bilgelik Kılavuzu*, haz. Ensar Köse, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2017.

Hz. Ali, *Nehcü'l-Belâğa Hz. Ali'nin Konuşmaları, Mektupları ve Hikmetli Sözleri*, der. Eş-Şerîf er-Radî, çev. Adnan Demircan, Beyan Yayınları, İstanbul 2018.

*III. Selim'e Sunulan Islahat Lâyihaları*, haz. Ergin Çağman, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2010.

*III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Rûznâme*, haz. V. Sema Arıkan, TTK, Ankara 1993.

İbn Abdirabbih, *Hükümdar Ve Siyâset Kitabı*, çev. Erkan Avşar, Karbon Kitaplar, İstanbul 2020.

İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2007, I.

_____, *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldûn*, trc. Pîrîzâde Mehmed Sâhib, haz. Yavuz Yıldırım, Sami Erdem, Halit Özkan, M. Cüney Kaya, TYEKBY, İstanbul 2015, I-II.

İbn Teymiyye*, Es-Siyâsetü'ş-Şer'iyye fî Islâhi'r-Râî ve'r-Raiyye*, çev. Soner Duman, Timaş Yayınları, İstanbul 2021.

İbnu'l-Mukaffa, *İslâm Siyaset Üslûbu* trc. Vecdi Akyüz, Dergâh Yayınları İstanbul 2018.

İbnü't-Tıktaka, *El-Fahrî*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2016.

_____, *Siyaset Âdabı el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye [Mukaddime ve Siyasete Dair Birinci Bölümün Çevirisi]*, trc. Harun Yılmaz, Klasik Yayınları, İstanbul 2017.

İbrahîm bin Muhammed, *Âdâbu'l-Hilâfe ve Esbâbu'l-Hisâfe Devlet ve İnsan Siyasetin İlkeleri Yöneticilerin Vasıfları*, trc. Hayrullah Acar, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2016.

İbrahim Cûdî, *Lügat-i Cûdî*, Kitâbhâne-i Hamdi, Trabzon 1332.

İbrahim Müteferrika, *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem*, haz. Coşkun Ünsal, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2022.

İdrîs-i Bitlisî, *Kānûn-i Şâhenşâhî*, çev. Pelin Seval Esen, Esengül Uzunoğlu Sayın, Timaş Yayınları, İstanbul 2022.

*İhvân-ı Safâ Risâleleri*, çev. Abdullah Kahraman, Ali Durusoy, Metin Özdemir, Murat Demirkol, Muhammed Fatih Kılıç, Tahsin Yurttaş, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2016, V.

*İhvân-ı Safâ Risâleleri*, çev. Ali Durusoy, Bayram Ali Çetinkaya, İsmail Çalışkan, Ahmet Hakkı Turabi, Ali Avcu, Enver Uysal, Ömer Bozkurt, Elmin Aliyev, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2012, I.

*İlâveli Kitâb-ı Müntahabât-ı Lügat-i Osmâniyye*, Hacı Hüseyin Efendi Matbaası, [İstanbul] 1286, I.

Kasım b. Seydî el-Hâfız Ankaravî, *Enîsü'l-Celîs*, haz. Azmi Bilgin, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2017.

Kâtib Çelebi, *Fezleke [Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)]*, nşr. Zeynep Aycibin, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2016, I.

_____, *Siyaset Nazariyesi Düstûru'l-Amel li Islâhi'l-Halel*, haz. Ensar Köse, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2016.

Keykâvus, *Kabusnâme*, haz. Orhan Şaik Gökyay, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2007.

Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâ'î*, haz. Mustafa Koç, Klasik Yayınları, İstanbul 2021.

*Koca Sekbanbaşı Risâlesi Avâmın Düşüncelerinin Reddedilmesi Hulâsatü'l-Kelâm fî Reddi'l-Avâm*, haz. Abdullah Uçman, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2017.

Kütükoğlu, Mübahat S., "Lütfi Paşa Âsafnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 49-99.

Lütfi Paşa, *Asafnâme*, haz. Ahmet Uğur, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2017.

Mehmed Salâhî, *Kāmûs-i Osmânî*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1313, II.

_____, *Kāmûs-i Osmânî*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1322, IV.

Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî Yâhûd Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniye*, Matbaa-i Âmire, [İstanbul] ts, IV.

_____, *Sicill-i Osmânî Yâhûd Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniye*, Matbaa-i Âmire, [İstanbul] 1311, III.

İpşirli, Mehmet, "Hasan Kâfî El-Akhisârî Ve Devlet Düzenine Ait Eseri Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmi'l-Âlem", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 10-11, (1979-1980).

_____, "Nahîfî'nin Nasîhatü'l-Vüzera'sı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 15, (1995-1997).

Muhammed B. Turtûşî, *Sirâcu'l-Mülûk Siyaset Ahlâkı Ve İlkelerine Dair, haz. Said Aykut, İnsan Yayınları*, İstanbul 2011.

Muhyiddin İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli, Litera Yayıncılık, İstanbul 2006, III.

_____, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli, Litera Yayıncılık, İstanbul 2008, VII.

Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi (Osmanlı Tarihi 1218-1224/1804-1809)*, haz. Ziya Yılmazer, TYEKBY, İstanbul 2015, II.

Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'îmâ (Ravzatü'l-Hüseyn Fî Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn)*, haz. Mehmet İpşirli, TTK, Ankara 2007, I, IV.

Nasîruddin Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, çev. Anar Gafarov, Zaur Şükürow, Litera Yayıncılık, İstanbul 2016.

Necmeddin Dâye, *Hüküm Sahiplerinin İzleyecekleri Yol Mirsâdü'l-İbâd Mine'l-Mebdei Meâd'dan*, haz. Şefaettin Severcan, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2017.

_____, *Sûfî Diliyle Siyaset İrşâdü'l-mürîd ile'l murâd fî tercemeti Mirsādü'l-'ibâd*, çev. Kâsım b. Mahmûd Karahisârî, haz. Özgür Kavak, Klasik Yayınları, İstanbul 2019.

Nizamülmülk, *Siyasetname*, çev. Mehmet Kanar, Say Yayınları, İstanbul 2021.

Ömer Fâik Efendi, *Nizâm-ı 'Atîk*, haz. Doğukaan Arıkan, Klasik Yayınları, İstanbul 2022.

Barkan, Ömer Lûtfi, "H. 974-975 (1567-1568) Malî Yılına Âit Bir Osmanlı Bütçesi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XIX/1-4, (1957-1958), s. 277-332.

Sa'deddin Et-Teftâzânî, *El-Makâsıd Kelâm İlminin Maksatları*, çev. İrfan Eyibil, Eleştirmeli Metin: Ahmet Kayalı, TYEKBY, İstanbul 2019.

Sa'di-yi Şirâzî, *Hükümdarlara Öğütler Nasihatü'l-Mülûk*, çev. Turgay Şafak, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2021.

Sahhâflar Şeyhi-zâde Seyyid Mehmed Es'ad Efendi, *Vak'a-nüvis Es'ad Efendi Tarihi (Bâhir Efendi'nin Zeyl ve İlâveleriyle) 1237-1241/1821-1826*, nşr. Ziya Yılmazer, OSAV, İstanbul 2000.

Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595)*, haz. Mehmet İpşirli, TTK, Ankara 1999, I.

_____, *Tarih-i Selânikî (1003-1008/1595-1600)*, haz. Mehmet İpşirli, TTK, Ankara 1999, II.

*Sırların Sırrı Sırru'l-Esrâr Aristoteles'den İskender'e Nasihatler*, trc. İslam Kavas, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2018.

Sultan Murad Han, *Fatih Sultan Mehmed'e Nasihatler*, haz. Abdullah Uçman, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2017.

*Sultan, Ordu ve Reaya II. Bayezid'e Sunulan Müellifi Meçhul Siyasetnâme (İnceleme-Tercüme-Metin)*, haz. Özgür Kavak, Klasik Yayınları, İstanbul 2020.

Ş. Sâmî, *Kâmûs-i Türkî*, İkdâm Matbaası, Dersaâdet 1317.

Şânî-zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *Şânî-zâde Târîhi (1223-1237/1808-1821)*, haz. Ziya Yılmazer, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2008, I.

Şeyh Vefâyî Mehmed, *Osmanlı-Safevî Savaşlarına Dair Bir Kaynak Tevârih-i Gazavât-ı Sultan Murâd-ı Sâlis*, haz. Erhan Afyoncu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019.

Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ Büyüklerin Hazinesi Âlimlerin Mihenk Taşı*, haz. Kemal Yavuz, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2013.

Şihâb En-Neyrîzî, *Miftâhu's-Sa'âde Fî Kavâ'idi's-Siyâde Neyrîzî'nin Siyâsetnâmesi*, haz. Abdollah Dodangeh, TYEKBY, İstanbul 2018.

Fazlıoğlu, Şükran - Fazlıoğlu, İhsan, *İbnü'l-Ekfânî'nin Düşüncesinde Ahlâk, Siyaset ve Firâset İrşâdü'l-kâsıd ilâ esne'l-mekâsıd İkmâlü's-siyâse fî ilmi'l-firâse Risâle fî âdâbi suhbeti'l-mülûk*, Klasik Yayınları, İstanbul 2022.

Tatarcıkzâde Abdullah Molla, *Lâyiha-i Tatarcıkzâde Abdullah Sultân Selîm-i Sâlis Devrinde Nizâm-ı Devlet Hakkında Mütâlaât*, haz. Mehmet Karaaaslan, Klasik Yayınları, İstanbul 2022.

Vâiz, *er-Risaletü'n-nizamiyye fi'd-devleti'l-İslamiyye Osmanlı Devlet Nizamının Tesisi*, haz. Özgür Kavak, Klasik Yayınları, İstanbul 2020.

Vak'anüvis Halil Nuri Bey, *Nûrî Tarihi*, haz. Seydi Vakkas Toprak, TTK, Ankara 2015.

Yücel, Yaşar, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar*, TTK, Ankara 1988.

Koç, Yunus, - Yeşil, Fatih, *Nizâm-ı Cedîd Kanunları (1791-1800)*, TTK, Ankara 2012.

Yılmaz, Mehmet Şakir, *Sultanların Aynası Ahmed bin Hüsameddin Amâsî ve Eseri Kitâb-i Mirâtu'l-Mülûk*, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2016.

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, çev. Ayşegül Çakan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.

_____, *Kutadgu Bilig*, çev. Reşid Rahmeti Arat, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2008.

Yusuf Sıdkî El-Mardinî, *Mesîru Umûmi'l-Muvahhidîn Şerh U Terceme-i Kitâb-ı İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, haz. Mustafa Koç-Eyyüp Tanrıverdi, TYEKBY, İstanbul 2015, I.

Zencânî, *Kitâbu'l-letâifi'l-ʿAlâiyye fi'l-fedâili's-seniyye Alâeddin Keykûbat'a Sunulan Siyâsetnâme*, haz. Hasan Hüseyin Adalıoğlu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019.

**Araştırma Eserleri/Makaleler/Ansiklopedi Maddeleri**

"Siyaset", *Temel İslam Ansiklopedisi*, ed. Tuncay Başoğlu, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2021, VII, s. 264-270.

Adalıoğlu, Hasan Hüseyin, "Siyaset Kültürü ve Sebüktegin'in Pendnâme'si Üzerine Değerlendirmeler", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, IV/2(2017), s. 377-385.

_____, "Siyâsetnâme", *TDVİA*, XXXVII, (2009), s. 304-306.

_____, "Siyasetnâmeler'in Klasik Kaynakları", *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, V/2, (2004), s. 1-21.

Afyoncu, Erhan, "Zeâmet", *TDVİA*, XLIV, (2013), s. 162-164.

Ahıshalı, Recep, "Reîsülküttâb", *TDVİA*, XXXIV, (2007), s. 546-549.

_____, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Reisülküttâblık (XVIII. Yüzyıl)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2023.

Ahmed, Manzuriddin, "Kur'an'da Anahtar Siyasî Kavramlar", *İslâm'da Siyaset Düşüncesi* içinde, Türkçesi: Kâzım Güleçyüz, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 75-103.

Akpınar, Cemil, "İbn Cemâa, Bedredin", *TDVİA*, XIX, (1999), s. 388-392.

Akyıldız, Ali, "İnsanı Yazmak: 19. Yüzyıl Osmanlı Biyografi Yazıcılığı Ve Problemleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Tarihçilik ve Yöntem Üzerine*, Timaş Yayınları, İstanbul 2021, s. 13-31.

Akyüz, Vecdi, *Kur'an'da Siyasî Kavramlar*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1998.

Algar, Hamid, "Ahund", *TDVİA*, II, (1989), s. 185.

Altaş, Eşref, "Fahreddin er-Râzî'nin İlimler Ansiklopedisi: Câmi'u'l-ulûm ya da Hadâiku'l-envâr", *İlimleri Sınıflamak İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifleri* içinde, ed. Müstakim Arıcı, Klasik Yayınları, İstanbul 2019, s. 93-144.

Altındağ, Ülkü, "Dârüssaâde", *TDVİA*, IX, (1994), s. 1-3

Anay, Harun, *Celâleddin Devvânî Hayatı, Eserleri, Ahlâk Ve Siyaset Düşüncesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994.

Apaydın, H. Yunus, "İbn Kayyim el-Cevziyye", *TDVİA*, XX, (1999), s. 109-123.

_____, "Siyâset-i Şer'iyye", *TDVİA*, XXXVII, (2009), 299-304.

Aslantaş, Selim, *19. Yüzyılın Şafağında Balkanlar Osmanlıda Sırp İsyanları*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.

Aydınlı, Yaşar, "Fârâbî ve Bağdat Meşşâî Okulu", *İslâm Felsefesi Tarih ve Problemler* içinde, ed. M. Cüneyt Kaya, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2018, s. 145-181.

Ayverdi, İlhan, *Asırlar boyu târihî seyri içinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul 2010.

Bağdatlı, Özlem, *İslâm Siyâset Düşüncesinin Kavramsal Temelleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2018.

Bakır, Muhammed Mahmut, *II. Mahmud'un Gölgesinde Kanun-ı Kadîm'in Yaniden İnşası: Tanzimat-ı Hayriye*, İnsan Yayınları, İstanbul 2022.

Balcı, Sezai, *Babıâli Tercüme Odası*, Libra Kitap, İstanbul 2018.

Barkan, Ömer Lûtfi, "Timar", *İslâm Ansiklopedisi*, XII/I, (2001), s. 286-333.

Başarslan, Burhan, *Kutadgu Bilig'de Ahlak, Ölüm Ve Ölümsüzlük*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2021.

Bedir, Murteza, *Buhara Hukuk Okulu Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. Yüzyıl Orta Asya Hanefi Hukuku Üzerine Bir İnceleme*, İsam Yayınları, İstanbul 2014.

Beydilli, Kemal, "Nizâm-ı Cedîd", *TDVİA*, XXXIII, (2007), 175-178.

_____, "*Sekbanbaşı Risalesi*'nin Müellifi Hakkında", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 12, (2005), s. 221-224.

_____, *II. Mahmud Devri'nde Katolik Ermeni Cemâati Ve Kilisesi'nin Tanınması (1830)*, Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, Harvard 1995.

_____, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *TTK Belgeler*, XIII/17, (1988), s. 365-434.

Bostan, İdris, "Cezayir-i Bahr-i Sefid Eyaletinin Kuruluşu (1534)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 38, (2002-2003), s. 61-76.

Bölükbaşı, Ömerül Faruk, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhâne-i Âmire*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013.

Cezar, Mustafa, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, TTK, Ankara 2013.

Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, baskı yeri yok 1986.

Çağbayır, Yaşar, *Arap Asıllı Türk Alfabesiyle Yazılmış Türkçenin Söz Varlığı Ötüken Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.

Çakır, Baki, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi, İstanbul 2003.

Çakmak, Aydın, *Türk Dışişleri Teşkilâtının Gelişimi: Hariciye Nezareti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.

Çalışkan, İsmail, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2012

Çelik, Yüksel, "Biyografinin Yükselişi ya da Mayınlı Arazide Tarihçilik", *Tarih Bilimi ve Metodolojisi*, ed. Mehmet Yaşar Ertaş, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2019, s. 105-110.

_____, *Şeyhü'l-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*, TTK, Ankara 2013.

Çetin, Osman, "Ebü'l-Kāsım, İbn Rıdvân", *TDVİA*, XX, (1999), s. 253.

Çiçek, Mehmet, "Mehmed Şah Fenârî ve Enmûzecü'l-ulûm'u", *İlimleri Sınıflamak İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifleri* içinde, ed. Müstakim Arıcı, Klasik Yayınları, İstanbul 2019, s. 239-276.

Çokuğraş, Işıl, "Osmanlı İstanbulu'nda Bekâr Odaları", *mimar.ist*, 47, (2013), s. 29-35.

_____, *Bekâr Odaları ve Meyhaneler Osmanlı İstanbulu'nda Marjinalite ve Mekân (1789-1839)*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2016.

Çolak, Orhan, "İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Siyasetnâmeler Bibliyografyası", *TALİD*, I/2, (2003), s. 339-378.

Çuhadar, Mustafa - Yiğit, İsmail, "İbn Tağrîberdî" *TDVİA*, XX, (1999), s. 385-388.

Danişmend, İsmail Hâmi, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971, V.

Darling, Linda T., *Ortadoğu'da Sosyal Adalet Ve Siyasal İktidarın Tarihi Mezopotamya'dan Küreselleşmeye Adalet Çemberi*, çev. Hakan Erdagöz, Alfa Yayınları, İstanbul 2022.

Dâver, Bülent, *Siyaset Bilimine Giriş*, Doğan Yayınları, Ankara 1969.

Davutoğlu, Ahmet, "Devlet", *TDVİA*, IX, (1994), s. 234-240.

Demir, Uğur, "II. Bâyezid'e Sunulan ve Fâtih Sultan Mehmed Dönemi İçin Önemli Bir Eser Olan Siyasetnâme'nin Müellifi Meselesi", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 69(2021), s. 389-394.

Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, haz. Aydın Sami Güneyçal, İnceleyen: Mustafa Çiçekler, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2017.

Dinçer, Ömer, *Siyasetnâmeleri Yeniden Okumak Bir Yönetim Bilimci Gözüyle Geleneksel Siyasi Düşünce*, Gözden Geçirilmiş 2. Basım, Klasik Yayınları, İstanbul 2018.

Durmuş, İsmail "Uyûnü'l-Ahbâr", *TDVİA*, XLII, (2012), s. 247-248.

Emecen, Feridun, "Ağnam Resmi", *TDVİA*, I, (1988), s. 478-479.

Erdoğan, Mustafa, ""Hikmet-i Hükümet"ten Hukuk Devletine Yol Var mı?", *Doğu Batı*, 13, (2000-2001), s. 45-57.

Ertaş, Kasım, "XVI. Yüzyıl Osmanlı Devleti Islahat Düşüncesi Bağlamında Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Nasîhatu's-Selatîn* İsimli Eseri", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II/2, (2011), s. 127-142.

Ertuğrul, Ali, "Şemseddin Âmülî ve İlimler Ansiklopedisi Eseri: Nefâisü'l-fünûn fî arâisi'l-uyûn", *İlimleri Sınıflamak İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifleri* içinde, ed. Müstakim Arıcı, Klasik Yayınları, İstanbul 2019, s. 167-198.

Fazlıoğlu, İhsan, "Osmanlı Düşünce Geleneğinde 'Siyasî Metin' Olarak Kelâm Kitapları", *TALİD*, I/2, (2003), s. 379-398.

_____, "Sultan I. 'Alâuddîn Keykubâd'a Sunulan Siyasetnâme: el-Letâifu'l-'alâiyye fi'l-fedâili's-seniyye", *DİVAN*, 3, (1997/1), s. 225-239.

Fidan, Fadimana, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Tersâne-i Âmire Ambarına Hububat Temininde Bir İskele: Golos", *Tarih Okulu Dergisi* (*TOD*), 54, (2021), s. 3264-3287.

Genç, Mehmet, "İltizam", *TDVİA*, XXII, (2000), s. 154-158.

_____, "Mukātaa", *TDVİA*, XXXI, (2020), s. 129-132.

_____, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet Ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.

Görgün, Tahsin, "İbn Haldûn, Görüşleri", *TDVİA*, XIX, (1999), s. 543-555.

Gülsoy, Ufuk, *İstanbul Ticaret Borsası 1924-2014*, İstanbul Ticaret Borsası, İstanbul 2014.

_____, *1828-1829- Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reâyâ*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1993.

Güven, Ufuk Alkım, *Büyük Selçuklularda Devlet Adamlarının Âlim, Şair Ve Sûfilerle İlişkileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2021.

Herbette, Maurice, *Fransa'da ilk Daimî Türk Elçisi Moralı Esseyit Ali Efendi (1797-1802)*, trc. Erol Üyepazarcı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.

Heywood, Andrew, *Siyaset*, çev. Bekir Berat Özipek, Bican Şahin, Mete Yıldız, Zeynep Kopuzlu, Bahattin Seçilmişoğlu, Atilla Yayla, Adres Yayınları, Ankara 2014.

Hizmetli, Sabri, "İbnü't-Tıktakā", *TDVİA*, XXI, (2000), s. 232-233.

İmzaoğlu, Beytullah, *Şeyhülislam Cemaleddin Efendi (1848-1919)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2019.

İnalcık, Halil, "Timar", *TDVİA*, XLI, (2012), s. 168-173.

İpşirli, Mehmet, "Âsafnâme", *TDVİA*, III, (1991), s. 456.

_____, "Hâcegân", *TDVİA*, XIV, (1996) s. 430-431.

_____, "Islahat", *TDVİA*, XIX, (1999), s. 170-174.

_____, "Sadrazam", *TDVİA*, XXXV, (2008), s. 414-419.

_____, "Şeyhülislâm", *TDVİA*, XXXIX, (2010), s. 91-96.

*İslâm Siyaset Düşüncesi Ve Siyasetnâme Geleneği*, haz. Kadir Canatan, Doğu Kitabevi, İstanbul 2014.

*İslam Siyaset Düşüncesinin Pseudo-Aristotelesçi Zemini: Sırru'l-Esrâr ve Nevâlî Tercümesi*, İnceleme: Elif İlhan Yücer, Metin Neşri: Rumeysa Güven, Klasik Yayınları, İstanbul 2022.

Kafadar, Cemal, "Osmanlı Siyasal Düşüncesinin Kaynakları Üzerine Gözlemler", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, I, s. 23-28.

Karadeniz, Muhammet Enes, *Sultan IV. Mustafa Ve Dönemi (1807-1808)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2022.

Karaoğlu, Ömer, *Servetin Denetimine Yönelik Bir Uygulama Müsâdere II. Mahmut Dönemi (1808-1839)*, İz Yayıncılık, İstanbul 2018.

Kavak, Özgür, "İslam Siyaset Düşüncesi Klasikleri Niçin Önemsizdir?", *Teklif*, 7, (2023), s. 124-134.

_____, *İslam Siyaset Düşüncesinin Fıkhi Temelleri Siyasi-Fıkhi Hükümlere Dair İncelemeler*, Klasik Yayınları, İstanbul 2023.

_____, “Oryantalist Gözüyle İslam Siyaset Düşüncesi: İbn Cemâa’nın Siyaset Anlayışı ya da Şeriat’a Karşı Fıkıh”, *İslam ve Klasik* içinde, haz. Sami Erdem-M. Cüneyt Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul 2008, s. 147-171.

Kaya, M. Cüneyt, ““Peygamberin Yasa Koyuculuğu”: İbn Sînâ’nın Amelî Felsefe Tasavvuruna Bir Giriş Denemesi”, *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, XIV/27, (2009/2), s. 57-91.

_____, “İslâm Felsefesinin Mahiyeti Üzerine”, *İslâm Felsefesi Tarih ve Problemler* içinde, ed. M. Cüneyt Kaya, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2018, s. 15-36.

_____, “Yuhannâ b. Bıtrîḳ”, *TDVİA*, XLII, (2013), s. 579-580.

Kaya, Mahmut, *İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles Ve Felsefesi*, Ekin Yayınları, İstanbul 1983.

Keskintaş, Orhan, *Adalet, Ahlâk ve Nizam Osmanlı Siyasetnameleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.

Kılıç, Mahmud Erol, “İbnü’l-Arabî, Muhyiddin”, *TDVİA*, XX, (1999), s. 493-516.

Kılıç, Muharrem, “Turtûşî”, *TDVİA*, XLI, (2012), s. 430-431.

Köksal, Asım Cüneyd, *Fıkıh ve Siyaset Osmanlılarda Siyâset-i Şer’iyye*, Klasik Yayınları, İstanbul 2017.

Kömbe, İlker, “İslam Siyaset Düşüncesinde Siyaset Tasnifleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Dîvân Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, XXIII/44, (2018/1), s. 35-59.

_____, “İslam Siyaset Düşüncesinin Bir Kaynağı Olarak Siyasetname-Nasihatname Türünde Siyaset Tasavvuru”, *İslam Siyaset Düşüncesi Adil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan*, ed. Lütfi Sunar-Özgür Kavak, Gözden Geçirilmiş ve Güncellenmiş 2. Basım, İlem Yayınları, Ankara 2022, s. 231-269.

_____, *Adalet Dairesinin Teşekkülü Ve Temel Kavramlar*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014.

Köse, Hızır Murat, “İslam Siyaset Düşüncesinin Temelleri -Bir Giriş Denemesi-”, *İslam Siyaset Düşüncesi Adil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan*, ed. Lütfi Sunar-Özgür Kavak, Gözden Geçirilmiş ve Güncellenmiş 2. Basım, İlem Yayınları, Ankara 2022, s. 31-57.

_____, “Siyaset”, *TDVİA*, XXXVII, (2009), s. 294-299.

Köse, Saffet, “Hasîrî, Muhammed B. İbrâhim” *TDVİA*, XVI, (1997), s. 383-384.

Küçükalp, Derda, *Siyaset Felsefesi İyi, Akıl ve Siyaset*, Say Yayınları, İstanbul 2011.

Kütükoğlu, Mübahat S., “Defterdar”, *TDVİA*, IX, (1994), s. 94-96.

Levend, Agâh Sırrı, “Siyaset-Nameler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1962*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1963, s. 167-194.

_____, "Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, XI, (1963), s. 89-115.

Midilli, Muharrem, *Klasik Osmanlı Ceza Hukukunda Şeriat-Kanun Ayırımı*, Klasik Yayınları, İstanbul 2019.

Okumuş, Ejder, "İbn Haldûn'un Osmanlı Düşüncesine Etkisi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 15(2006), s. 141-185.

Ortaylı, İlber, "Türk Tarihçiliğinde Biyografi İnşası ve Biyografik Malzeme Sorunsalı", *Tarih Yazıcılık Üzerine*, Cedit Neşriyat, Ankara 2011, s. 131-142.

Örenç, Ali Fuat, *Balkanlarda İlk Dram Unuttuğumuz Mora Türkleri Ve Eyaletten Bağımsızlığa Yunanistan*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2020.

Öz, Mehmet, "Kānûn-ı Kadîm: Osmanlı Gelenekçi Söyleminin Dayanağı mı, Islahat Girişimlerinin Meşrulaştırma Amacı mı?", *Nizâm-ı Kādîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*, ed. Seyfi Kenan, İSAM Yayınları, İstanbul 2010, s. 59-77.

_____, *Kanun-ı Kadîmin Peşinde Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları (XVI. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıl Başlarına)*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2015.

Özaydın, Abdülkerim, "İbn Hallikân", *TDVİA*, XX, (1999), s. 17-19.

Özcan, Abdulkadir, "Osmanlı Siyasetnamelerinde Reâya Hukuku", *Tarih Boyunca Türkler'de İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul ts., II, s. 91-101.

_____, "Defterdar Sarı Mehmed Paşa", *TDVİA*, IX, (1994), s. 98-100.

_____, "Kapıkulu", *TDVİA*, XXIV, (2001), s. 347-349.

Özcan, Tahsin, "Mehmed Şerif Efendi", *TDVİA*, XXVIII, (2003), s. 531-532.

Özdinç, Rıdvan, *İtikat Ve Siyaset Sünnî Kelâmında İmamet-Hilafet Meselesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2018.

Özkaya, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğunda Dağlı İsyanları (1791-1808)*, Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1983.

Paçacı, Mehmet, "Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 10, (2003), s. 161-167.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB, İstanbul 1993, I-III.

Pala, İskender, "Nasihatnâme", *TDVİA*, XXXII, (2006), s. 409-410.

Rosenthal, Erwin I. J., *Ortaçağ'da İslâm Siyaset* Düşüncesi, Türkçesi: Ali Aksu, İz Yayıncılık, İstanbul 1996.

Sancar, Mithat, *"Devlet Aklı" Kıskacında Hukuk Devleti*, İletişim Yayınları, İstanbul 2020.

Sertoğlu, Midhat, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986.

Seyyid, Eymen Fuad, "Makrîzî", *TDVİA*, XXVII, (2003), s. 448-451.

Şakiroğlu, Mahmut H., "Cezâyir-i Bahr-i Sefîd", *TDVİA*, VII, (1993), s. 500-501.

Şulul, Cevher, *İbn Rüşd'ün Siyaset Felsefesi (Eflâtun'un Devlet'i ve İbn Rüşd'ün Yorumu)*, İnsan Yayınları, İstanbul 2009.

Tabakoğlu, Ahmet, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016.

_____, *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2015.

Terzioğlu, Derin, "Tarihi İnsanlı Yazmak: Bir Tarih Anlatı Türü Olarak Biyografi ve Osmanlı Tarihyazıcılığı", *Cogito*, Selçuklular, 29, (2001), s. 284-296.

*Tıp Terimleri*, ed. Nedim Ünal, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını, Eskişehir 2018.

Toktaş, Fatih, "İhvân-ı Safâ: Din - Felsefe İlişkisi ve Siyaset", *İslâm Felsefesi Tarih ve Problemler* içinde, ed. M. Cüneyt Kaya, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2018, s. 183-220.

Türk, H. Bahadır, *Çoban ve Kral Siyasetnamelerde İdeal Yönetici İmgesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2018.

Türker, Ömer, "İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi", *İlimleri Sınıflamak İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifleri* içinde, ed. Müstakim Arıcı, Klasik Yayınları, İstanbul 2019, s. 63-91.

_____, "İslam Siyaset Düşüncesinin Yeniden İnşası Üzerine Bir Deneme", *İslam Siyaset Düşüncesi Adil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan*, ed. Lütfi Sunar-Özgür Kavak, Gözden Geçirilmiş ve Güncellenmiş 2. Basım, İlem Yayınları, Ankara 2022, s. 59-107.

Uğur, Ahmet, *Osmanlı Siyâset-Nâmeleri*, MEB, İstanbul 2001.

Uysal, Enver, "İhvân-ı Safâ", *TDVİA*, XXII, (2000), s. 1-6.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, TTK, Ankara 1988, I-II.

_____, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, TTK, Ankara 1988.

Yazıcı, Tahsin, "Hemedânî, Emîr-i Kebîr", *TDVİA*, XVII, (1998), s. 186-188.

Yeşil, Fatih, "III. Selim Devri Siyasî Literatürüne Bir Katkı: Yeni Bir Lâyiha Üzerine Notlar", *Belleten*, LXXVI/275, (2012), s. 75-146.

_____, "Nizâm-ı Cedîd", *III. Selim İki Asrın Dönemecinde İstanbul*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010, 103-121.

Yılmaz, Mehmet, *Kültürümüzde Arapça ve Farsça Asıllı Vecizeler Sözlüğü*, Sütun Yayınları, İstanbul 2008, II.

Yılmaz, Coşkun, "Osmanlı Siyaset Düşüncesi ile İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islahatnâmeler", *TALİD*, I/2, (2003), s. 299-338.

_____, “Siyâsetnâme, Osmanlı Dönemi”, *TDVİA*, XXXVII, (2009), s. 306-308.

_____, “Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Kavramlar”, *Türkler*, ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XI, s. 34-44.

_____, “Osmanlı Siyaset Düşüncesinin İlkeleri”, *Osmanlı'nın İzinde Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı*, haz. Feridun M. Emecen, İshak Keskin, Ali Ahmetbeyoğlu, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, II, s. 517-532.

_____, “Osmanlı Siyasi Düşüncesinde Kânûn-ı Kadîm”, *XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri 11-13 Kasım 2014*, İBB, İstanbul 2015, II, s. 101-117.

_____, “Osmanlılarda Siyaset Düşüncesi (XVI-XVIII. Asırlar)”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 4-5, (2000), s. 43-84.

_____, “Siyasetnameler Ve Osmanlılarda Sosyal Tabakalaşma”, *Osmanlı*, ed. Güleren Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, IV, s. 69-81.